

2024-yil. 3-son

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Til va adabiyot.uz

«Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail:tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

Bahor keldi seni so'roqlab...

*Salqin saharlarda, bodom gulida,
Binafsha labida, yerlarda bahor.
Qushlarning parvozi, yellarning nozi,
Baxmal vodiylarda, qirlarda bahor...*

*Qancha sevar eding, bag'rim, bahorni,
O'rik gullarining eding maftuni.
Har uyg'ongan kurtak hayot bergan kabi
Ko'zlaringga surtib o'parding uni.*

*Mana qimmatligim, yana bahor kelib,
Seni izlab yurdi, kezdi sarsari.
Qishning yoqasidan tutib so'radi seni,
Ul ham yoshi to'kdi-yu, chekindi nari.*

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

Til va adabiyot.uz

Bosh muharrir

Nargiza BERDIYEVA

Tahrir hay'ati:

Dilshod Kenjayev
Nizomiddin Mahmudov
Yorqinjon Odilov
Jabbor Eshonqulov
Baxtiyor Daniyarov
Abdurahim Nosirov
To'liqin Saydaliyev
Barno Buranova
Zulxumor Mirzayeva
Qozoqboy Yo'ldoshev
Bahodir Jovliyev
Salima Jumayeva
Qayum Baymirov
Manzar Abdulkayrov
Alijon Safarov
Madina Nuriddinova
Latifa Xudayqulova
Barno Kadirova
Nargiza Mirzayeva
Guli Shukurova
To'maris Butunbayeva
Ramziddin Abdusatorov
Okila Turakulova
Yuldosh Raxmatov
Ramziddin Abdusatorov
Feruz Manukyan

Axborot hamkorimiz:

Muharrirlar:

Lutfullo JO'RAYEV
Bibimaryam RAHMONOVA
Oydin SHUXRATOVA

Sahifalovchi:

Mahliyo ABDUQODIROVA

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.
Telefon: (98) 121-74-16,
(71) 233-03-10, (71) 233-03-45,
(71) 233-03-67.
e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Ilmiy-metodik elektron jurnal

M U N D A R I J A

DOLZARB MAVZU

Xamza Elliyeu. O'quvchilar bilimini baholashda yangi yondashuvlar tahlili..... 3

TADQIQOT

- Sanobar Ulliyeua.** O'tkir Hoshimov qissalarida obraz yaratuvchi semantik birliklar.6
Shohzoda Tursunboyeva. O'zbek adabiyotida epik syujet tadriji.....8
Sitorabonu Ataulleyeva. Adabiyotda ayol xarakteri.....10
Atadjan Djumashev. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga chet tillaridan o'zlashgan qurilishterminlari.....13
Shahodat Raxmatullayeva. Ona tili darslarida o'quvchilarni savol o'quv topshirig'i ustida ishlashga o'rgatish.....16
Dildora Nizomiddinova, Nozima Inomova, Sitora Qaimova. Farg'ona vodiysi tarixiy antropotoponimlari xususida.....18
Mahliyo Elboyeva, Yarmuxammad Madaliyev. O'zbek adabiyotini o'qitishda zamonaviy yondashuvlarning ustuvor yo'nalishlari.....21
Sanjar Mavlyanov. O'zbek tili diplomatik terminlarining takomillashuvi masalalari.....23
Lola Ibragimova. Tibbiyotga oid ingliz va o'zbek maqollarining kognitiv asoslari.....27
Iroda Ishonxanova. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'qitishda tarixiy va zamonaviy manbalarning ahamiyati.....30
Doston Abulxayirov. Teaching pragmatics in the digital age: an investigation of the effectiveness of computer-mediated communication in developing pragmatic competence.....33
Malika Matkarimova. Using electronic dictionary for reading skills.....35
Umida Muxammadiyeva. Features of historical and current state of uzbek english intercultural literary relations.....37
Ramina Shukurova. Linguocultural specificity of phraseological units in the process of teaching languages.....41
Наргиза Ходжаева. Интерактивные современные методы преподавания русского языка как иностранного.....43
Умида Улашева. Совершенствование методологии обучения иностранному языку посредством художественной литературы в начальном образовании (на примере английского языка).....45
Мунира Шодмонова. Изучение китайских афоризмов в контексте патриотического воспитания.....47
Саодат Рахматова. Актуальность формирования навыков адеического письма у студентов технических вузов.....50
Сауле Турланова. Формирование мотивации самообразования у студентов в системе высшего профессионального образования.....51
Меҳрибон Шамсиддинова. Анализ учебных пособий для преподавания китайского языка.....53

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 338/6-sonli qarori bilan Filologiya hamda Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari (PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir.
<https://oak.uz/pages/4802>

TAHLIL

O'tkir Abdunazarov. Esse janri va Nosir Fozilov ijodi.....	56
Sardor Baxriddinov. G'afur G'ulom asarlaridan kelib chiqadigan huquqbuzarlik holatlarining bayoni.....	60
Alimardon Ergashev. Said Ahmad "Taqqdir, taqqdir, muncha beshafqatsan!" hikoyasini blum taksonomiyasi orqali o'rganish.....	61
Nargiza Mirzayeva. Mediada bolalar uchun kontent yaratish tamoyillari.....	64
Shohinur Rahmataliyeva. "Alpomish" dostonida Barchin obrazining o'rganilishi.....	66
Amira Ibatova. Non bilan bog'liq leksemalar tahlili.....	68
Nigora Abdusalomova. "Zevaxon" dostonining o'rganilishi.....	70
Normat Yuldashev. Cho'lpon she'riyatida poetik tilning xalqchillashuvi.....	72
Gulhayo Isabayeva. "Quyoshim – enam" qissasida personajlar sisitemasi.....	75
Nazokatxon Tojibayeva. Jamiyatda xotin-qizlarning rolini kuchaytirishga xizmat qiluvchi qaror va farmonlar hamda ularning ijtimoiy ahamiyatligi.....	76

PEDAGOGIKA

Dilbar Ibragimova, Malika Muxamadiyeva. Xorijiy tillarni o'qitishning ta'lim tizimida tutgan o'rni va o'qitishning nazariy mezonlari.....	79
Maysara Axmedova. Hadislarda ekologik tarbiya masalalari.....	82
Mohigul Fozilova. O'zbek tili ta'limi jarayonida talabalarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish metodikasi.....	86
Adash Rustamova. Pedagogical approaches and diagnostics of teching in higher education.....	88

METODIK TAVSIYA

Nilufar Abidova. Inklyuziv ta'lim sharoitida olib boriladigan pedagogik faoliyatning pedagogik imkoniyatlari.....	92
Nilufar Turg'unova. Ona tili ta'limida loyiha texnologiyasidan foydalanishga oid mavjud holat tahlili.....	94
Surayyo Inomjonova. Fantastik asarlar orqali o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish usullari.....	98
Zamira Yuldasheva. Innovatsion texnologiyalar asosida rus tili darslarda mutaxassislik bo'yicha tarjima kompetensiyasini shakllantirish.....	101

TILSHUNOSLIK

Umidaxon Ahmadova. Perifraza va frazeologik birliklar.....	104
Ezoza Hazratqulova, Shaxlo Botirova. Xorijiy tillarni o'qitish metodikasi psixolingvistikaning ahamiyati va nutq faoliyati turlari.....	107
Gulshoda Ruziyeva. Sotsiopragmatik tahlilda nutqiy aktlarning o'rni.....	111
Nargiza Aliyeva. Evfemizm va ulardan foydalanish asoslari.....	112
Shohsida Eshbo'tayeva. Til tarkibiga musiqa terminlarining ta'siri: dunyo tilshunosligi misolida.....	114
Nigina Axmedova. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi.....	117
Sarvinov Mardonova, To'liq Asadov. Ayrim muallif nutqi neologizmlarining leksikografik talqini xususida.....	119
Lobar G'aniyeva. Davlat boshqaruvi terminlarini tematik tasniflash nazariyasi.....	122
Manzura Ernazarova. Masofaviy ta'lim jarayonida o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish.....	124
Maxfuza Axmadjonova. O'zbek tilshunosligida matn muammosining o'rganilishi.....	126
Sadoqat Samandarova. Evfemik frazeologizmlar tushunchasi va uning o'rganilish tarixi.....	128
Dilzodaxon Saydaliyeva. O'zbek struktur tilshunosligining rivojida professor Sh.Iskandarovning o'rni.....	130
Dilara Dospanova. Til va madaniyatning o'zaro ta'sirida antroponimlar.....	133

KICHIK TADQIQOT

Intizor Abdujabborova. Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiy "Sad Irshodi Mullo Sidqiy Xondayliqiy" va "Zarbulmasali Sidqiy" asarlarining o'rganilishi.....	135
Shohista Abduqodirova, Guli Toirova. Ramziy-majoziy ma'no asosida axborot yetkazish.....	138
Zilola Mirqodirova. The role of pronunciation for english students.....	142

Xamza ELLIYEV,
Qorako'l tumani hokimining yoshlar siyosati,
ijtimoiy rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy
ishlar bo'yicha o'rinbosari

O'QUVCHILAR BILIMINI BAHOLASHDA YANGI YONDASHUVLAR TAHLILI

Annotatsiya: sifatli ta'lim berish - uning mazmunini takomillashtirishga bevosita bog'liq bo'lsa-da, bunda asosiy masala o'quvchilar bilimini baholash bo'lib qoladi. Bu borada xalqaro tajribalarga tayanib ish ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada maktab ta'limida o'quvchilar bilimini baholashning ustuvor holatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: finlyandiya tajribasi, pedagogika, interaktiv, normativ usullar, baholash vazifasi, standart, shakl.

Аннотация: хотя обеспечение качественного образования напрямую связано с улучшением его содержания, основным вопросом остается оценка знаний учащихся. В этом плане важно работать, опираясь на международный опыт. В данной статье освещены приоритетные случаи оценки знаний учащихся в школьном образовании

Ключевые слова: финский опыт, педагогика, интерактивные, нормативные методы, оценочное задание, стандарт, форма

Annotation: although providing quality education is directly related to improving its content, the main issue remains the assessment of students' knowledge. In this regard, it is important to work based on international experiences. This article highlights the priority cases of student knowledge assessment in school education.

Key words: finnish experience, pedagogy, interactive, normative methods, evaluation task, standard, form.

Ta'limning sifati uning mazmunini takomillashtirishga bevosita bog'liq bo'lsa-da, bunda asosiy masala o'quvchilar bilimini baholash bo'lib qoladi. Bu borada xalqaro tajribalarga tayanib ish ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, Finlyandiya maktablarida o'quvchilarni baholash ta'lim jarayoniga kiritilgan bo'lib, butun o'quv yili davomida pedagoglar va o'quvchilar faoliyatini yaxshilash uchun qo'llanadi. Uchinchidan, mamlakatda o'quvchilarning akademik ko'rsatkichini aniqlashga tashqi baholovchilarning yemas, maktabning mas'uliyati sifatida qaraladi. Demak, mamlakatimiz ta'lim tizimidagi muammolarni bartaraf yetish uchun ilg'or milliy va xorijiy tajribalar, xalqaro baholash dasturlari talablarini inobatga olgan holda o'quv dasturlari, o'qitish metodikasi va ta'lim sifatini baholash tizimini takomillashtirish, o'qituvchilarga ishonchni orttirish, pedagoglarning o'zi ishiga mas'uliyatini oshirish juda muhim.

Umuman, baholash umumiy o'rta ta'limda ta'lim oluvchilarning o'qitish jarayonida Davlat ta'lim standartlari va O'quv dasturlarida belgilangan malaka talablarini egallash darajasini aniqlovchi, tekshiruvchi mexanizm hamda mezon va tartiblardir. Pedagogik nazorat ta'lim jarayonida bir qancha vazifa va funksiyani bajaradi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, pedagogik nazorat quyidagi vazifalarga ega:

1) ta'limiy vazifa; 2) tarbiyaviy vazifa; 3) baholash vazifasi; 4) diagnostik vazifa; 5) bilim olish ishtiyoqini o'stirish vazifasi; 6) shaxsiyatini rivojlantirish vazifasi.

Bulardan kelib chiqib, baholash tizimining ta'lim jarayonidagi asosiy vazifalarini quyidagicha muayyanlashtirish mumkin: o'zlashtirish darajasini aniqlash; bilim olishga qiziqishni rag'batlantirish; o'quvchining javobidagi xatoni ko'rsatish; bilim, ko'nikma va malakaning mustahkamlab borilishini ta'minlash; o'quvchining doimiy ravishda darsga tayyor holda kelishiga erishish; o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarini o'zaro taqqoslash; o'quvchida akademik

ko'nikma axborot bilan ishlash, axloqiy yetuklik, matematik savodxonlik kabi sifatlarni shakllantirish; ta'lim jarayonida o'quvchilar orasida o'zaro do'stona raqobat muhitini yaratish; bilim, ko'nikma va malaka shakllanishidagi ehtimoliy bo'shliqlarni aniqlash va ularni bosqichma-bosqich bartaraf etish; bilim, ko'nikma va malaka rivojlanib borishini doimiy ravishda tahlil qilib borish; o'quvchining to'laqonli bilim olishi uchun qulay pedagogik-psixologik muhitni yaratishga erishish; o'quvchining bilim, ko'nikma va malakasini baholashda xolislikka erishish; o'quvchining ahamiyatli, amaliy bilim, ko'nikma va malakasini baholashni ta'minlashga erishish; o'quvchini baholashda qulay metoddan foydalanishga erishish; o'quvchini bilim, ko'nikma va malaka saviyasiga ko'ra saralash; o'quvchini ta'limning keyingi bosqichiga tayyorlash; davlat ta'lim standartida belgilangan malaka talablarning bajarilishini nazorat qilib borish.

Baholash jarayoni aniq maqsadni ko'zlab amalga oshiriladi. Ana shu belgilangan maqsadga muvofiq baholash jarayonida tekshiriladigan domen, sub-domen, konstrukt va topshiriqlar soni va metodikasi hamda baholash mezonlari belgilab olinadi. Shuning

uchun, avvalo, baholashdan qanday maqsad ko'zlanganini aniqlab olish va shunga ko'ra baholashni loyihalashtirish lozim.

Sh.Abduraimovning ta'kidlashicha, odatda, baholash jarayonini o'tkazishda ikki maqsad nazarda tutiladi: 1) o'quvchilarning BKM va kompetensiyalarini rivojlantirish; 2) o'quvchilarning BKM va kompetensiyalarini tekshirish, ularni saralash.

Zero, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Tajribalipedagog va mutaxassislarni jalb qilgan holda, o'quv reja va dasturlarni tubdan qayta ko'rib chiqish zarur. Oldimizda yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohalarda kadrlarni tayyorlash hamda qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar mavjud".

Jamiyatning, axborot muhitini va mehnat bozoridagi holatni jadal rivojlanishi natijasida matematikaga oid reproduktiv ta'lim tizimi samarasiz bo'lib qolmoqda. Shu bois, o'quvchilarni kelgusi hayotga tayyorlash uchun matematikani o'qitishning yangicha yondashuvlarini ishlab chiqilishini talab qilmoqda.

Summativ baholash o'quvchilarning muayyan fan yoki fanlar yuzasidan o'quv choraklari davomida, yoki muayyan o'quv yili davomida yoki butun umumiy o'rta ta'lim davomida o'zlashtirgan, egallagan BKM va kompetensiyalarini tekshirish, baholash jarayoni. Bunga choraklik baho uchun o'tkaziladigan sinovlar, o'quv yili davomida o'zlashtirish ko'rsatkichlarini aniqlash uchun o'tkaziladigan imtihonlar, yakuniy davlat attestatsiyasi sinovlari hamda oliy ta'limga qabul imtihonlari kiradi. Bunday sinovlarni o'tkazishdan maqsad o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini sinash, xulosalash hamda saralash, keyingi ta'lim bosqichiga o'tishi uchun tanlov vazifasini o'tash kabilar. Shuning uchun ham bunday sinovlarning ta'limga ta'siri sezilarli.

Darsliklarni o'quvchilarning o'quv topshiriqlarini o'zlashtirishlarini osonlashtiradigan rasm, sxema, diagramma va grafiklar bilan yana ham ko'proq boyitish zarur. Bu esa darslik hajmining va unga sarflanadigan mablag'ning ortib ketishiga olib keladi. Bunday holatda darsliklarni ikkiga bo'lib nashr qilish yoki muqobil darsliklarni yaratish lozim. Chunki, darsliklardagi o'quv materiallari qanchalik rang-barang bo'lsa va undan ta'lim jarayonida tizimli foydalanilsa, o'quvchilarning fanga qiziqishi ham ortib boradi. Baholashga ham qulay bo'ladi.

O'quv vositalarida ta'lim mazmuni yangi modelining ifodalanishi, ya'ni darslik va uning yaratilishiga qo'yiladigan talablar hamda ko'rsatmalar N.Sayidahmedov, R.Safarova, U.Musaev, P.Musaev, F.Yusupova, R.Nurjanova va boshqa olimlarimizning ishlarida ko'rishimiz mumkin.

So'nggi yillar davomida umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darsliklarning yangi avlodini va unga mos o'quv-uslubiy majmualar yaratish sohasida umumdavlat miqyosida katta ishlar amalga oshirildi. Bugungi kunga kelib esa kompetensiyaviy yondashuv talablaridan kelib chiqqan holda darsliklarning takomillashtirilgan o'quv dasturlariga mos bo'lishi va o'zida ta'lim mazmunini yangilovchi, shuningdek,

o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan demokratik modellarini ifodalash taqozo qilinmoqda. Chunki, ta'lim mazmunining yangi modellarida davlat va jamiyatning ta'lim jarayoni oldiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmasi o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'limning amaldagi ta'lim kontekstida o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiyalari asosan test topshiriqlari yordamida tekshirib, baholanib kelmoqda. Shu bilan birga, ta'lim tizimida qariyb 30 yillik testdan foydalanish tajriba bo'lsa-da, test metodikasi takomillashtirilmadi. "Test" deyilganda, faqat yopiq testlar – to'rtta variantli muqobil javobli testlar tushunildi hamda faqat shundan foydalanildi. Testologiyada testning metodikasi, tuzilishi va mazmuniga ko'ra bir qancha turi mavjud: 1) yopiq test; 2) ochiq test; 3) amaliy test⁴⁵. Testlarning bir qancha turlari bo'lsa-da, ammo ta'lim kontekstida turli test topshirig'i qo'llanmadi, mazmuni va metodikasi takomillashtirilmadi, mavzu doirasida deyarli tadqiqot olib borilmadi. Bu yillar davomida bitiruvchi sinflarning fanlar yuzasidan ko'nikma va malakalarini tekshirish yuzasidan muammolar to'planib qolishiga olib keldi. Davlat boshqaruv tizimi yangilanishi bilan bir qatorda barcha sohalarida islohotlar ketmoqda. Ta'lim bilan bog'liq xalqaro baholash monitoring tizimlarida (PIRLS,

PISA, TIMSS, ICILS) o'quvchilarning ishtirokini ta'minlash yuzasidan ishlar amalga oshirilmoqda. Mazkur baholash dasturlarining namunaviy test topshiriqlari yordamida o'tkazilayotgan tajribasinovlari natijalari test tizimining mazmuni va metodikasi bo'yicha bir qancha vazifalarni oldimizga qo'ymoqda.

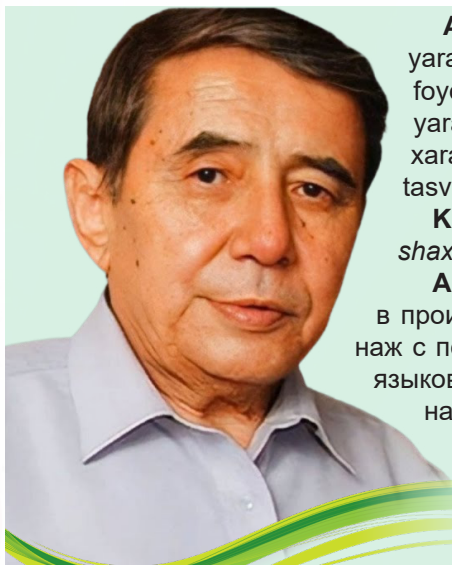
Xulosa sifatida aytish mumkinki, matematik savodxonlikni rivojlantirish va baholash masalasida xorijiy mamlakatlar, xususan, Finlandiya tajribasini qo'llash samarali natija beradi. Fin tajribasida o'quvchilarning individual imkoniyatlarini ochish, xolis va adolatli baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov J. va boshqalar. Pedagogika. –Toshkent. "Noshir", 2011. 488 b.
2. Абдираимов Ш. Она тили таълимида ўқиб тушуниш малакасини баҳолашнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.фал. док. Дисс. –Тошкент. 2022. 14-б.
3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик –ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. -Т.:Ўзбекистон, 2017 й. -45 б.
4. Тожиёв М., Зиёмухаммедов Б. Миллий таълим тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни технологиялари Тошкент: "MUMTOZ SO`Z" 2001. -268 б.
5. <https://inlibrary.uz/>
6. Каримов Р.Қ. Умумий ўрта таълим давлат таълим стандартлари мониторингини таъминлашнинг педагогик асослари: пед.фан.номз. ... дис. –Т.: 2006.40 б.
7. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi (darslik). T., "Fan va texnologiya", 2008, 288 bet. 252.
8. Абдираимов Ш. Она тили таълимида ўқиб тушуниш малакасини баҳолашнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.фал. док. Дисс. –Тошкент. 2022. 14-б.

Sanobar ULLIYEVA,
 Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,
 Urganch, O'zbekiston

O'TKIR XOSHI MOV QISSALARIDA OBRAZ YARATUVCHI SEMANTIK BIRLIKLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada O'tkir Hoshimov qissalaridagi obraz yaratuvchi semantik birliklar ko'rib chiqilgan. Muallifning lisoniy birliklardan foydalangan holda personaj yaratishi, esda qolarli va jonli xarakter obrazini yaratish uchun turli til vositalaridan, personajlar ruhiyatini chuqurroq ochish, xarakterini to'ldirish maqsadida murojaat qilingan turli detallar, tabiat hodisalari tasviri, tashqi omillardan mohirona foydalana olganligi dalillanadi.

Kalit so'zlar: *semantik birliklar, obraz, lisoniy birliklar, personaj, nutq, lisoniy shaxs.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются семантические единицы в произведениях Уткира Хашимова. Обосновано, что автор создает персонаж с помощью языковых единиц, умеет мастерски использовать различные языковые средства для создания запоминающегося и живого образа персонажа, различные детали, к которым обращается с целью более глубокого раскрытия психики персонажей, дополнения их характера, изображения явлений природы, внешних факторов.

Ключевые слова: *семантические единицы, образ, языковые единицы, персонаж, речь, языковая личность.*

Annotation: this article examines the semantic units in the works of Utkir Hashimov. It is proved that the author creates a character with the help of linguistic units, is able to masterfully use various linguistic means to create a memorable and vivid image of the character, various details that he addresses in order to reveal the psyche of the characters more deeply, complement their character, depict natural phenomena, external factors.

Keywords: *semantic units, image, linguistic units, character, speech, linguistic personality.*

Ma'lumki, badiiy asarda lisoniy shaxs portreti ijodkorning individual uslubidan kelib chiqqan holda turli ko'rinishda uchraydi. Bu xususda O'tkir Hoshimov asarlariga murojaat qilar ekanmiz, adibning katta-yu kichik asarlarini birlashtirib turuvchi markaziy obraz – bu ona obrazi ekanligi oydinlashadi. Obrazlar talqinida adabiyotshunoslik ilmi anchayin ilgirilaganligi bu mavzuda yaratilgan ishlar salmog'idan ham ko'rinib turadi[1:74].

So'nggi paytlarda semantika muammolari, xususan, metaforaning tilning leksik-semantik tizimidagi o'rne, ko'chma ma'nolarning paydo bo'lish mexanizmlari va qonuniyatlari, olamning lisoniy manzarasini aks ettirishdagi birliklar, metaforaning o'rne kabi masalalarga katta qiziqish bildirilmoqda. Tilning majoziy birliklari barcha ona tilida so'zlashuvchilarga va bitta til shaxsiga xos bo'lgan atrofimizdagi dunyoni tizimlashtirish tamoyillarini aks ettiruvchi majoziy birliklarning butun tizimini metaforalash sohasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradigan metaforik komponentni o'z ichiga oladi.

Badiiy nutqda tropsimon nominatsiyalarning leksik-semantik, semasiologik va lingvomadaniy tahlili obrazli birliklar tomonidan gavdalanitirilgan

obrazli tushunchalar – metafora, taqqoslash, majoziy iboralar yordamida muallifning olamni individual idrok etishining metaforik modelini qurish imkonini beradi. Metafora badiiy asarda yorqin va esda qolarli obrazlar yaratishga yordam beradi. Umuman olganda, lisoniy birliklardan foydalangan holda personaj yaratish murakkab jarayon bo'lib, adabiy asar muallifidan tilni yaxshi bilishi, esda qolarli va jonli xarakter obrazini yaratish uchun turli til vositalaridan foydalana bilishni talab qiladi. O'xshatishning turli ko'rinishlari, metaforik tafakkur tarziga xos hikoya qilish natijasida o'quvchi asar dunyosiga olib kiriladi. Misol uchun, "Bahor qaytmaydi" qissaning ilk jumlarini olib qaraylik: "Bo'ston qishlog'iga og'ir-vazmin qadamlar bilan kuz kirib keldi"[2:13].

Muallif personajlar ruhiyatini chuqurroq ochish, xarakterini to'ldirish maqsadida

tabiat hodisalari tasviriga, tashqi omillarga, xususan, peyzajning turli detallariga katta e'tibor beradi. Qissada shamol, bulut, yomg'ir, xazon, ko'lmak, loy singari tabiat unsurlari ko'plab uchraydi. Ularning har biri syujetni harakatlantirishda muhim o'rin tutish bilan birga, qahramonlar xarakterini ifodalash, obrazlar tiynatini ochishga xizmat qiladi. Yozuvchining nigohidan tabiatda uchrovchi mayda-chuyda o'zgarishlar chetda qolmaydi.

Zamonaviy tilshunoslik ilmida badiiy matnga faqat semantik-sintaktik jihatdan o'zaro munosabatga kirishuvchi gaplar yig'indisi emas, balki o'zida ma'lum bir til egalarining borliq haqidagi bilimlari, tafakkuri, milliy-madaniy dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiruvchi sotsial qimmatga ega bo'lgan muloqot shakli lisoniy shaxs portretiga esa muloqotni yuzaga chiqaruvchi omil sifatida qarala boshlandi. Lisoniy shaxs, badiiy personaj yaratish tamoyillarini tadqiq qilish natijasida esa, ma'lum bir ijodkorning individual obraz yaratish uslubi va mahorati bilan bir qatorda lisoniy paradigmalarning badiiy obraz yaratishdagi ahamiyati ham ochib berilmoqda. Bugungi tilshunoslikda lisoniy shaxs sohasidagi tadqiqotlarning yangi "ufq"lari – "lingvopersonaliya" (V.P.Neroznak) yoki "lingvoportretologiya" yo'nalishi bo'y ko'rsatmoqda [3:80].

Badiiy asarda lisoniy shaxsni yuzaga keltiruvchi omillardan biri hisoblanuvchi inson nutqiy faoliyati zamonaviy tilshunoslik ekstralingvistika, intralingvistika va komparativistika kabi tarmoqlarida o'rganiladi. Ma'lumki, nutqda insonning fikrlari bilan birga uning ruhiy olami ham o'z ifodasini topadi. Nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolarni tadqiq qilish, insonning o'zligini nutqi orqali namoyon etishi kabi masalalarni o'rganish milliy tafakkur tarzi, muayyan millatga xos insoniy tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, «insonning obyektiv olamdagi ijtimoiy faoliyati in'ikosi bo'lgan uning «harakat»dagi, «jonli» nutqini tadqiq etish faqat nazariy tilshunoslik uchungina emas, balki uning psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvistik geografiya, kommunikativ tilshunoslik, neyrolingvistika kabi umumtarmoqlari uchun ham

katta ahamiyatga egadir”.

O'.Hoshimov adabiy personajlarni yaratishda foydalanadigan asosiy elementlardan biri bu ularning nutqidir. U qahramonlarning o'zini qanday ifodalashiga, qanday so'zlarni tanlashiga, nutq burilishlarini qanday qurishiga juda e'tibor beradi. Yozuvchi oddiy so'z va iboralar yordamida qissada o'ziga xos o'zbekona muhit yaratib, oddiy odamlar turmush tarzining tasviri orqali umumlashma hayotiy xulosalar chiqaradi. Eng muhimi, hayot mushkulotlarini yengishda insonlar o'rtasidagi oddiy munosabatlar muhim ekanligi to'g'risida kitobxonlarni mushohadaga chorlaydi, olam va odam, ibtido va intiho haqida bir to'xtamga kelishga undaydi.

A d i b qahramonlari o'z - o'zini xarakterlovchi nutqlari bilan alohida ajralib turadilar. Yozuvchining "Tushda kechgan umrlar", "Ikki eshik orasi", "Nur borki soya bor" romalarida

qahramonning nutqiy portretlari bevosita qahramonlarning ichki va tashqi nutqida ochib beriladi. Muallifning mahorati adabiy qahramonlarning turli ijtimoiy guruh, mavqe, yosh va jinsidan qat'iy nazar ularning lisoniy borliqdagi holatini aniq tasvirlaydi, bunda adib vaqt nuqtayi nazaridan ham obrazlar tasviriga mukammal yondashadi.

Xullas, qahramonning lisoniy o'ziga xosligini o'rganish tilshunoslarga xarakterning til bilan qanday munosabatda bo'lishini va til ularning fikrlashi, xatti-harakati hamda boshqa obrazlar bilan munosabatlariga qanday ta'sir qilishini tushunish imkonini beradi. Nutqiy portret tilshunoslarga ma'lum til guruhlari va madaniyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan lingvistik stereotiplar va tasavvurlarni tahlil qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дуйсенбаев О. И. Художественная эволюция образа матери в прозе Уткира Хашимова //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2011. – № 1. – С. 71-74.
2. Hoshimov O'. Tanlangan asarlar: 1-jild. – Toshkent: "Sharq", 2009. 13-b.
3. Ольшанский И.Г. Язык и языковая личность в условиях современного социального контекста. // РГСУ. Ученые записки. – 2004. - № 1. с 80.

Shohzoda TURSUNBOYEVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar k. 1,
Toshkent 100149, O'zbekiston. Erkin tadqiqotchi.

O'ZBEK ADABIYOTIDA EPIK SYUJET TADRIJI

Annotatsiya: ushbu maqolada badiiy asarda muallif maqsadi, xarakterlar tabiati va rivojlanishi, asarning yaxlitligi, o'qishligini belgilaydigan asosiy omillardan biri bo'lgan badiiy syujet haqida nazariy qarashlar tadriji haqida so'z yuritilgan. Syujet nazariyasi haqida fikrlar asosida bu tushunchaning rivojlanish bosqichlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *syujet, kompozitsiya, shakl, mazmun, tasodifiy syujetlar, syujet tiplari, retrospektiv syujet, konsentrik syujet.*

Аннотация: в данной статье рассматривается авторская цель, характер и развитие персонажей, литературный сюжет, который является одним из основных факторов, определяющих целостность и читабельность произведения. Показаны этапы развития этой концепции на основе представлений о теории сюжета.

Ключевые слова: *сюжет, композиция, форма, содержание, случайные сюжеты, типы сюжетов, ретроспективный сюжет, концентрический сюжет*

Annotation: this article discusses the author's purpose, the nature and development of the characters, the literary plot, which is one of the main factors that determine the integrity and readability of the work. the stages of development of this concept are shown on the basis of ideas about plot theory.

Key words: *plot, composition, form, content, random plots, plot types, retrospective plot, concentric plot*

Kirish. Tarixiy poetikaga oid dastlabki qarashlarga nazar tashlasak, hozir biz syujet deya aytayotgan tushuncha borasida asardagi "voqealar oqimining yaxlit butunligi", "voqealar birligi" degan qarashlar mavjud bo'lgan va ayni shu yondashuv ham syujet borasida fikrlar xilma-xilligiga asos bo'ladigan jihat hisoblanadi. Chunki zamonaviy qarashlarga ko'ra syujetni shunchaki "voqea birligi" deb atay olmaymiz. Bu birlik nazariyasida ham davriy rivojlanish yuz bergan.

Asosiy qism. Syujet uyushtirishning asar badiiyatidagi qiymati haqida gap ketganda, Arastudagi antik qarashlarga nazar solinsa, u "Poetika"da dramatik syujet xususiyatlarini nazarda tutadi. Shunga ko'ra "...har qanday rivoyat bitta va ayni paytda yagona voqeaning tasviri bo'lishi lozim" ligini aytadi, "...voqealarning qismlari shunday joylashtirilishi zarurki, biror qism almashtirilganda yo olib tashlanganda yaxlit narsa o'zgarib ketsin, yo xarakatga kelsin, chunki mavjudligi yo mavjud emasligi sezilmayotgan narsa butunning uzviy qismi bo'la olmaydi" [2,17],- kabi fikrlari orqali asarda kompozitsiya va syujet qurilishining azaliy qoidalari poydevorini qo'ygan. Ko'rinib turibdiki, Arastu asosan tragik harakterdagi badiiy asarlarni nazarda tutib, syujet asosiga voqealar butunligini qo'ygan. Albatta, dramada xarakat yetakchiligi asosiy masala hisoblansa-da bu bizga syujetni "asardagi voqealar ketma-ketligi yoki oqimi" deb yuzaki baho berish imkonini bermaydi. Dramada syujet keskinligi, tez rivojlanuvchi va yaqqol ko'zga tashlanishi bilan ajralib tursa, lirik turga mansub asarlarda bir qarashda u ko'zga tashlanmasa-da, ammo undagi fikr va tuyg'ular oqimi rivojlanishi syujet asosini belgilaydi. Epik turga xos janrlarda syujet bir qadar murakkab ahamiyat kasb etib, o'zining barcha qulaylik va imkoniyatlari bilan hozir bo'ladi. Epik syujet haqida qarashlarni milliy adabiyotshunoslikka ilk bor adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat "Adabiyot qoidalari"da tilga olgan. Olim

ko'roq asar mundariyasi va tartibi haqida gapirar ekan, mundarijaga yaxshi tartib berilsa asar qimmatini oshishi, aks holda hech bir maqsadga yetishmay, asarda tugallik bo'lmashini aytib o'tgan [1:16]. Demak, muallifning asar haqida to'plagan ma'lumotlarini mundarija, voqealarni asarga joylashtirishni tartib deb atagan bo'lsa, bu istiloh biz qo'llaydigan syujet atamasiga mosdir.

Shuningdek, olim mumtoz adabiyotda voqealar mantig'ini yaratishga berilgan urg'u soyasida xarakterlar mantig'i qolib ketganini ham aytib o'tgan. Ya'ni voqealarni boshidan oxirigacha bir xil tartibda berish oqibatida qahramonning xarakter xususiyatlari voqealarni rivojlantirish emas, aksincha, voqealar rivoji qahramonni yo'llantirishi ustunlik kasb etardi.

Adabiyotshunos A.Rahimov ham "ilgarigi syujet qurilishi haqida tanqidiy fikrlarni bildirar ekan, undagi "qo'llanilgan hiylalar, intrigalar, omadli yechimlarga hozirda salbiy munosabatda bo'linayotgani" haqida aytadi. Voqealardagi to'qnashuvlar, ziddiyatlar, ters ketishlar asosida qahramon xakteri rivojlanishi yoki tubanlashishidan ko'ra, shaxs hayotidagi burilishlarni asoslab berish uchun "tasodifiy hodisalarning o'zini syujetga kiritish yetarli hisoblangan"[7]ligi mumtoz asar sturkturasini xiralashtiruvchi omillardan ekanini ta'kidlaydi. Voqealar qahramonning ayrim xususiyatlarini ko'rsatish, yashirin qirralarini rivojlantirish uchun birmuncha xizmat qilgan, lekin bular puxta o'ylangan rejaviy syujetga ko'ra emas, tasodifiy epizodlar asosida yuz bergan. Chunonchi, mumtoz ertak, hikoyat, latifalardagi sehirli voqealar, yordamchi farishtalar obrazlari, bosh qahramonning shunchaki kerakli payt, kerakli joyda bo'lib qolgani tufayli barcha muammolari osongina yechilishi ("To'g'rivoy va Egrivoy" ertagi) kabi "tasodifiy voqealar" asosiga qurilgan syujetlarni milliy folklorimiz va mumtoz adabiyot namunalarimizda ko'plab uchratish mumkin.

Zamonaviy realistik adabiyotda "qahramonning fazilat va illatlari voqealar jarayonida yashash, to'qnashish va

kurash muhitida ochiladi...” [8, 11] deydi A.Rahimov. Aynan shu masalani M.Qo’shjonov ham syujetga oid izlanishlarida ta’kidlaydi, unga ko’ra “syujet birligi — asarda faqat kata-katta voqealarnigina emas, balki mayda epizodlar, hatto detallarning ham ishtirok etuvchi shaxslarning asosiy va zarur tomonlarini ochib berishga to’liq xizmat qilishini talab etadi. [6, 6] Demak, xarakterlar va voqealar orasida munosabat va mantiq darajasi, syujet va obraz tanlashda turlicha yondashuvlarga murojaat adabiy ijodning eng murakkab va muhim masalalaridan biri ekanligi rivojlangan adabiyotshunoslikda tan olingan masaladir. Biroq folklor yoki yozma mumtoz epik asarlarga nazar tashlasak, ularda syujet qurilishi asosi ancha sodda ekanligini ko’ramiz va ularning rivojlanishi mobaynida yuzaga kelgan, davr ijtimoiy muhitiga xos xususiyatlar sifatida ayrimlarini keltiramiz:

a) tanlab olingan hayotiy material ko’proq samoviy obrazlar, diniy va shohona syujetlar asosiga qurilgan: “Sulaymonning qarinchqa bilan so’zlashgani”, “Uzum”, “Xorut va Morut” (“Qissasi Rabg’uziy”dan)

b) asosan ibrat mazmuni, muallifning axloqiy-ta’limiy qarashlarini ifodalashga xizmat qilgani: “Maymun bilan najjor”, Tuya bilan bo’taloq” (“Zarbulmasal”dan)

c) tavsifiy-ocherkli rivoya shakli ustuvorligi, muallif nutqi, pozitsiyasi yaqqol namoyon bo’lishi: “Zolim podshoh va ikki devona” (“Lison ut-tayr”)

d) xarakter mantig’i va voqealar mantig’ining o’zaro munosabati masalasi asosiy planda bo’lmagani: “Ikki vafoli yor” (“Hayrat ul-abror”)

e) syujet qurish tiplaridagi soddalik: asosan xronologik tartibda voqealar joylashtirilishi: “Xasta podshoh” (“Guliston”)

To realizm adabiyotigacha mana shunday epik tasvir va rivoya usullari saqlanib qoldi. O’tgan asrlarda ijtimoiy hayotda yuz bergan sifat o’zgarishlari san’at asarlari strukturasi, xususan badiiy adabiyotda ifoda usullari va epik tasvir tamoyillariga ta’sir qilmay qolmadi.

Shunisi e’tiborliki, adabiy jarayonning ma’lum davrida syujet tiplaridan qaysidir biri yetakchi ahamiyat kasb eta boshlaydi, chunonchi, mumtoz va folklor namunalarida voqealar orasida xronologik munosabat yetakchilik qilgani haqida yuqorida aytib o’tdik, sababi ushbu syujet tipi adabiy didi shakllanib borayotgan mumtoz davr kitobxonni saviyasiga mos sodda, aniq tushunarli bayon usulini uyushtirishga yordam beradigan syujet tipi hisoblanadi.

Ilk realizm adabiyoti bilan tanishuvdan so’ng esa,

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurauf F. Tanlangan asarlar. IV jild.—T.: Ma’naviyat.2006
2. Aristotel. Poetika. —T.: 1980
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. —T.: O’zbekiston. 2002. 138
4. Hamroyev K. Hozirgi o’zbek hikoyasida kompozitsiya poetikasi. —T.: 2018 Filol. fan. fals. d-ri ... diss. . 21-23 bet
5. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. —T.: O’qituvchi, 1986. 179 b
6. Jo’raqulov U. Nazariy poetika masalalari: muallif, janr, xronotop. —T.: “G’ofur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijod uyi”, 2015. 268 b
7. Qo’shjonov M. Hayot va nafasat. —T.: G’ofur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. 1970
8. Rahimov A. Roman san’ati. —Farg’ona, 2015
9. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. —T.:Xalq merosi nashriyoti. 2004. —B.141

o’zbek adabiyotida ham syujet qurishning boshqa tiplari, ayni paytda retrospeksiya asosida asarga qo’shimcha syujet liniyalari, qistirma epizodlar qo’shish ham an’anaga aylanib bordi. Jahon adabiyoti, xususan sarguzasht va dedektiv asar durdonalari mutolaasi ta’sirida o’zbek adabiyotida ham konsentrik syujet qurish tipidagi asarlar yaratila boshlandi. Keyingi inson tafakkuri va ma’naviy olamidagi evrilishlarning adabiyotga ta’siring yorqin aksi o’laroq badiiy asarlarda ildiz otib borayotgan assotsiativ syujet qurish tamoyillarini ham alohida ta’kidlab o’tish lozim. Bunday tipdagi syujet qurilishida endi voqealar tashqi makondan muallif yoki qahramon ichki dunyosi, o’y-fikrlari, ichki meniga ko’chib o’tdi. Kitobxonni ko’proq mushohada qilishga, asarga diqqatini oshirishga, tafakkurini zo’riqtirishga unday boshladi.

Biroq milliy adabiyotshunoslikka oid qo’llanmalarning ba’zilarida hamon syujet tiplaridan faqat xronologik va konsentrik syujetni keltirish an’anasi saqlanib qolgani bu boradagi adabiyotlarni yangilash zaruriyatini tug’diradi. Syujetning asar strukturasiidagi o’rniga yondashishda ham turlicha qarashlar yuzaga kelgan. Chunonchi, syujetni kompozitsiyaning tarkibiy qismi sifatida shakl hodisasi (I.Sulton, A.Ulug’ov, D.Quronov qarashlarida), shakl ichidagi mazmun (T.Boboyev), kompozitsiya ichida yashaydigan mazmun hodisasi (H.Umurov) deb tahlil qilingan tadqiqotlar paydo bo’ldi. Albatta, shakl va mazmun hodisasining o’zi kabi syujet mohiyati ham nisbiy tushuncha bo’lib, unga qat’iy chegaralar qo’yib bo’lmaydi. Har bir badiiy asar, u yaratilgan davr va muallif maqsadiga ko’ra uyushtirilishi jihatidan syujet xossalari ham o’zgarib turadi.

Xulosa. Yuqoridagilardan ma’lum bo’ladiki badiiy asarning universal uch elementidan biri deb e’tirof etilgan va usiz asar konsepsiyasini to’liq shakllantirish, muallif ijodi mahsuliga yetarli baho berish imkoni bo’lmagan syujet nazariyasi borasidagi mumtoz qarashlar bugungi kunga nisbatan sodda bo’lib, syujet ma’nosini beruvchi istilohlar asosan asar voqealar tizimini ifodalashga xizmat qilgan. O’tmish adabiy jarayonida voqealar bayoni xarakter shakllantirishdan ustun turishi buning sabablaridan biridir. Oqibatda epik syujet bu shunchaki asar voqealarni tartib bilan bir butunlikda joylashtirishga aylanib qolgan. Syujet qurishga yangicha intrigalar kirib kelgandan so’nggina uning ilmiy-nazariy asoslarida ham murakkab qarashlar shakllana boshlagan.

Sitorabonu **ATAULLAYEVA**,
 Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti Ingliz tili o'qituvchisi

ADABIYOTDA AYOL XARAKTERI

Annotatsiya: mazkur maqola adabiyotda feminizm oqimining paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari hamda ushbu yo'nalishda ijod qilgan ayrim yozuvchilar ijodiga bag'ishlangan. Feminizm oqimi asosida adabiyotda ayol xarakteri, u duch kelayotgan muammolar yoritilib, bunday qiyinchiliklarning oldini olish va hal etish uchun kurashishga da'vat masalalari talqin etilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, feminizm, gender tengsizlik, gender stereotiplar, uslub, syujet, voqealar rivoji, ramziylik, obraz, personaj, motiv, an'ana.

Annotation: this article focuses on the rise of feminism in literature, its different stages of development, and the works of writers who contributed to this movement. Feminism sheds light on the character of women, the challenges they face, and how to fight against and overcome these difficulties. Literature plays a crucial role in interpreting such issues and calling for action.

Keywords: story, feminism, gender inequality, gender stereotypes, style, plot, development of events, symbolism, image, character, motive, tradition.

Ma'lumki, feminizm oqimi XVIII asr oxirlarida Yevropada paydo bo'la boshlagan. Buning paydo bo'lishiga sabab esa ayollar haq-huquqlarining poymol etilishi, gender tengsizlik, ayollarning jamiyatda hech qanday mavqega ega emasliklari sabab bo'lgan. Feministik harakat deganda biz ayollarning jamiyatda tenglikka erishish uchun jamoaviy tarzda siyosiy, ijtimoiy va madaniy harakatlar olib borishlarini tushunamiz. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, o'sha davrda, hattoki, G'arb davlatlarida ham ayollar hech qanday haq-huquqlarga ega emas edilar. Jumladan, saylovlarda qatnashish, oliy o'quv yurtlarida tahsil olish, biror bir lavozimlarda ishlash, savdo-sotiq ishlarini amalga oshirish kabilar ham xotin-qizlarga ta'qiqlangan edi. Natijada, jamiyatda gender tenglikka erishish, ayollar haq-huquqlarini o'rnatish va tiklash maqsadida ayollar orasida feminizm oqimi shakllana boshlagan. Ayollar tomonidan turli ijtimoiy guruhlar tuzilib, faoliyat yurita boshlagan. G'arb jamiyatida feministik harakat ko'pincha to'rtta "to'lqin"ga bo'linadi, ularning har biri turli maqsadlar bilan tavsiflanadi:

1. Feminizmning birinchi to'lqini (19-asr va 20-asr boshlari) ayollarning saylov va mulkka egalik qilish huquqiga erishishga qaratilgan.

2. Feminizmning ikkinchi to'lqini (XX asr o'rtalari va oxiri) reproduktiv huquqlarga va ayollarning erkinligiga erishishga qaratilgan. Buni biz nafaqat o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda, balki jahon adabiyotida ham ko'rishimiz mumkin.

3. Uchinchi to'lqin (1980-yillarning oxiri – 2000-yillarning boshi) siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida ayollarga nisbatan sodir etiladigan zulmkorlik va kamsitishni tanqid qilishga qaratilgan.

4. To'rtinchi to'lqin esa (2010-yillardan boshlab) ayollarga nisbatan zo'ravonlik va zo'ravonlikka qarshi kurash harakatlariga qaratilgan edi.

Ta'kidlash lozimki, ayniqsa, ayol yozuvchilar

feministik g'oyalarga yo'g'rilgan asarlarni ko'proq yaratishgan. Bunga jahon adabiyotida mashhur bo'lgan va o'chmas iz qoldirgan bir necha adibalarni kiritishimiz mumkin. Jumladan, Ketrin Mensfeld, Jeyn Ostin, Sharlotta Bronte (Charlotte Bronte), Jin Ris (Jean Rhys), Margaret Atwood, Bernadine Everisto, Anne Bradstreet, Christina Rosetti, Charlotte Perkins Gilman, Caryl Churchill, Alice Walker kabildir.

Adabiyotda feminizm g'oyalari, ushbu harakat oqimlari paydo bo'lishidan ancha oldinroq ham mavjud bo'lgan. Hikoya yoki badiiy asar yozish, faqat, erkaklar uchun munosib deb hisoblangan bo'lsa-da, opa-singil Brontelar kabi ayol yozuvchilar ham taxalluslar bilan niqoblanib, anonim ravishda hikoyalar yozishgan va nashr ettirishgan. Feministik adabiyot deganda biz feministik e'tiqodlarni yoki ayollarning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tengligiga ishonchni qo'llab-quvvatlaydigan har qanday yozma matni tushunishimiz mumkin. "Feminist" so'zi feministik harakat bilan o'zaro bog'liq.

Jamiyatda ayollar har qanday sohada zulmga duch kelishini noto'g'ri deb hisoblovchi asarlarni biz feministik ruhda yozilgan asarlar sirasiga kiritishimiz mumkin. Bunday asar yozgan yozuvchilar juda ko'pchilikni tashkil etadi. Ushbu maqolada ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Ulardan biri angliyalik yozuvchi Sharlotta Brontedir. U "Jeyn Eyre" (1847), "Shirley" (1849), "Villette" (1853), "Emma" (tugallanmagan) va yana bir qancha mashhur asarlar muallifidir.

Sharlotta Brontening "Jane Eyre" asari feministik adabiyotning yaqqol namunasidir. Ayollar erkin, oshkora ijod qila olmaganliklari uchun, Sharlotta Bronte bu asarini "Currer Bell" taxallusi ostida chop etadi. "Jane Eyre" asari ota-onasidan yetim qolgan qizaloqning kelgusidagi taqdiri, hayoti davomida uchraydigan qiyinchiliklari, ularni qanday yengishi

haqidadir. Jeyn ota-onasining o'limidan keyin, amakisining xotini va bolalari bilan yashashiga to'g'ri keladi. Ammo, afsuski, ular uni yoqtirmasdan juda ko'p kamsitishadi, turtkilashadi. Keyinchalik esa uni internat-maktabga o'qishga jo'natib yuborishadi. Jeyn Eyr maktabni tamomlab, o'qituvchi bo'lib yetishadi. Janob Rochesterning uyiga uning qiziga dars berish uchun yashashga keladi. Shu tariqa ularning o'rtasida muhabbat uyg'onadi. Lekin Jeyn Eyr Janob Rochesterning uyida yashaganda g'alati hodisalarni sezadi va guvoh bo'ladi. Rochesterning rafiqasi o'lmagan, balki aqldan ozgan va uni eri bir hujrada asrab kelayotgan bo'ladi.

Jeyn Eyr bularning barchasidan xabar topganida, uning uchun bu katta zarba bo'ladi va uydan ketib qoladi. Ammo Janob Rochester uni amakisining uyidan topib, yolg'on gapirgani uchun kechirim so'rab, uyga qaytarib olib keladi. Jeyn Eyrdan, hatto, amakivachchalari ham yoshlikda unga qilgan yomonliklari va kamsitganliklari uchun kechirim so'rashadi. Shuni ta'kidlab o'tishimiz lozimki, nazarimizda, yozuvchi jamiyatda ayollarni kamsitgan odamlar baribir pushaymon bo'lishlari, qilmishlariga yarasha jazolarini olishlari muqarrar ekanligini ko'rsatib beradi. Bundan tashqari, u ayol zotining qanchalar zukko va irodali bo'lishini, gul kabi nozik ayol zarur bo'lganda, ulkan qudratga ega to'fonga aylanishi mumkinligini isbotlaydi.

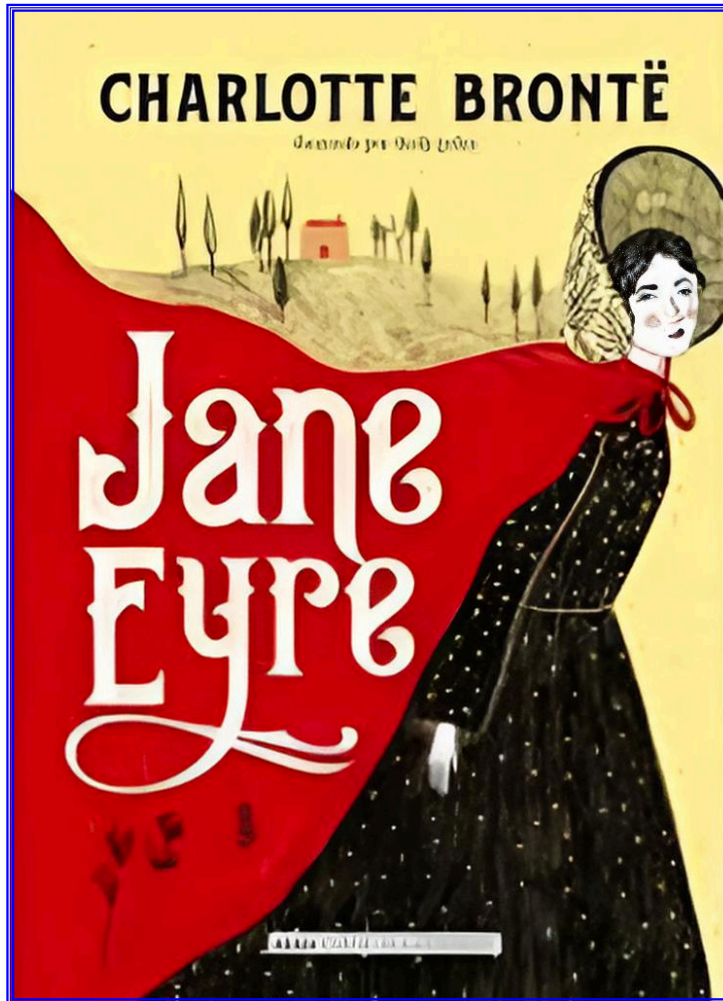
Feminizm oqimida ijod qilgan yozuvchilardan yana biri Ketrin Mensfilddir. Uning asarlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, asosiy qahramonlar ayollardir. U, ayniqsa, hayotda qiyinchilik ko'rgan, odamlar tomonidan ko'p kamsitishlarga uchragan va nochor ayollar qismatini ko'rsatib berishga harakat qilgan. U "In a German Pension" (1911), "Prelude" (1918), "Bliss" (1920), "The Garden Party" (1922), "Poems" (1923),

"The Dove's Nest" (1923), "Something Childish" (1924), "The Letters" (1928—1929), "The Notebooks" (1997) kabi asarlar yozgan. Shu o'rinda, uning "Rozabelning charchog'i" (The Tiredness of Rosabel) hikoyasini feministik ruhda yozilgan asar sifatida ko'rsatishni lozim topdik. Ushbu hikoya boshidan to oxirigacha Rozabelning hayoti va o'y-kechinmalari haqidadir. Rozabel kiyim do'konida sotuvchi bo'lib ishlaydi. Ammo u juda nochor hayot kechiradi. Shuning uchun ham uning kundalik hayotiy maqsadi moddiy qiyinchiliklarsiz, o'ziga to'q, boy xonimlardek yashashni orzu qilishdan iborat bo'lib qolgan. U,

hattoki, do'konga kelgan er va xotinga juda havas qiladi. O'zini ayolning o'rniga qo'yib ko'radi. Xayolan o'zini juda baxtli his qiladi. Ketrin Mensfild ushbu hikoyada qahramonning tabiatini ochib berishda, uning o'z ichki monologidan unumli foydalangan. Bu ayolning ruhiy dunyosini ochib berishda qo'l kelgan. Mensfildning deyarli barcha asarlari ayol psixologiyasini yoritishga bag'ishlangan. Asarlari feministik goyalar asosiga qurilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, adabiyotda feminizm yo'nalishida ijod qilgan yozuvchilar juda ko'p. Birgina maqolada ularning barchasi haqida to'xtalishning imkoni yo'q. Shu sababli ham, mazkur maqolamizda, faqat, ayrim yozuvchilarning asarlarinigina talqin etishga harakat qildik.

Jahon adabiyotida mashhur, o'z o'rniga ega yozuvchilardan yana biri ingliz yozuvchisi Jeyn Ostindir. U ham o'z ijod yo'li davomida asarlarida, asosan, ayol qiyofasini ochib berishga harakat qilgan. U "Sense and Sensibility" — 1811, "Pride and Prejudice" — 1813, "Mansfield Park" — 1814, "Emma" — 1815 kabi romanlar va yana boshqa bir qancha asarlar yozgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Andisha va g'urur" (Pride and prejudice) romani Jeyn Ostinning eng birinchi yozgan asari hisoblanadi. Ammo u boshqa asarlaridan keyinroq chop etilgan. Romanda sevgi va

g'ururdan tashqari, o'sha davr ijtimoiy hayotida mavjud bo'lgan tabaqalanish, dvoryan oilalarining hayot tarzi borasida ham tasavvur uyg'otilgan. Asardagi asosiy voqealar bosh qahramonlar janob Darsi va Elizabet o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga asoslangan. Elizabet janob Darsini juda dimog'dor, o'ziga bino qo'ygan odam deb o'ylaydi va uni yoqirtmaydi. chunki Darsi juda puli ko'p, boy odam edi, Elizabet bu fikrga ular balda ko'rishishganda amin bo'ladi. Chunki Darsi opa-singil Binglilardan boshqa ayollar bilan raqsga tushishni xohlamaydi. Bundan tashqari u janob Bingli bilan Darsining suhbatlarini ham eshitib qoladi. Bularning barchasi unda Darsi haqida yomon taassurot uyg'otadi. Lekin asar davomida uning fikri ijobiy tomonga o'zgaradi. Roman yakunida ular birlarining muhabbatlariga iqror bo'ladilar. Janob Darsi Elizabetning qo'lini so'raydi, u rozi bo'ladi va asar baxtli yakun topadi. Jeyn Ostinning ushbu romani 1813-yilda chop etilgan. U jahon adabiyotida katta shov-shuylarga sabab bo'lgan. Hatto, bu romanga tanqidchilar ham yuqori baho berib, ijobiy fikrlar bilan e'tirof etishgan. J. Ostin asarida insoniy tuyg'u va kechinmalarni

mahorat bilan ko'rsatib berishga harakat qilgan. Jumladan, g'urur, andisha, muhabbat, iroda, sabrmatonat va qat'iyatlik chuqur talqin etilgan. Yozuvchi mazkur tuyg'ularning barchasi ayollarga ham xosligiga e'tibor qaratadi. Asarda ayol tabiati, uning jamiyatda tutgan o'rnini, qat'iyati tasvirlab berilgani sababli ham uni feministik g'oyalar talqiniga bag'ishlangan asarlar turkumiga kiritamiz.

Ma'lumki, "Jane Eyre" va "Andisha va g'urur" asosida bir necha bor kinofilmlar yaratilgan. Ular juda muvaffaqiyatli chiqqan va ko'pgina tomoshabinlar tomonidan yillar davomida sevib tomosha qilib kelinadi. Buning sababi, asar mavzusining dolzarbligi va mahoratli tasvir uslubidir.

Ko'rinadiki, adabiyotda feminizm oqimi bundan bir necha asrlar oldin paydo bo'lib, rivojlanib kelgan. Aytish mumkinki, bugungi kunda ham ushbu yo'nalishda yozilayotgan adabiy asarlar mavjud. Chunki mazkur oqimda yozilgan hikoya va romanlar o'quvchilarni ayollarning jamiyatda tutgan o'rnini va mavqeyini saqlab turishga, bu yo'lda qat'iyat bilan kurashish uchun iroda topishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aihong Ren. CS CANADA. Studies in Literature and Language. Vol.5 No 3 (2012).
2. Kyle Knickelbein. 200601890 English Honours: Literary Theory Lecturer: Dr. Dianne Shober. October 7, 2010. "A Feminist Surveillance of Katherine Mansfield's Selected Short Stories of the "New Dawn"".
3. А. А. Бурцев, М. А. Бурцева. Концепция человека в рассказах Кэтрин Мэнсфилд. 2017, С.191
4. Л. Володарская. Кетрин Менсфилд и ее рассказы. См.: Кетрин Менсфилд. Рассказы. Перевод с англ. Москва. Книга. 1989, стр.13
5. Roza Turdiyeva. (2022). O'ZBEK, INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA MILLIYLIKKA YO'NALTIRILGAN NUTQ TAKTIKASI SIFATIDA TILAK VA ILTIFOT. Innovative development in educational activities, 1(6), 356–358. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7496957>
6. Abdullayeva, U. R. (2021). Specific language of newspaper style through headlines. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 1188-1192.
7. Shakhnoza Sultanova. (2023). CRITERIA FOR CREATING AN ELECTRONIC DICTIONARY OF GRAMMATICAL TERMS. INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY, 3(6), 1510–1515. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8115591>
8. Radjabova, J. (2023). THE ROLE OF TECHNOLOGY IN ESL TEACHING. Евразийский журнал академических исследований, 3(3 Part 3), 197–200. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/11746> DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7791143>
9. Xasanovna, M. S. . (2023). THE BASIC ASPECTS AND CHALLENGES OF TEACHING VOCABULARY FOR THE EFL LEARNERS . Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(5), 46–50. Retrieved from <https://univerpubl.com/index.php/horizon/article/view/1359>

Atadjan DJUMASHEV,
ToshDO'TAU tadqiqotchisi

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILIGA CHET TILLARIDAN O'ZLASHGAN QURILISH TERMINLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek tili qurilish terminologiyasiga xalqimiz bilan madaniy aloqalarga ega bo'lgan va bo'lmagan xalqlar tilidan kirib kelgan o'zlashmalar haqida so'z boradi. Xususan, o'zbek tiliga uzoq yillar davomida yonma-yon yashagan tojik xalqlari tilidan bir qancha atamalar o'zlashgan. XX asrdan keyin esa tilimizga rus tilidan ham atamalar faol ravishda o'zlashtirila boshlanadi. Shu bilan bir qatorda tojik tili orqali arab tilidan, rus tili orqali Yevropa tillaridan ham ko'plab atamalar qurilish terminologiyasi sifatida hozirgi o'zbek adabiy tiliga muvaffaqiyatli o'zlashtirilgan.

Kalit so'zlar: qurilish terminologiyasi, affiks, tub so'zlar, yasama so'zlar, qo'shma so'zlar, juft so'zlar, fors-tojik tili, arab tili, rus tili, Yevropa tillari.

Annotation: this article talks about the acquisitions that entered the construction terminology of the Uzbek language from the languages of peoples who have cultural ties with our people and those who do not. In particular, the Uzbek language has adopted a number of terms from the language of the Tajik peoples who have lived side by side for many years. After the 20th century, terms from the Russian language began to be actively assimilated into our language. In addition, many terms from Arabic through the Tajik language and from European languages through the Russian language have been successfully assimilated into the modern Uzbek literary language as construction terminology.

Key words: construction terminology, affix, root words, artificial words, compound words, pairs of words, Persian-Tajik language, Arabic language, Russian language, European languages.

Аннотация: в данной статье говорится о приобретениях, вошедших в строительную терминологию узбекского языка из языков народов, имеющих культурную связь с нашим народом, и тех, кто ее не имеет. В частности, узбекский язык перенял ряд терминов из языка таджикских народов, долгие годы живших бок о бок. После XX века термины из русского языка стали активно ассимилироваться в наш язык. Кроме того, в современный узбекский литературный язык в качестве строительной терминологии успешно ассимилировались многие термины из арабского через таджикский язык и из европейских языков через русский язык.

Ключевые слова: строительная терминология, аффикс, корневые слова, искусственные слова, сложные слова, пары слов, персидско-таджикский язык, арабский язык, русский язык, европейские языки.

Bugungi kunda mamlakatimizda til – davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mamlakatimizda "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi"ning qabul qilinishi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni mamlakatda til siyosatini izchil amalga oshirish, zamonaviy, yangi ilmiy tadqiqotlar yaratish, nutqiy muloqotni yanada takomillashtirish vazifalarini belgilab berdi.

Bugungi kunda yurtimizda qurilish ishlari jadal rivojlanib bormoqda. Shu bilan birga qurilish, muhandislik va arxitektura sohasiga oid xorijiy tillardan o'zbek tiliga yangi terminlar va iboralar kirib kelmoqda. Bunday terminlarni tilimizda ba'zan muqobil variantini qo'llashimiz mumkin, ba'zan esa muqobili bo'lmagan o'sha atamaning o'zini qo'llashga to'g'ri kelmoqda. Shunday ekan, bu kabi muammolarning yechimini topishda jahon tamadduni hamda dunyo axborot resurslaridan keng foydalanish dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda.

Mamlakatimizda davlat tilini yanada rivojlantirish va takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda haligacha qurilish sohasiga oid terminlarni rus tilida qo'llanilishi hamda o'quv muassasalarimizda

ham rus tilida berilishi kuzatildi. Bu esa o'z navbatida bo'lajak mutaxassislarimizga qiyinchiliklar tug'dirib kelmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki, biz tilimizning rivoji uchun juda ko'p sohalarda ko'plab islohatlar o'tkazishimiz kerak.

O'zbek tilining qurilish terminologiyasida madaniy, siyosiy va iqtisodiy aloqalar tufayli, eng muhimi, qardosh tojik xalqiga yaqin bo'lganligi sababli tojik tilidan juda ko'p miqdorda o'zlashtirilgan atamalar paydo bo'lgan.

"Ikki qardosh xalq, – deb yozadi A. K. Borovkov, – asrlar davomida bir xil iqtisodiy, siyosiy va madaniy sharoitda yashab kelgan. Bu ikki xalq o'rtasida tarixan yaqin munosabatlar rivojlangan. Bu yaqinlik ikki xalq madaniyati va tilida ham yaqqol ko'rinadi. Uzoq davom etgan jarayon natijasida o'zbek tilining lug'at boyligiga tojik tilidagi ko'plab so'zlar o'zlashdi".

Bu so'zlar orasida maishiy turmush tarziga oid kundalik so'zlar bilan bir qatorda kasb-hunarga oid maxsus atamalar ham bor edi. Masalan, biz bugun ham faol qo'llanayotgan bir necha o'nlab qurilish terminlarining tojik tilidan o'zlashganligini ko'rishimiz mumkin: duradgor, sangtarosh, sinchkor, g'isht, sinch, darvoza, paxsa, g'alvir, ko'cha, daha va boshqalar.

O'zbek qurilish terminologiyasida yuqoridagilardan tashqari o'zbekcha so'zlarga fors-tojikcha affiks qo'shish orqali hosil qilingan so'zlar ham uchraydi: boshpana, giltosh, yotoqxonona.

Shuningdek, o'zbek tiliga arab tili orqali o'zlashgan atamalar ham mavjud. Ammo bu atamalarning ham fors-tojik tili vositachiligida o'zbek tiliga o'zlashganligini ta'kidlab o'tmoq joiz. Masalan, bino, imorat kabi o'zbek tiliga faol o'zlashgan so'zlar aslida arab tilidan o'zlashgandir.

XIX asrning 2-yarmidan XX asr boshlarida bo'lgan davrda o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan so'zlar kirib kela boshladi. Bu davrgacha bo'lgan o'zlashmalar asosan og'zaki tarzda o'zlashgan bo'lsa, ayni shu paytga kelib bu yozma rasmiy hujjatlarda ham ma'lum fonetik o'zgarishlarga uchrab qo'llana boshladi: *kesaki* – *косяк*, *rudrat* – *подряд*, *rudratchi* – *подрядчик*, *kuvartir* – *квартира*, *kuvartal//kavartal* – *квартал*, *arxitektur* – *архитектор*.

Shuningdek, qurilish atamalarini ifodalashda so'zlarning mazmunini o'zlashtirish usuli ham mumkin. Bu usul kalkalash usuli deb nomlanadi. Kalkalashda rus tilidagi atama uchun o'zbek tilining tegishli leksik-grammatik shakli tanlanadi, buning natijasida yangi to'laqonli leksik birlik paydo bo'ladi. Masalan, rus tilida *известгаситель* – *ошак o'chiruvchi* atamasi mavjud bo'lib, u uchta komponentdan iborat: *известь*, *гасить*, *-тель*. Bu tushunchani o'zbek tilida ifodalash uchun tegishli elementlar tanlab olinadi: *известь* – *ошак*, *гасить* – *so'ndirmoq*, *-тель* – *-gich*. Natijada,

o'zbek qurilish terminologiyasi yangi oshak so'ndirgich atamasi bilan boyidi. Bu turdagi to'liq kalkalarga quyidagilarni ham misol qilishimiz mumkin: *boshqarma* – *управление*, *rayvandchi* – *сварщик*, *o'Ichagich* – *измеритель*, *himoyalash* – *изоляция*.

Kalkalash usulini uch xil yondashuv asosida amalga oshirishadi:

a) bunda so'z o'zak va qo'shimchaga ajratiladi va o'zak ham, qo'shimcha ham alohida-alohida o'zbek tiliga tarjima qilinadi: *вибрация* – *tebranish*, *вставка* – *qistirma*, *задвижка* – *surta*, *облицовка* – *qorlata*, *обрызгиватель* – *purkagich*.

b) bunda qo'shma so'z shaklidagi terminlar ikki qismga ajratiladi va har ikki qism alohida-alohida tarjima qilinadi. Agar bu atama komponentining o'zbekcha tarjimasi bo'lmasa, ruscha qism shunday qabul qilinadi. Ammo bunda uch nuqtaga e'tibor qaratiladi:

1) ruscha qo'shma termin o'z tarkibini qo'shma termin tarkibini saqlab qolgan holda tarjima qilinadi: *амнедробилка* – *toshmaydalagich*, *растворомешатель* – *qorishma qorgich*, *стекловата* – *oynatomiq*;

2) ruscha qo'shma atama kalkalashda so'z birikmasiga aylanadi: *водостойкость* – *suvga chidamlilik*, *домоуправление* – *uy boshkarmasi*, *домостроение* – *turar-joylar qurish*;

3) ruscha qo'shma atama uchun o'zbek tilida mavjud bo'lgan atama tanlab olinadi, bu atama ona tilida torroq yoki biroz boshqacha ma'noga ega bo'lishi mumkin: *деревоотделочник* – *duradgor*, *дымоход* – *mo'ri*;

4) ruscha qo'shma termin o'zbek tiliga sodda yasama so'z sifatida kalkalanadi: *молотоккирочка* – *shaharsozlik*, *строитель-маляр* – *quruvchi-bo'yoqchi*, *строитель-отделочник* – *quruvchi-pardozchi*.

d) bunda so'z birikma shaklidagi ibora aynan shu shaklda tarjima qilinadi. Bu jarayon rus tilidagi termin-iboraning har ikki komponenti o'zbek tilida o'ziga mos ekvivalentga ega bo'lgan hollarda amalga oshiriladi: *черный потолок* – *хотaki ship*, *строительная площадка* – *qurilish maydonchasi*, *наставная труба* – *ulama quvvur*, *огнеупорный кирпич* – *olovbardosh g'isht*.

Shuningdek, o'zbek tiliga boshqa Yevropa tillaridan ham rus tili orqali ko'plab qurilish atamalari o'zlashgan. O'zbek tili terminologiyasiga o'zlashgan rus va xalqaro atamalar anchagina katta sonni tashkil etadi. Ularni o'zlashtirish quyidagi uchta usulda amalga oshiriladi:

1. Rus va xalqaro atamalarni to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirish.

Hozirgi vaqtda o'zbek tilidagi qurilish atamalarining asosiy qismi rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zgarishsiz o'zlashtirilgan: *beton*, *sement*, *kvartira*, *kran*, *balkon*, *pol*, *deraza* va *hokazo*. Bu, birinchi navbatda, bunday atamalar bilan ifodalangan tushunchalarning o'zbek tilida yo'qligi bilan bog'liq. Bunday hollarda atamalarni to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirish kerak.

O'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan qurilish atamalari tarkibiy jihatdan quyidagichadir:

1) tub so'zlar: *alabaster*, *kran*, *shifer*, *asbest*, *armatura*;

2) sodda yasama so'zlar: *restavratsiya*, *rekonstruksiya*, *restavrador*, *topografiya*. Bunday so'zlar rus tilida morfemaga ajratilsa-da, o'zbek tilida yasama hisoblanmaydi;

3) qo'shma so'zlar:

a) qo'shma so'z sifatida o'zlashgan so'zlar: *kubometr*, *elektr(o)monter*, *elektr(o)mexanik*;

b) o'zbek tiliga tub so'z sifatida o'zlashgan so'zlar: *dalnomer*, *zemlesos*, *osadomer*, *pilorama*, *vodoprovod*;;

4) juft so'zlar: *yashik-konteyner*, *ramka-trafaret*,

kvartira-blok;

5) murakkab qisqartmalar: *armokarkas, asboshifer, vibrobalka.*

Bunga misol tariqasida ingliz tilidagi “concrete” so’zi bizga rus tili orqali “beton” bo’lib kirib kelgan. Afsuski, bu so’zning o’zbekcha muqobili yo’q. [Timirov A.M.2021.8]. Ingliz tilidan rus tiliga o’zlashgan “concrete” (конкрет, конкретный) so’zi esa bizning tilimizda ham umuman boshqacha ma’no anglatadi, ya’ni juda zo’r degan ma’noda qo’llaniladi. Yana shunday misollardan biri ingliz tilidagi muhandislikda ko’p qo’llaniluvchi “pump” atamasi bizga rus tili orqali “насос” – nasos bo’lib kirib kelgan. Bu so’zni biz “so’rg’ich” deb so’zma-so’z tarjima qilishimiz mumkin, ammo muloqotda esa allaqachon “nasos” bo’lib kirib kelgan va keng qo’llanilmoqda. Aslida bu atama (pump, pumps) bizga mashhur “pumpers” brendi orqali iste’molimizga kirib kelgan bolalar tagligining nomi. [Kuchiboyev M.A.2021.74].

Qurilishda va me’morchilikda keng qo’llaniladigan atama “Arka” so’zi hammamizga tanish, lekin uni o’zbek tilidagi muqobili “ravoq” so’zi borligini hamma ham bilmaydi. [Samig’ov N.A. 2002.45]. Bunday atamalarning o’zbek tilida ekvivalenti borligiga qaramasdan, hamon rus tilidan kirib kelgan “арка” atamasining qo’llanilishi, sohaga oid adabiyotlarning asosan rus tilida mavjudligidan dalolat beradi.

“YUNESKO tomonidan Xiva shahri Ichan-qal’a ansambli, Buxoro shahri markazi, Shahrisabz shahri va Samarqand shahri arxitektura yodgorliklari jahon umuminsoniy qadriyatlarini deb e’lon qilinishi, O’zbekiston me’morchiligining qadimdan rivojlangan ekanligini dunyoga tanitdi. Shu tufayli hozirgi kunda dunyoda bu umuminsoniy qadriyatlarga bo’lgan qiziqish keskin ortib bormoqda va rivojlangan

mamlakatlar obidalarimizni “restavratsiya” qilish ishlariga investitsiya kiritish istagini bildirmoqdalar”. [Samig’ov N.A.2002.38]. Ushbu jumladan qo’llanilgan “restavratsiya” so’zi inglizcha “restoration” so’zidan olingan bo’lib, bizning tilimizga rus tilidagi “реставрация” so’zi orqali kirib kelgan. Bu atama asosan san’at asarlarini va me’moriy yodgorliklarni qayta tiklashda keng qo’llaniladi. Bu atamani biz so’zma so’z “qayta tiklash” deb o’zbek tiliga o’girishimiz mumkin, lekin bu bilan biz “реставрация” atamasini iste’moldan chiqara olmaymiz.

Muhandislikda ko’p qo’llaniladigan “гайка” atamasi rus tilidan kirib kelgan bo’lib texnika va muhandislik sohalarida juda keng qo’llaniladi. Afsuski, hanuzgacha tilimizda uning muqobil varianti mavjud emas. Ingliz tilida esa bu atama “Nut” so’zi bilan ifodalanadi. Ammo “Nut” so’zi, asosan, yong’oq degan ma’noda qo’llanilishini hisobga olib, tarjimada e’tiborliroq bo’lish talab etiladi. Aks holda qo’pol xato kelib chiqishi mumkin. [Timirov A.M. 2021.112].

Masalan, yana bir ko’p qo’llaniladigan ruscha “овал” so’zi, inglizcha “oval” – aylana degan ma’noni anglatadi. Me’morchilikda soha mutaxassislari tomonidan va bo’lajak mutaxassislar bo’lmish talabalar tomonidan ham bu so’z boshqalari kabi keng qo’llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, terminlarni o’z holicha iste’molda qoldirish yoki ularga muvofiq muqobillarni topish hamda ularni iste’molga kiritish, terminlar tarjimasini jarayonini oqilona yo’lga qo’yish, terminlar mohiyatini to’laligicha beradigan muqobillarni yaratish, bu borada tilshunoslikning samarali uslub, usullaridan foydalanib, sohaviy terminologiyani rivojlantirish bugungi o’zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Timirov A.M. English for engineering constructions. – Samarqand: Turon nashr, 2021. 8-74-betlar.
2. Samig’ov N. A., To’laganov A. A., Komilov X. X. Bino va inshootlar restavratsiyasi. – Toshkent, 2002. 45-bet.
3. Kuchiboyev Mansur. English for engineering communication in constructions faculty. – Samarqand: Fan bulog’i nashriyoti, 2021.
4. Timirov A.M. English for engineering constructions (conversation practice) – Samarqand: Turon nashr, 2021. 112-bet.
5. Sharipov Sh. S. Tilga e’tibor – elga e’tibor. Tilni o’qitish va o’rganishda XXI asr ko’nikmalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2020. 3-bet.
6. Allanyazov M. B. Arxitektura-qurilish mutaxassisliklari uchun inglizcha-ruscha-o’zbekcha atamalar lug’ati. – Toshkent, 2021. 60-bet.
7. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Теоретические и практические аспекты нормализации научной терминологии. Мовознавство, 1980, В 6, с. 16-21.

Shahodat RAXMATULLAYEVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI SAVOL O'QUV TOPSHIRIG'I USTIDA ISHLASHGA O'RGATISH

Annotatsiya: maqolada boshlang'ich sinflar ona tili ta'limida savol, o'quv topshirig'i ustida ishlash yo'llariga doir fikr-mulohazalar berilgan. O'quv topshiriqlarining berilishi, turlari, vazifasini tahliliy o'rganish hamda o'quvchilarda savol o'quv topshirig'ini tuzish ko'nikmasini shakllantirish haqida nazariy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *ona tili ta'limi, boshlang'ich ta'lim, mashq, topshiriq, savol, matn, lug'at, ko'nikma, malaka, bilim, an'anaviy savollar.*

Аннотация: в статье приводятся отзывы о способах работы над учебной задачей при обучении родному языку в начальных классах. Приводятся теоретические сведения о назначении учебных задач, видах задач, формировании умений учащихся создавать вопросительные учебные задачи.

Ключевые слова: *обучение родному языку, начальное образование, упражнение, задание, вопрос, текст, словарный запас, навык, умение, знание, традиционные вопросы.*

Annotation: the article provides feedback on ways to work on the question teaching task in the mother tongue education of elementary grades. Theoretical information is provided about the assignment of educational tasks, types, tasks, and the formation of students' ability to create a question educational task.

Key words: *mother tongue education, elementary education, exercise, assignment, question, text, vocabulary, skill, knowledge, traditional questions.*

Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezoni uning foydalilik va amalda qo'llanila olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlaydigan bilimlarni tushunamiz" [4, -B.9]. Bunda o'quv topshiriqlar ta'lim mazmunini yuzaga chiqaruvchi muhim omil hisoblanadi.

Ma'lumki, til ta'limida savol – mashq – topshiriq turlaridan iborat o'quv topshiriqlari qo'llaniladi. O'quv topshiriqlari, avvalo, ona tili ta'limining maqsadi, vazifalari va mazmuniga bevosita bog'liq, o'quvchini fikrlashga, o'quv materiali ustida mustaqil ishlay olishga, zarur nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratiladi. Afsuski, bugungi kungacha ona tili ta'limida o'quv topshiriqlariga o'qitish metodikasining asosi, ta'lim mazmunini yuzaga chiqaruvchi muhim omil sifatida qaralmadi. Ona tili darslarida ta'lim mazmunining asosi sifatida grammatik qoidalar tushunib kelindi, o'quv topshiriqlariga esa ushbu qoidalarni o'zlashtirishda foydalaniluvchi vosita sifatida qaraladi.

Ona tili – xalqning ruhi bo'lib, ona tilini o'rgatish, avvalo, bolaning tug'ma aqliy qobiliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi, ikkinchidan, o'quvchilarni ona tili xazinalarini ongli egallashga olib keladi, uchinchidan, bolalar bu tilning mantig'ini o'rganishlari kerak. Bu maqsad va vazifalarga birin-ketin emas, balki baravar erishib borish lozim [5]. Bunda o'quv topshiriqlari

asosiy vazifani bajaradi.

Zamonaviy ona tili ta'limida matn ustida ishlash orqali nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish markaziy masala bo'lib turgan ekan, bunda o'quvchini matn mazmunini anglash va boshqa nutqiy jarayonlarga tayyorlash o'quv topshiriqlari zimmasida bo'ladi.

O'quvchilar bilan samarali muloqot qilish uchun o'qituvchi barcha turdagi o'quv topshiriqlari, jumladan, savollar bo'yicha malakaga ega bo'lishi kerak. Bu borada yetakchi va ochiq savollar, nihoyatda muhimdir, chunki ular o'quvchilarni fikrlashga o'rgatadi.

O'quvchilar tomonidan beriladigan savollar o'quvchilarni maqsadlarini aniqlab olish qobiliyatini shakllantiradi.

O'qituvchi o'quvchilarning savollariga qanday javob berishi lozim?

1. O'quvchilarning savollariga rag'bat bildirish.
2. Juda yaxshi savollarni alohida ta'kidlash kerak.
3. Mantiqsiz savollarga ham xolis munosabat bildirish. Har qanday savolni jiddiy qabul qilish va besh daqiqa oldin tushuntirilgan bo'lsa ham, juda muhim deb javob berish kerak.

Shu o'rinda o'quvchilarda bir savolga kamida o'n xil javob berish usullarini o'rgatish kerak. Masalan:

"Bugungi ishni ertaga qo'yma", degan maqolga qo'shilasizmi, degan savolga quyidagicha javoblar berish mumkin:

- Ha, qo'shilaman.
- Yo'q, qo'shilmayman.
- Aslo.
- Albatta!

- Bu – haqiqat.
- To‘g‘ri. Qolgan ishga qor yog‘ar.
- Ota-bobolarimiz haq.
- Bir kun oldin eksang, bir hafta oldin o‘rasan.
- Vaqt bebaho, uni nimaga sarflayotganingizni o‘ylab ko‘ring, degan edi Bernard Shou.
- Er haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, degan ota-bobolarimiz.

Bunday javoblarni istagancha davom ettirish mumkin. Bu savolga shoir boshqacha, olim, tadbirkor, dehqon, har biri alohida o‘zidan kelib chiqib javob beradi. Ammo maktabda o‘quvchiga grammatik qoidalar asosida bir xil qolipdagi javob berish o‘rgatilishi maqsadga muvofiq emas. O‘quvchi berilgan istalgan savolga faqat modal yoki undov so‘zlar bilan emas, ibora, tasviriy ifoda, maqol, aforizm, rivoyat, hikoyat, she‘r va boshqa lisoniy vositalar bilan javob berishi mumkin va bularning qaysi biridan foydalanilayotgani darajalangan holda baholanishi kerak.

Ma‘lumki, o‘quvchilar deyarli bir xil oddiy javob berishga o‘rganib qolishgan. Ularning bergan javoblari mazmuni tahlil qilinishi kerak. Masalan, savolga shunchaki, ha yoki yo‘q deb javob bergan o‘quvchi bilan aforizm yoki maqol bilan javob bergan o‘quvchilar har xil baholanishi kerak. Bu o‘quvchining salohiyati, saviyasini belgilab beradi.

Bu qoidalarga amal qilish o‘quvchilar tez-tez va ixtiyoriy savollar berishni boshlashga olib keladi. O‘quvchilar savol berishda yanada faolroq bo‘lishlari juda muhimligini tushuntirish kerak.

Yana bir muhim masala, agar o‘qituvchi savolga javobni bilmasa, savol o‘quv materialiga tegishli bo‘lsa, o‘qituvchi qattiq ishlashi va unga javob berishi kerak. Ba‘zan savollar darslik doirasidan tashqariga chiqishi mumkin. Savolning javobini bilmasligini tan olishi va keyingi darsda javob berishga harakat qilishi mumkin. Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir.

O‘quvchini to‘g‘ri savol berishga qanday o‘rgatsa bo‘ladi? Har bir o‘qituvchi bir qator topshiriqlardan foydalanishi mumkin, ularning mazmuni o‘quvchilardan savollar tuzishni talab qiladi. Bunday topshiriqlarning ayrim namunalarini ko‘rib chiqamiz.

1. Taklif etilayotgan o‘quv materialini uchun savollar tuzish. An’anaviy o‘qitishda o‘qituvchilar o‘quvchilarga paragrafdan keyin joylashtirilgan savollarga javob berishni so‘rab, ko‘rib chiqilgan paragrafga o‘z savollarini shakllantirishni kamroq taklif qiladilar. Teskari o‘rganish o‘quvchilarning o‘quv materialini mustaqil o‘zlashtirishlarini, masalan, o‘qituvchi taklif etgan savollarga e‘tibor qaratishlarini nazarda tutadi. Mavzuni o‘rganish jarayonida o‘quvchilar sinfda muhokama qilmoqchi bo‘lgan savollar ro‘yxatini tuzadilar.

2. Maqsadni belgilash bosqichida o‘quvchilardan dars davomida javob topmoqchi bo‘lgan bir qator

savollarni shakllantirishlarini so‘rashingiz mumkin. Bu savollarni sinf taxtasida yoki daftarlarda aks ettirish maqsadga muvofiqdir. Dars oxirida berilgan savollar va olingan javoblarga yana e‘tibor berish kerak.

3. Bilimlarni boyitish yoki bilimlarni mustahkamlash bosqichida o‘quvchilarga ma‘lum bir mavzu bilan bog‘liq kalit so‘zlarni taklif qilish mumkin. Kalit so‘zlarni o‘quvchilarning o‘zlari qo‘yishlari mumkin. Keyin o‘quvchilar bu so‘zlar haqida savollar tuzishlari kerak. Topshiriqni nafaqat frontal, balki musobaqa shaklidagi juft yoki guruhlarda ham bajarish mumkin. Misol uchun, bir guruh tasodifiy bir kalit so‘zni tortadi va buning uchun bir savol hosil qiladi. Ball yaxshi savol uchun berilishi mumkin.

4. Bilimlarni aktualashtirish bosqichida o‘quvchi yoki talaba o‘zaro so‘rov bilan almashtirilishi mumkin, bunda bir o‘quvchi boshqasidan so‘raydi, keyin javob beruvchi o‘quvchi uchinchisidan so‘raydi va hokazo. Bunday so‘rovning asosiy sharti: har bir o‘quvchi bitta savolga javob berishi va bitta savol berishi kerak.

5. Teskari topshiriqlar. O‘quvchilar odatda topshiriqni bajarishda aniq savollarga javob beradilar. Masalan, echilgan muammo bo‘yicha shart va talablarni shakllantirish yoki muammo shartiga qo‘yilgan maksimal talablarni shakllantirish; tayyor chizma, jadval, formula, foto, video uchun savollar bilan chiqish; mavjud javoblar uchun savollar tuzish. Bunday topshiriqlarni bajarish musobaqa shaklida juft yoki guruhlarda ham tashkil etilishi mumkin.

6. Rolli o‘yinlar. Ushbu o‘yinlarning shartlari ko‘pincha savollarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Masalan, dars matbuot anjumani shaklida tashkil etilib, unda o‘quvchi-jurnalistlar olimga savollar berib (bu rolni o‘qituvchi yoki o‘quvchi o‘ynashi mumkin), so‘ngra olingan material bo‘yicha maqolalar yozishlari mumkin. Darsni tashkil etishning yana bir namunasi olimlar tomonidan ilmiy-tadqiqot natijalarini ilmiy jamoatchilikka taqdim etish bo‘lishi mumkin. O‘quvchilar qarshi tomon, ya‘ni boshqa olimlar sifatida harakat va taqdim etilgan hisobotni ko‘rib berishi kerak.

Bu o‘rinda quyidagi so‘roq olmoshlaridan samarali foydalanish mumkin: Nima? Qachon? Qaerda? Nima uchun? Qayoqdan? Qanday qilib?

Suqrotning “To‘g‘ri savol berish, yaxshi ta‘lim berishdir”, degan fikri o‘quvchiga bilim berishning eng foydali yo‘lidir. Savol berish orqali o‘qitish juda samarali ta‘lim usuli ekanligini ta‘kidlagan Leven va Long o‘z tadqiqotlaridan ma‘lum qilishicha, odatda o‘qituvchi kuniga 300 tadan 400 tagacha savol beradi. (1981) [5]. Demak, savollar har qanday mashg‘ulotning asosini tashkil etadi.

Quyidagi jadvalda savolning an’anaviy va noan’anaviy (pragmatik) turlari farqlangan holda berilgan:

№	Anʼanaviy savollar (amaldagi)	Pragmatik savollar (taklif qilinayotgan)
1.	Qoʻshimchalar vazifasiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?	Imloda qaysi qoʻshimchalar chiziqcha bilan ajratib yoziladi?
2.	Otlarning tuzilishiga koʻra turlari nechta va qaysilar?	Yozma nutqda qanday qoʻshma otlar qoʻshib, qaysilari ajratib yoziladi?
3.	Aniqlovchi qaysi soʻz turkumlari bilan ifodalanadi?	Verguldan qanday nutqiy vaziyatlarda (gaplarda) foydalaniladi, nima maqsadda qoʻllaniladi?

Taʼkidlash lozimki, oʻquvchilarning oʻzlari savol beradigan va ularga javob izlaydigan mashgʻulot – zamonaviy va samarali darsdir. Oʻquvchilarni savol bera olishga oʻrgatish, oʻqituvchi bergan savollarning hayotiy masalalar yechimiga aloqadorligi ona tili taʼlimida ham juda muhim hisoblanadi.

Har bir atama oʻz mazmun-mohiyatiga ega. Yaʼni, mashq muayyan harakatni, bir necha bor aynan takrorlash orqali shu mashgʻulotdan koʻzlangan koʻnikma va malakaga ega boʻlishni nazarda tutsa, topshiriq kishining, jumladan, oʻquvchining zimmasiga biror mavzuni mustahkamlash maqsadida bir marta bajarish uchun beriladigan ish, vazifani anglatadi. Savol esa – bu mashgʻulot boshida va oxirida qoʻllaniluvchi oʻquvchilar bilimi, va fikrlashi, dunyoqarashini aniqlab beruvchi, baholash jarayonida faol ishtirok etuvchi oʻquv topshirigʻidir.

Oʻqituvchi bergan savollar, shuningdek, ularni soʻrash yoʻli, oʻquv materialining bilim darajasini, uning aql-zakovatini va ishga boʻlgan munosabatini ochib berish bilan birga oʻquvchilarni turli muloqot vaziyatlariga tayyorlashi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. 6-sinf oʻquvchilari uchun “Ona tili: darsligi. – Toshkent. Tasvir nashriyoti, 2017. 203 b.
2. Hamroyev G. Ona tilidan oʻquv topshiriqlari tuzish metodikasi. Monografiya. – Toshkent. Donishmand ziyosi. 2021. 196 b.
3. Saidov M. Oʻzbek maktablarining 5-sinflarida ona tili taʼlimi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi oʻquv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. Nomzod. diss. avtoref. TDPU. – Toshkent, 2000. – 25 b.
4. Gulomov A., Neʼmatov H. Ona tili taʼlimi mazmuni. Ona tili oʻqituvchilari uchun qoʻllanma. – T.: Oʻqituvchi, 1995. – 128 b.
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Dildora NIZOMIDDINOVA,
Qoʻqon DPI BTM kafedrası
katta oʻqituvchisi;
Nozima INOMOVA,
QDPI talabasi;
Sitora QAIMOVA,
QDPI talabasi

FARGʻONA VODIYSI TARIXIY ANTROPOTOPONIMLARI XUSUSIDA

Annotatsiya: antropotoponimlar turli ijtimoiy davrlarning mahsuli boʻlib, tilning lugʻat tarkibidagi eng tarixiy toponimik qatlamlardan biridir. Bunday joy nomlari xususiy mulkchilikka asoslangan jamiyatning yuzaga kelishi bilan paydo boʻlgan. Ushbu maqolada antropotoponimlar doirasiga kiruvchi kishi ismlari, laqablar, familiyalardan vujudga kelgan, ular asosida yaratilgan joy nomlari antropotoponimlar xususida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: *toponim, zoonim, onomastika, oykonim, etnonim, antroponim, antropotoponim, antroponekronim, antropogidronim, antroponomim, antropooykonim.*

Аннотация: антропотопонимы являются продуктом разных социальных периодов и представляют собой один из наиболее исторических топонимических пластов в лексике языка. Такие топонимы появились с возникновением общества, основанного на частной собственности. В данной статье рассматриваются антропотопонимы, топонимы, созданные на основе личных имен, прозвищ и фамилий, входящие в сферу антропонимов.

Ключевые слова: *топоним, зoonим, ономастика, ойконим, этноним, антропоним, антропотопоним,*

антропонехрония, антропогидроним, антропоороним, антропойконим.

Annotation: anthrotoponyms are the product of different social periods and are one of the most historical toponymic layers in the vocabulary of the language. Such place names appeared with the emergence of a society based on private ownership.

Key words: *toponym, zoonym, onomastics, oikonym, ethnonym, anthroponym, anthrotoponym, anthroponecronym, anthropohydronym, anthropooronym, anthropoikonym.*

Antroponimika bilan toponimika tarixiy jihatdan bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liqdir. Ularning har ikkisi ham tildagi atoqli otlarni o'rganadi. Antroponimika kishi nomlarini, toponimika esa joy nomlarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Antroponimlar doirasiga kiruvchi kishi ismlari, laqablar, familiyalardan vujudga kelgan, ular asosida yaratilgan joy nomlari antropotoponimlar deb yuritiladi[1].

Antropotoponimlar turli ijtimoiy davrlarning mahsuli bo'lib[2], tilning lug'at tarkibidagi eng tarixiy toponimik qatlamlardan biridir [3]. Bunday joy nomlari xususiy mulkchilikka asoslangan jamiyatning yuzaga kelishi bilan paydo bo'lgan. Aholi turar joylari – qishloq, mahalla, qo'rg'on, ovul, guzar, ko'cha-ko'ylar o'z davrida o'sha yerga asos solgan, uni barpo etgan, obodonchiligi uchun mablag' sarflagan obro'li, mo'tabar shaxslar nomlari bilan atala boshlagan.

Respublikamiz joy nomlari tizimida, xususan, Farg'ona vodiysida antropotoponimlar ma'lum bir o'rinni egallaydi. Bunday antropotoponimlarning bir guruhi Qo'qon xonligi davrida vujudga kelgan. Ularning aksariyati xonlar va ularning farzandlari, aka-ukalari, qarindosh-urug'lari, saroyda muhim mavqega ega bo'lgan amaldorlar, ulamolar, din arboblari nomlari bilan atalgan. Qo'qon xonlari nomlari asosida yaratilgan joy nomlari`ga Andijon viloyatining Baliqchi tumanidagi Sheralichek, Farg'ona viloyatining O'zbekiston tumanidagi Xudoyorxon, Mallaxon toponimlari yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu oykonimlar 1842-1845 yillarda xonlikda hukmdorlik qilgan Sheralixon, qariyb 25 yil xonlikni boshqargan Xudoyorxon, 1858-1862 yillarda xonlik taxtida o'tirgan Mallaxon nomlari bilan bevosita bog'liqdir. Farg'ona viloyatining Rishton tumanidagi Chek Nasriddin, Andijon viloyatining Baliqchi tumanidagi Nasriddinobod, O'rmonbek qishloqlarining nomlari Xudoyorxonning o'g'illari – Nasriddinbek va O'rmonbek nomlari bilan yuritilgandir. Xonlar avlod-ajdodlari, qarindosh-urug'lari nomlari asosida vujudga kelgan toponimlar sirasiga Qo'qon shahridagi Hojibek guzari, Beshariq tumanidagi Hojibek, Baliqchi tumanidagi Sultonmurodbek toponimlarini kiritish mumkin. Hojibek Qo'qon xoni Norbo'taxonning inisi bo'lib, xonlikka qarashli O'ratepa shahri va To'raqo'rg'onda hokimlik vazifasida ishlagan. Sultonmurodbek – Xudoyorxonning tug'ishgan ukasi; u ayrim uzilishlar bilan 1853-yildan deyarli xonlik tugatilgunga qadar Marg'ilon bekligini boshqargan [4].

Farg'ona vodiysi hududidagi antropotoponimlarning ayrimlari xonlik davridagi davlat xizmatchilari –

yirik amaldorlar, yuqori mansabga ega bo'lgan ulug' martabali kishilar, harbiy sarkardalar nomlari asosida yuzaga kelgan. Bularga Musulmonqulariq, Risqulibek guzari, Xolmatdodho, Oftobachichek, Sheralimingboshi toponimlarini misol qilib keltirish mumkin. Musulmonqulariq – Andijon viloyatining Baliqchi tumani hududidadir. Ariqning bunday tarzda atalishi XIX asrning 40- va 50-yillari boshlarida Qo'qon xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan, qipchoqlarning qulon urug'idan yetishib chiqqan Musulmonqul nomi bilan bevosita aloqadordir. Musulmonqul xonlik saltanatida bosh vazir – mingboshi darajasigacha ko'tarilgan. U XIX asrning o'rtalarida Qoradaryoning chap qirg'og'idan ariq qazdirib chiqargan. Bu ariq uning nomi asosida Musulmonqulariq deb atala boshlagan.

Qo'qon shahridagi Risqulibek guzari nomli joy yirik harbiy sarkarda Irisqulibek nomi bilan yuritilgan. Shahar o'lkashunoslik muzeyining ilmiy xodimi Y.Dadaboyevning tarixiy manbalarga suyanib yozishiga qaraganda, Irisqulibek Norbo'tabiyning xotini Ming oyimga o'gay (ota bir, ona boshqa) uka bo'lgan va Qo'qon xonlari Olimxon va Umarxonga tog'a hisoblangan. U harbiy xizmatni Olimxon qo'shinida tug'chiboshi (harbiy qism bayrog'ini olib yuruvchi va qo'riqlovchi dasta boshlig'i) vazifasida boshlagan va hayotining oxirida oliy harbiy unvon – mingboshi darajasiga yetgan. Irisqulibek xonlikni mustahkamlash va markazlashtirish uchun olib borilgan janglarda qahramonlik namunalari ko'rsatgan. Shu bilan birgalikda o'zi istiqomat qilgan mahallaning obodonchiligi, rivojlanishi yo'lida talay ishlarni amalga oshirgan. Mahallada masjid, maktab va bozorcha soldirgan. Shu bois mahalla guzari unga bo'lgan hurmat yuzasidan Risqulibek guzari nomi bilan ataladigan bo'lgan.

Xolmatdodho qishlog'i Andijon viloyatining Asaka tumani o'ramida joylashgan. Joy oti xonlik saltanatidagi lavozimlardan biri – dodho lavozimini egallagan Xolmuhammad ismli shaxs nomi asosida vujudga kelgan. Qo'qon xonligi tarixiga oid manbalardan qayd etilishicha, Asaka hududidagi yer maydonlarining talay qismi Muhammad Nazar qushbeganing o'g'li, katta mansabdor Xolmuhammad dodho ixtiyorida bo'lgan[5]. Xolmuhammad dodho egaligidagi yerlarda bunyod bo'lgan qishloq uning nomi bilan yuqoridagi kabi atalib ketgan. 1909-yil Skobelev (hozirgi Farg'ona)da nashr qilingan aholi punktlarining ro'yxatida mazkur qishloq nomi Chek Xolmat dodho tarzida uchraydi.

Oftobachichek – Andijon viloyatining Oltinko‘l tumaniga qarashli aholi maskanlaridan birining nomidir. Qishloq Qo‘qon xonlaridan Sheralixon va Xudoyorxon hukmronligi davrida katta nufuzga ega bo‘lgan tarixiy shaxs – Musulmonqulning o‘g‘li Abdurahmon oftobachi nomi bilan yuritilgan. Abdurahmonni Xudoyorxon oftobachi mansabiga tayinlagan, shu sababli uning ismi yoniga oftobachi so‘zi qo‘shib ishlatilgan. Xudoyorxon oftobachining xizmatlarini inobatga olib, unga Andijon hududidan bir necha yuz tanob yerni chek qilib ajratib bergan. Tarixiy hujjatlarda Abdurahmon oftobachining cheki shaklida ifoda etilgan bu joy davrlar o‘tishi bilan qisqarishga uchrab, Oftobachichek shakliga kelib qolgan [6].

Sherali mingboshi – Qo‘qon shahridagi ko‘chalardan biri shu nom bilan ataladi. Turar joy Qo‘qon xonligi tarixida o‘chmas iz qoldirgan, katta obro‘- e‘tiborga sazovor bo‘lgan zot – harbiy qo‘mondon Sherali mingboshi nomiga aloqador. Sherali mingboshi Qo‘qon xoni Xudoyorxon davrida otliq qo‘shinlar qo‘mondoni bo‘lib, bosqinchilarga qarshi kurashda qahramonlik namunalari ko‘rsatgan. Tarixchi olim, professor R.Nabiyev o‘zining “Qo‘qon xonligi tarixidan” (“Iz istorii Kokandskogo xanstva”) asarida o‘sha davrdagi tarixiy manbalar asosida Sherali mingboshi haqida ba‘zi ma‘lumotlarni qayd etib o‘tgan. Unda yozilishicha, u keng yelkali, barvasta bo‘yli kishi bo‘lgan, mohir chavonoz hisoblangan. Qo‘rqmasligi, pahlavonligi, shijoatkorligi bilan barchani lol qoldirgan. Dushman bilan bo‘lgan janglarda 14 yeridan jarohatlangan. U general Skobelev qo‘shini bilan bo‘lgan jangda qahramonlaracha halok bo‘lgan.

Bulardan tashqari, Farg‘ona viloyatining O‘zbekiston tumani hududida Dasturxonchi, Qozikalon, Elchi, Buvayda tumanida G‘aznachi, Uchko‘prik tumanida Mirishkor, Qo‘qon shahrida Noibning ko‘prigi, Devonbegi, Bakovul toponimlari uchraydiki, ular shaxs ismlariga qo‘shib qo‘llanilgan mansab, amal nomlari bilan atalgandir. Darhaqiqat, qayd etilgan toponimlardan Dasturxonchi qishlog‘i – Mahmud dasturxonchi, Noibning ko‘prigi, Devonbegi, Bakovul ko‘chalari – Otabek noib, Muhammad Razzoq devonbegi, O‘tab bakovul nomlari bilan yuritilgandir.

Joy nomlari orasida din arboblari nomlari asosida vujudga kelgan antropotoponimlar ham uchraydi. Bularga Qo‘qon shahridagi Shayxulislom guzari, Xalifa Safo toponimlari misol bo‘la oladi. Shayxulislom – musulmon jamiyatida eng yuqori unvon, ruhoniylar boshlig‘i ma‘nosini ifoda etgan. Manbalarda Qo‘qon xonligida Shayxulislom lavozimini egallagan Sultonxon to‘ra Ahroriy, Ma‘rufxon to‘ra binni Ma‘murxon to‘ra, Sulaymon xoja binni Yusufxon xo‘ja, Eshon Boboxo‘ja Konibodomiy, Zokirxoja eshon Namangoniy, Xoja Kalon Jo‘yboriylarning nomlari saqlanib qolgan.

Bulardan Zokirxoja eshon Namangoniy guzarga o‘z nomini qoldirish sharafiga muyassar bo‘lgan. Guzar avvaliga Shayxulislom Zokirxoja eshon guzari deb yuritilgan. Keyinchalik talaffuzda soddalashib, Shayxulislom guzari tarzida atalib ketgan [7].

Shahardagi Xalifa Safo mahallasining atalishiga o‘z davrining yirik diniy arbobi Xalifa Safo nomi asos bo‘lib xizmat qilgan. Manbalarda yozilishicha, Xalifa Safo buxorolik mashhur shayx Xalifa Husayn Buxoriyning shogirdi bo‘lib, nomdor eshonlardan hisoblangan. Aholining turli qatlamlaridan ko‘p sonli muridlari bo‘lgan. Jome‘ madrasasida mudarrislik qilgan. Dorulsaltanatda juda katta obro‘- e‘tiborga sazovor bo‘lgan.

Kezi kelganda shuni ta‘kidlab o‘tish lozimki, Farg‘ona vodiysi joy nomlari tizimida kishi ismi bilan chek so‘zining birikuvidan tuzilgan antropotoponimlar ko‘p uchraydi. Chek so‘zi “xususiy yer” ma‘nosi bilan toponimlar tarkibida ishtirok etgan. Darhaqiqat, o‘tmishda chek deyilganda xonning va oila a‘zolarining, amaldorlar, din peshvolari kabi mashhur shaxslarning, umuman har qanday kishilarning xususiy yerlari tushunilgan. Bu xil xususiy yerlarda tashkil topgan qishloq, mahallalar keyinchalik o‘sha yer egasining ismi bilan chek so‘zining birikuvi orqali nomlanib ketgan. Andijon viloyatining Shahrixon tumanidagi Ahmadxo‘jachek, Farmonchek, Bobochek, Asaka tumanidagi Sariqmirzachek, Yusufxalfa cheki, Usmoncheki, To‘ramcheki, Baliqchi tumanidagi Mallachek, Niyozmatchek, Paxtaobod tumanidagi Sottixo‘jachek, Oltinko‘l tumanidagi Mamayusufchek, Qo‘rg‘ontepa tumanidagi Dehqonchek, Izboskan tumanidagi Daminboychek, Farg‘ona viloyatining O‘zbekiston tumanidagi Jumaboycheki, Furqat tumanidagi Chek Sharif, Namangan viloyatining Norin tumanidagi Mahmudchek, Mirsultonchek, Mavlonchek, Ismoilchek, Sherazimchek, Do‘stmatchek, Egamberdichek kabi qishloq nomlari shunday antropotoponimlar jumlasiga kiradi.

Antropotoponimlarning ma‘lum bir guruhi istiqlol yillarida vujudga keldi. Respublikamiz shahar va tumanlaridagi mahalla, ko‘cha, bog‘larning ayrimlari Sharqning buyuk allomalari – Burhoniddin Marg‘oniy, Ahmad Farg‘oniy, Termiziy, Zamaxshariy, Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Xo‘ja Ahror, Najmiddin Kubro, Rudakiy, Alisher Navoiy, Ali Qushchi; ona-yurt uchun jonini fido qilgan buyuk sarkardalar – Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur nomlari bilan atala boshlandi.

Xullas, antropotoponimlar – tilimizning bebaho boyligi, ko‘hna tariximiz yodgorligi, moziy sadosidir. Ularni ilmiy jihatdan puxta o‘rganish tilshunoslik, tarix, etnografiya fanlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Охунов Н. Антропотопонимика нима? – Тошкент, 1984. 6-бет.
2. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. С. 30.

3. Горбачевич К.С. Русские географические названия. – М.-Л., 1965. С.140.
4. Охунов Н. Фаргона водийси антропоойконимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, 2-сон. 26-27- бетлар.
5. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. – Ташкент, 1973. С. 108.
6. Охунов Н. Кўрсатилган мақола, 27-28- бетлар.
7. Охунов Н. Тарих нафаси уфуриб турган сўзлар // Соғлом авлод учун, 2002, 11- сон. 33- бет.
8. Nizomiddinova, D., &Vasilakhon, I. (2020, June). ABOUT COMBINED TOPONYMS IN THE FORM" OT+ VERB" AND" VERB+ OT". In ArchiveofConferences (Vol. 1, No. 1, pp. 128-129).
9. Nosirovna, N. D. (2022). ABOUT SOME ANTHROPOOYKONYMS OF FERGANA VALLEY. GalaxyInternati onalInterdisciplinaryResearchJournal, 10(12), 1124-1131.
10. Nosirovna, N. D. (2022). Regarding the Study of the Simple Names of the Fergana Region According to the Morphological Structure. INTERNATIONAL JOURNAL OF INCLUSIVE AND SUSTAINABLE EDUCATION, 1(5), 82-85.
11. Nosirovna, N. D. (2022). Anthrotoponyms are a priceless treasure of our language, a monument of our history. Emergent: JournalofEducationalDiscoveriesandLifelongLearning (EJEDL), 3(02), 16-19.
12. Nizomiddinova, D., &Vasilakhon, I. (2020, June). ABOUT COMBINED TOPONYMS IN THE FORM" OT+ VERB" AND" VERB+ OT". In ArchiveofConferences (Vol. 1, No. 1, pp. 128-129).

Mahliyo ELBOYEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek adabiyoti ta'limi kafedrasida o'qituvchisi;*

Yarmuxammad MADALIYEV,

Muxtor Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti dotsenti

O'ZBEK ADABIYOTINI O'QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLARNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Annotatsiya: ushbu maqola ta'lim tizimida, o'zbek adabiyotini o'qitishda zamonaviy yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari va bugungi ta'lim tizimidagi ahamiyati va afzalliklari haqida fikr yuritilgan. Bugungi kunda o'zbek adabiyotini o'qitishda, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, erkin bilim olishga, olgan bilimlarini boshqa fanlar bilan bog'lab o'qitishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Shu sababdan, ta'lim tizimimizga zamonaviy yondashuvlarning kirib kelishi yuqorida ta'kidlab o'tilgan fikrlarni asoslashga sabab bo'la oladi. Bunday yondashuvlarni ta'lim tizimiga xususan, o'zbek adabiyotini o'qitishda qo'llash va shular asosida dars jarayonlarini tashkillashtirish o'quvchining badiiy asarni tushunishi, tasavvur qilishi, tahlil qilishi va o'z muvaffaqiyatidan lazzatlanish hissini tuydirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *yondashuv, kreativ yondashuv, kognitiv yondashuv, texnologik yondashuv, tur, modulli yondashuv.*

Аннотация: в данной статье размышляются особенности современных подходов к преподаванию узбекской литературы в системе образования, а также важность и преимущества современной образовательной системы. Сегодня при преподавании узбекской литературы особое внимание уделяется самостоятельному мышлению учащихся, самостоятельному обучению, связи полученных знаний с другими предметами. Поэтому внедрение современных подходов в нашу систему образования может стать поводом для обоснования вышеизложенных моментов. Применение подобных подходов в системе образования, особенно в преподавании узбекской литературы, и организация на их основе процессов урока способствуют пониманию, воображению, анализу художественного произведения учеником, ощущению ощущения наслаждения своим успехом.

Ключевые слова: *подход, творческий подход, когнитивный подход, технологический тип подхода, модульный подход*

Annotation: this article reflects on the specific features of modern approaches to teaching Uzbek literature in the educational system and the importance and advantages of today's educational system. Today, in the teaching of Uzbek literature, special attention is being paid to students' independent thinking, free learning, and teaching them to connect their acquired knowledge with other subjects. Therefore, the introduction of modern approaches to our education system can be the reason for justifying the above-mentioned points. Applying such approaches to the educational system, especially in the teaching of Uzbek literature, and organizing lesson processes based on them, serves to make the student understand, imagine, analyze the work of art, and feel the feeling of enjoying his success.

Key words: *approach, creative approach, cognitive approach, technological approach type, modular approach*

Kirish. “Ta’lim-tarbiya bir joyda to’xtab qolmaydi, u doimiy takomillashuv jarayonida. Shunday ekan, o’sib kelayotgan yosh avlodga bilim berishning yangi usullarini ishlab chiqib, o’quv jarayoniga tavsiya etish dolzarb masalalardan biridir”.[2,16] Bugungi kunda o’quv-tarbiya jarayonlarini tashkil etishda ham an’anaviy usullardan farqli o’laroq, yangicha pedagogik yondashuvlarni o’zlashtirish va ta’lim jarayonida qo’llash zamon talabidir.

Asosiy qism. Bugungi kunga qadar bir qancha olim va olimalarimiz tomonidan ta’limning turli xil yondashuvlari o’rganilib amaliyotga tatbiq qilib kelinmoqda. Bular: K.Mavlonova, S.Qambarova, Sh.Xolmatov, Sh.Xasanova, I.Shamsiyeva, N.Abdullayeva, A.Karimov, X.Yulbarsova tadqiqotlarida va D.Tojiboyeva ilmiy maqolalarida ta’limdagi eng faol va samarali yondashuvlar haqida to’xtalib o’tilgan. Yuqoridagi sanab o’tgan olim va olimalarimiz tomonidan o’tkazilgan tadqiqotlarda ta’limdagi yondashuvlarni turli fan sohalarida qo’llanilishi yoritib berilgan.

Bugungi ta’lim tizimimizda ta’lim jarayonlarini tashkil etishning, xususan, o’zbek adabiyotini o’qitishda eng ommaviy va samarali yondashuvlar quyidagilar deb belgiladik:

Ko’rgazmali-an’anaviy yondashuv – yangi materiallarning hammasi o’qituvchi tomonidan og’zaki bayon etiladi. O’qituvchi o’quvchilarni olgan bilimlarini xotirada saqlab qolishga va mustahkamlashga undaydi. Bu yondashuv asosan dars o’tishning an’anaviy shakllarida qo’llaniladi. Darsning markazida o’qituvchi turadi. Ko’rgazmalilik o’zbek adabiyotini o’qitishda, o’quvchiga asar haqida tasavvur hosil qilishi, qahramonlar va joylarning tasvirlarini berishi va asar tahlili uchun yaxshigina tasavvur uyg’otishi va tushuncha hosil qilishiga yo’naltiradi. Shundagina, o’quvchi badiiy asarni tushuna boshlaydi, uning mohiyatini anglashga harakat qiladi.

Texnologik yondashuv – o’quv jarayonida o’quvchilarning darsda faolligini ta’minlash, qo’yilgan maqsadga birgalikda harakat qilish orqali erishish, ular o’z muvaffaqiyatlarini o’zlarining faolligi evaziga ta’minlashadi va buni o’zlari ham his qilishadi. O’quvchiga o’zining mehnatidan lazzatlanish hissini tuydirishni o’rgatish lozim, sababiki, bolada motivatsiya uyg’onadi, oldiga maqsad qo’ya oladi va erkin fikrlay oladi.

Tanqidiy-ijodiy yondashuv – bolalarning muammolarni yechish qobiliyatini rivojlantirish, ularni yangi bilimlarni mustaqil o’zlashtirishi, tashabbus ko’rsatishlariga e’tibor qaratiladi. Ijodiy fikrlashga yo’naltiriladi. O’zbek adabiyotini o’qitish har bir sinf doirasida o’rganilayotgan mavzuning mazmuniga qarab bolalarda bilim, ko’nikma va malakalarni mustahkamlashga, takomillashtirishga xizmat qiladi.

Modulli yondashuv – o’quv materialining o’quvchi bilim va ko’nikmalarini nazorat qiluvchi mantiqan

tugallangan birlik. Bunda barcha dasturlar ketma-ketlikda mazmunan hamohanglikda berib boriladi. Olima R.Safarovaning ta’kidlashicha, modulli ta’lim bir qator g’oyalarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Ular: o’quvchilarning o’zlari bilimlarni o’zlashtirishlari, o’rganishlari, o’qituvchi esa ularning o’quv faoliyatini boshqarishi lozim. Bu jarayonda o’qituvchi o’quvchilarni o’quv faoliyatiga yo’naltirishi, ularda mazkur faoliyatga nisbatan moyillikni hosil qilishi, ularning o’quv faoliyatini tashkil etishi, muvofiqlashtirishi va maslahatlar berishi kerak.[4;4] O’zbek adabiyotida modulli yondashuv – adabiyot darslarida o’rganilayotgan badiiy asarlarni katta-kichik modullar asosida loyihalashtirishni nazarda tutadi. Ajratilgan har bir modul bo’yicha uning o’zigagina xos bo’lgan faoliyat mazmuni va ta’sir doirasi mavjud bo’ladi. Olima R.Safarovaning ta’kidlashicha, modulli ta’lim bir qator g’oyalarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Ular: o’quvchilarning o’zlari bilimlarni o’zlashtirishlari, o’rganishlari, o’qituvchi esa ularning o’quv faoliyatini boshqarishi lozim. Bu jarayonda o’qituvchi o’quvchilarni o’quv faoliyatiga yo’naltirishi, ularda mazkur faoliyatga nisbatan moyillikni hosil qilishi, ularning o’quv faoliyatini tashkil etishi, muvofiqlashtirishi va maslahatlar berishi kerak. [4;4]

Kreativ yondashuv – bu insonga qiyin va murakkab vaziyatlarda yaxshi natijalarga erishishga imkon beruvchi bilim va tajribaga asoslangan real ko’nikmadir. “Kreativ” va “kreativlik” tushunchalari – individning yangi g’oyalarni yaratishga qodirligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlik tarkibiga kiruvchi ijodkorlik qobiliyati deb baholanadi.[1;90] Fikrimizcha, o’zbek adabiyotini o’qitishda o’quvchilarni kreativ va yangicha fikrlashga o’rgatish adabiyotga bo’lgan qiziqishini, dunyo qarashini yanada yuqoriga ko’tarilishga sabab bo’lishi mumkin. Bolani badiiy asarni o’qishga qiziqtirish uchun asar yuzasidan kreativ savol va topshiriqlar tuzish kerak, turli rasm va tasvirlar va asar matni, mazmuniga mos muommoli jumlar tuzib, ular mustaqil yechim topishga undash darkor. Metodist olimalarimiz Q.Husanboyeva va R.Niyozmetovanning ta’kidlashlaricha, ta’limga kreativ yondashuv asosida individni uning kreativ fikrlashini baholashga yo’naltirilgan xalqaro tadqiqot dasturi talablari darajasida rivojlantirishga, ta’lim siyosati va pedagogikasida ijobiy o’zgarishlarga erishish mumkin. [1;90] Demak, ta’lim tizimida kreativ yondashuvdan foydalanish, o’quvchi qobiliyatlarini ochish va uni shakllantirishda muhim omil vazifasini o’taydi. Integrativ yondashuv – “integratsiya” so’zi lotincha so’z bo’lib, tiklash, to’ldirish, qismlarni bir butun qilib birlashtirish degan ma’noni anglatadi. Bu yondashuvda bir nechta fanlarni birlashtirib, maxsus kurslar yaratish, fanlarning turli qismlarini bitta umumiy qismga birlashtirish bir mavzuni bir necha predmetlar asosida o’rganish. Kognitiv yondashuv – bu tushunchaning

asosi lotincha “sognitio” soʻzidan olingan boʻlib bilish, tushunish maʼnolarini ifodalaydi. Inglizcha “kognitiv” soʻzi esa “oʻrganilgan”, yaʼni shaxsning bilimlarini oʻzi mehnat qilib, oʻzini ham aqlan, ham ruhan zoʻriqtirib oʻzlashtirish koʻnikma va malakalarni shakllantirishni anglatadi. Metodist olimlarimizning fikricha, oʻquvchi faqat tinglash orqaligina emas, balki mustaqil oʻqib-oʻrganish natijasida oʻzi uchun zarur bilimlarni izlab

topadi, maksimal darajada oʻzlashtiradi va bu taʼlimga kognitiv (bilish, oʻzlashtirishga qaratilgan) yondashuv hisoblanadi [1;93].

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz mumkinki, yuqorida nomlari keltirilgan yondashuvlar oʻzbek adabiyotini oʻqitishimizda, oʻquvchining ruhiyatini, uning qarashlarini va qiziqishlarini oʻrganishimizda katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q, Niyozmetova N. Adabiyot oʻqitish metodikasi. – T.: “Innovatsiya-Ziyo”, 2022. 318-bet.
2. Karimov I. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – T.: Maʼnaviyat, 2008. 106-bet.
3. Сафарова Р ва бошқалар. Умумий ўрта Таълим мактабларид модулли ўқитиш жараёнида педагогик технологиялар банкидан фойдаланиш механизмлари. – Тошкент: “Tafakkur qanoti”, 2017. – 148 бет.

Sanjar MAVLYANOV,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
oʻzbek tili va adabiyoti universiteti
Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)*

OʻZBEK TILI DIPLOMATIK TERMINLARINING TAKOMILLASHUVI MASALALARI

Annotatsiya: maqolada oʻzbek tili diplomatik terminlarining takomillashtirish masalalari tahlilga tortilgan. Maqolada diplomatiya terminlarining lugʻatlarda berilishi masalalari va ularning talqinlarini tanqidiy koʻrib chiqilib, ularni takomillashtirish choralari hamda terminlarning shakllanishi, semantik maydoni, funksional jihatlarini masalalariga alohida eʼtibor qaratilgan. Maqoladan tilshunoslar, diplomatiya sohasida faoliyat yuritayotganlar va tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin.

Tayanch soʻzlar: *diplomatik termin, diplomatiya, lugʻat, semantika, takomillashtirish, tartibga solish, oʻz qatlam, oʻzlashgan qatlam.*

Аннотация: в статье анализируются вопросы совершенствования дипломатической терминологии узбекского языка. В статье критически рассматриваются вопросы терминообразования дипломатии в словарях и их толкования, особое внимание уделяется вопросам формирования терминов, семантического поля и функциональных аспектов. Статья может быть использована лингвистами, дипломатами и исследователями.

Ключевые слова: *дипломатический термин, дипломатия, лексика, семантика, совершенствование, регулирование, собственный слой, освоенный слой.*

Annotation: the article analyzes the issues of improving diplomatic terms of the Uzbek language. The article critically examines the issues of giving diplomacy terms in dictionaries and their interpretations, and pays special attention to the issues of terms' formation, semantic field, and functional aspects. The article can be used by linguists, diplomats and researchers.

Key words: *diplomatic term, diplomacy, vocabulary, semantics, improvement, regulation, own layer, mastered layer*

Kirish. Til bu hamisha oʻzgarishdagi, oʻsishdagi, yangilanishdagi hodisa boʻlib, jamiyat hayotidagi voqealilar tilda aks etadi. Bu esa lugʻatlarga ehtiyojni shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Chunki lugʻatlar jamiyatda qoʻllanuvchi til birliklarini oʻzida mujassamlashtirib turuvchi manba boʻlib, unda tilda mavjud birliklar aks etadi. Tilning taraqqiyotidagi oʻzgarishlar, avvalo, lugʻatlarda namoyon boʻladi. Shuni qayd etish joizki, til rivojidadagi oʻzgarishlar uning leksik tarkibida yaqqol koʻzga tashlanadi. Jamiyat taraqqiyotidagi oʻzgarishlar leksik tarkibda namoyon boʻlar ekan, bu nafaqat tilning leksik boyishiga balki, miqdor, sifat jihatdan ham oʻzgarishiga olib keladi.

Sababi shundaki, xalqning hayotida shakllangan muayyan leksema shu millat vakilining maʼlum sohada, yoʻnalishda yangi maʼnoni kashf etishi. Bu esa til imkoniyatini, shaxs nutqi boyligini oshirish uchun xizmat qiladi. Leksikadagi taraqqiyot uch tartibda voqelanadi: a) muayyan lugʻaviy maʼnolarning qoʻllanishdan chiqishi; b) soʻzlarning yangi maʼno kasb etishi; d) leksema maʼnolarining torayishi yoki kengayishi. Bunday oʻzgarishlar silsilasida lugʻaviy birliklarning adabiy meʼyorga boʻlgan munosabatida, qoʻllanishi va boshqa xususiyatlarida turlicha oʻzgarishlar yuz beradi. Bu jarayon kengayib, xalq dunyoqarashini aks ettirish bosqichiga kelganda ularni nazariy va amaliy

jihtadan aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug'iladi. Bu esa izohli, tarixiy va etimologik lug'atlar tuzish kabi mashaqqatli tadqiqotlarning shakllanishiga zamin bo'ladi".

Respublikamizda "istiqlol yillarida o'zbek tili qo'llanish doirasining amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangidan-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda". Qayd etish joizki, mustaqillik va istiqlol yillari mobaynida o'zbek leksikografiyasi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar ham samarali bo'ldi. Ahamiyatli jihati shundaki, davr talabi lug'atchilikning yangi nazariy muammolariga ham e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Yangi asrda texnik-texnologik yondashuvga ehtiyojning ortishi elektron lug'atlardan foydalanish zaruratini kuchaytirmoqda. Elektron lug'atlarning qulayligi qidiruv tizimlarining mavjudligi, doyimiy ochiqligi, yangilanib borish imkoniyati, tahrirlash qobiliyatining yuqoriligi va tezkorligidadir. Bu boradagi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, sohada ma'lum darajada muammolar mavjud. Ana shunday masalalardan biri terminologiyadir. Ko'p yillar davomida jamiyat sohalarining lokomativ yo'nalishlari rus tilida faoliyat olib borganligi tufayli qator sohalar terminologiyasi oqsab qoldi. Ayniqsa, diplomatiya, siyosat, iqtisodiyot, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi, harbiy, meditsina sohalarida terminlarni tartibga solish, lug'atlar chop etish dolzarb muammoga aylandi.

O'zbek tili diplomatik terminlarini ma'lum bir tartibga solingan deyish qiyin. O'zbek tilida diplomatiya terminlarining yagona "Diplomatik terminlari izohli lug'ati" mavjudligini yuqorida ta'kidlagan edik. Qayd etish lozimki, ushbu lug'at diplomatiya sohasidagi mavjud terminlarning barchasini qamrab olmagan va izohlamagan. Nazarimizda, tuzilajak "O'zbek diplomatiya terminlarining izohli lug'ati" sohaga tegishli mavjud leksemalarning barchasini qamrab olishi, leksemalarning izohida atama mazmun-mundarijasidagi mavjud semantik nozikliklarni qamrab olishi darkor. Shu bilan birga, ushbu lug'atning elektron ko'rinishi ham shakllantirilmog'i va u yangi birliklar bilan boyitib borilmog'i lozim. Chunki globallashtirish dunyoda xalqaro aloqalar muhim ahamiyat kasb etmoqda va muayyan doiralarda olib borilayotgan xalqaro harakatlar yangi birliklarning yuzaga chiqishiga turtki bermoqda. Ushbu birliklarning mohiyatini yetarlicha anglab yetish soha vakilining imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa lug'atning boyitib borilish zaruratini talab qiladi.

Bizningcha, diplomatiya terminlarini muayyan darajada tartibga solish va shu asosda izohli lug'atini shakllantirishda sohaga oid boshqa o'lkalarda

yaratilgan lug'atlarni ko'rib chiqish va ularda keltirilgan terminlarning izohiga, tavsifiga, semantik nozikliklariga e'tibor qaratgan holda o'zbek tili imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish maqsadga muvofiq. Biz yuqoridagi boblarda diplomatiya terminlari izohiga qaratilgan tavsifiy tadqiqotlar va lug'atlarga e'tibor qaratdik hamda shu asosida quyidagi fikrlarni bildirishni joiz deb bildik.

Qayd etish lozimki, diplomatiyaning faol tashkillashtirilishida sohada qo'llanadigan terminlarning mohiyatini yetarlicha anglash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda, avvalo, O'zbekiston faol diplomatik aloqalarni yo'lga qo'ygan dunyo mamlakatlari tili va o'zbek tili diplomatik aloqalari asosida shakllantirilgan ikki tilli tarjima lug'atlarini tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bir nechta ikki tilli lug'atlarning shakllantirilishi soha terminlari imkoniyatlarini ochib berilishiga olib keladi. Bu esa sohaning izohli lug'ati shakllantirilishida ham muhim manba sifatida xizmat qiladi. Hozirgi kunda umumiy tarjima lug'atlarida diplomatiyaga oid birliklarning tavsifini ko'rishimiz mumkin. Ammo alohida diplomatiya terminlari tavsiflangan lug'atlar mavjid emas. Diplomatiya terminlarining tarjima lug'atlaridagi tavsiflarida ham terminlar semantik xususiyati yetarli ochib berilmagan.

Diplomatiya terminlarini tartibga solish va izohli lug'atini shakllantirishda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Diplomatiya terminlarining izohli lug'atini yaratishda dastlab shu sohaga tegishli eng faol so'zlardan iborat qisqacha izohli lug'atni tuzish lozim. Shundan keyin lug'atdagi so'zlikni kengaytirish asosida o'zbek tilidagi diplomatiyaga oid barcha terminlarni tartibga solish maqsadga muvofiq. O'zbek terminologiyasidagi ma'lum bir bo'shliqni to'ldirishga diplomatiya sohasi terminlari bo'yicha tuziladigan bunday izohli lug'at yetarlicha xizmat qila oladi.

Diplomatiya terminlari lug'atiga so'z tanlashda juda ko'plab manbalarga tayanish maqsadga muvofiq. Biz bunday manbalarni quyidagicha guruhlashni maqsadga muvofiq deb bildik:

- 1) o'zbek tilida yaratilgan diplomatiya sohasiga doir terminlar lug'ati, ma'lumotnoma va qomuslar;
- 2) o'zbek tilining izohli lug'atlari;
- 3) xorijiy tillarda yaratilgan diplomatiya sohasiga doir ma'lumotnoma va qomuslar;
- 4) xorijiy tillarda yaratilgan diplomatiya terminlarining izohli lug'atlari;
- 5) xorijiy tillarning konsullik terminlari lug'atlari;
- 6) xorijiy tillarning xalqaro aloqalar terminlari lug'atlari;
- 7) o'zbek va xorijiy tillarning ikki tilli tarjima lug'atlari;
- 8) o'zbek va boshqa tillarda chop etilgan diplomatiya sohasiga doir darslik va qo'llanmalar, o'quv-metodik majmualar.

Mazkur manbalardagi terminlar quyidagicha

guruhlanadi:

- a) asosan diplomatiyada, qisman boshqa sohalarda ham qo'llanuvchi terminlar;
- b) diplomatiyada ham, boshqa sohalarda ham baravar qo'llanuvchi terminlar;
- d) asosan boshqa sohalarda, qisman diplomatiyada qo'llanuvchi terminlar.

“O‘zbek tili diplomatiya terminlarining izohli lug‘ati”dan diplomatiya, konsullik va xalqaro munosabatlarda keng qo'llanuvchi terminlar o‘rin oladi. Bunday birliklar leksema va birikma shaklida keltiriladi, ularga diplomatik faoliyat nuqtayi nazardan tavsiflar beriladi.

Boshqa turdagi izohli lug‘atlardagi kabi “O‘zbek tili diplomatiya terminlarining izohli lug‘ati”dan o‘rin oladigan terminlar ham alifbo tartibida beriladi.

“O‘zbek tili diplomatiya terminlari izohli lug‘ati”ning lug‘at so‘zligidan genetik jihatdan quyidagi terminlar o‘rin olishi lozim:

1. O‘z qatlam: vakillik, buzilish, kelishuv, hamkorlik, vositachilik, sheriklik, qo‘shilish, birlashtirish, qarama-qarshilik, bo‘ysunmaslik, maslahatchi, tashqi savdo, xushmuomalalik, qo‘zg‘olon, undamoq, qochoq, o‘tkazish, chegara, yetakchilik, zabt etmoq, tartib, jilovlash, bosqinchilik, ittifoqchi, do‘stona bo‘lmagan,

elchi, bitim va h.k.

a) o‘z qatlam diplomatiya terminlarining umumiste‘mol ma‘nolari.

b) o‘z qatlam diplomatiya terminlarining xos ma‘nolari.

e) o‘zlashgan qatlam: diskriminatsiya, nota, pakt, attashe, ekstraditsiya, diplomatik immunitet, manuver, persona nongrata, konsul, deportatsiya, viza, ultimatum, kolonizatsiya, protektorat, diplomatik korpus, genotsid, arbitraj, deportatsiya, dissident, missiya, skrining, diplomat.

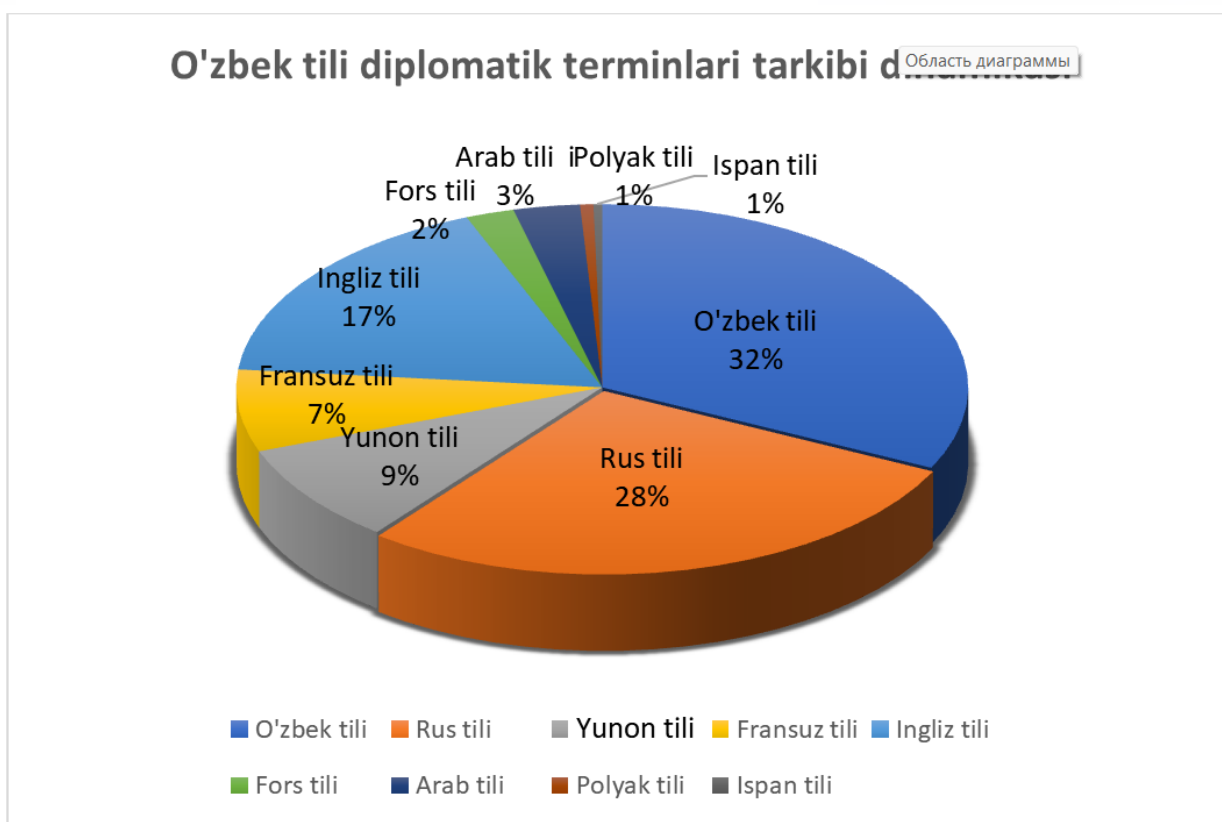
1. O‘zlashgan qatlam diplomatik terminlarining umumiste‘mol ma‘nolari.

2. O‘zlashgan qatlam diplomatik terminlarining xos ma‘nolari.

Ushbu guruhlariga kiritilgan birliklarni o‘zlashish lingvistik xaritasiga ko‘ra quyidagi guruhlar ostida berish ham mumkin: 1) rus tilidan o‘zlashgan terminlar; 2) rus tili orqali boshqa tillardan o‘zlashgan terminlar; 3) lotin tilidan o‘zlashgan terminlar; 4) grek tilidan o‘zlashgan terminlar; 5) fransuz tilidan o‘zlashgan terminlar; 6) ingliz tilidan o‘zlashgan terminlar.

O‘zbek tili diplomatik terminlari tizimining tarkibiy tuzilishi va hajmini quyidagicha ifodalash mumkin:

1-diagramma

Yuqoridagi guruhlarga kiritilgan terminlarni quyidagicha tasniflash ham mumkin:

1. Umumiste'mol va diplomatik ma'noli o'z qatlam diplomatika terminlari.

2. Xos o'z qatlam diplomatika terminlari.

3. Umumiste'mol va xos ma'noli o'zlashgan qatlam diplomatika terminlari.

4. Xos o'zlashgan qatlam diplomatika terminlari.

"O'zbek tili diplomatika terminlari izohli lug'ati" dan tuzilishiga ko'ra quyidagi shaklli terminlar o'rin oladi:

Sodda diplomatik terminlar: *hudud, ittifoq, sulh, elchi, bitim, deklaratsiya, konvensiya, memorandum, strategik, sammit, tranzit, taktika, razvedka, agent, status, immigrant, protokol, bargon, nota, pakt, attashe, genotsid, arbitraj, dissident, skrining, diplomat, manuver, konsul, viza, protektorat, vakillik, kelishuv, hamkorlik, vositachilik, sheriklik, bo'ysunmaslik, maslahatchi, yetakchilik, muvofiqlik, bosqinchilik, ittifoqchi, agentlik, josuslik, fuqarolik, konsullik, yaxlitlik.*

Qo'shma diplomatik terminlar: *elchixonona, ishonchnoma, shartnoma, flagkema, vakolatxona.*

Gibrid diplomatik terminlar: *geosiyosat, transchegara, transmilliy, yevroititfoq.*

Juft diplomatik terminlar: *dengiz-vaqti, ochiq-dengiz, imo-ishora, odob-axloq, qarama-qarshilik.*

Birikmali diplomatik terminlar. *Tashqi savdo, xalqaro transit, avtoritar tuzum, diplomatik til, diplomatik huquq, xalqaro huquq, elchi muovini, favqulodda elchi, diplomatik immunitet, diplomatik korpus, bosh konsullik, dengizga chiqmagan, diplomatik etiket, vakolatli diplomat, tashqi ishlar, tashqi yordam, tashqi siyosat, yolg'onchi davlat, ichki hudud, xalqaro zona, siyosiy boshpana, milliy rejim, millatlar ittifoqi, mezbon mamlakat, konsullik huquqi, konsullik xizmati, konsullik okrugi, konsullik munosabatlari, xalqaro dengiz huquqi, tashqi ishlar vazirligi, hududdan tashqari hududiylik, xalqaro huquq normalari, tashqi siyosiy faoliyat, diplomatik korpus vakili, tashqi ishlar idorasi, tashqi ishlar kollegiyasi, tashqi iqtisodiy bitim, tashqi razvedka (xizmati), tashqi siyosiy axborot, tashqi siyosiy vositalar, tashqi siyosiy doktrinalar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, xalqaro diplomatika akademiyasi, xalqaro munosabatlar nazariyasi, xalqaro nohukumat tashkilotlar, xalqaro tanglikni yumshatish, xalqaro huquq instituti, xalqaro huquq subyektlari, davlatlarning suveren tengligi, ikki davlat fuqaroligi.*

Qisqartma diplomatik terminlar: YUNISEF, YUNESKO, BMT, NATO, SHXT, MDH.

Diplomatika faoliyat nuqtayi nazaridan quyidagi lug'atlarning yaratilishi soha taraqqiyoti uchun ulkan xizmat qiladi:

1. "O'zbek diplomatika terminlarining izohli lug'ati";
2. "O'zbek diplomatika terminlarining ikki va ko'p tilli tarjima lug'ati";
3. "O'zbek diplomatika terminlarining ideografik lug'ati";

4. "O'zbek diplomatika terminlarining elektron tezaurus lug'ati";

5. "O'zbek diplomatika terminlarining cho'ntak lug'ati";

6. "O'zbek diplomatika terminlarining o'quv lug'ati (maktab ta'limi, OTM).

Yuqorida keltirgan lug'at turlarining ehtiyoj jihatdan zaruratiga to'xtalsak.

"O'zbek diplomatika terminlarining ideografik lug'ati" bugungi globallashtirilgan dunyo diplomatikasida qo'llanuvchi terminlar, leksik birliklarning semantik o'ziga xosliklarini yoritish uchun xizmat qiladi. Lug'at leksemalarning sinonimik qatorlarini belgilash, antonimik xususiyatlarini ochish, partonimik munosabatlarini belgilash, graduonimik va iyerarxik jihatlarini ochishda muhim ahamiyat kasb etadi. Diplomat, konsul yoki elchi diplomatikada qo'llaniladigan terminning ma'no nozikliklarini yetarlicha his qila olmog'i darkor. Bunda, albatta, qayd etilgan lug'atning ahamiyati beqiyos.

"O'zbek diplomatika terminlarining elektron, tezaurus lug'ati" svilzatsiyalashib boradigan dunyoni elektron ta'minotlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayniqsa, xalqaro aloqalarda elektron vositalarning ahamiyati, ulardan foydalana olishning o'rni beqiyos. Xususan, diplomatikada elektron ta'minotlarning naqadar boy ekani faoliyat jarayonini shunchalik qulaylashtiradi va ish samaradorligini oshiradi. Misol uchun, matn bilan ishlashda qayd etilgan lug'atlarning mavjudligi matn bilan ishlovchi soha vakilining faoliyatini yanada tezlashtiradi. Xususan, muayyan matn yoki tarjima jarayonida qo'llaniladigan leksemalarning ma'noviy xususiyatiga qarab joylashtirishda "O'zbek diplomatika terminlarining elektron tezaurus lug'ati" muhim ahamiyat kasb etib, muayyan kombinatsiyalar orqali faoliyat jarayonining samarali va tezkor tashkillashtirilishiga yetarlicha ko'mak beradi. Shuningdek, lug'at qidiruv tizimlarining qulayligi, tezkorligi, kelgusida mukammallashtirilish darajasiga qarab muayyan axborot uslubidagi matnlarni sinxron tarjima qilish va matnlarni tuzatish imkoniyatlari mavjudligi bilan ahamiyatli.

"O'zbek diplomatika terminlarining cho'ntak lug'ati", ayniqsa, yosh diplomatika sohasi vakillariga kerak bo'lib, terminlarning mazmun-mundarijasining tezkor anglab olinishi uchun xizmat qiladi.

"O'zbek diplomatika terminlarining o'quv lug'ati" shu sohada tahsil olayotgan talabalar uchun muhim ahamiyat kasb etib, diplomatika bo'yicha tahsil olayotgan shaxslarning bilim ko'nikmalarini iyerarxik oshirilib borilishiga xizmat qiladi. Avvalambor, aytish lozimki, maktab o'quvchilari uchun ham "O'zbek diplomatika terminlarining o'quv lug'ati" ni ishlab chiqish zamon talablaridan. Chunki o'quvchi o'z jamiyatida atrofidagi kishilar bilan muayyan darajada munosabatlarni yo'lga qo'yadi va bu munosabatlarda nimalarga e'tibor qaratishi lozim ekanligini bilishi darkor. Shu bilan birga, bola boshqa millat vakillari bilan muomalaga kirishish

jarayonida e'tibor berishi kerak bo'lgan narsalarni ham o'zlashtirmog'i darkor. Shu o'rinda bir mulohaza, bizningcha, globallashuv davrida maktab predmetlari qatoriga diplomatik faoliyatlar bilan bog'liq fanlarni kiritish ham zamon talabiga aylanmoqda. Qayd etilgan lug'at siyosiy, huquqiy fanlar doirasida ham amal qilishi mumkin. Oliy ta'lim muassasalari uchun "O'zbek diplomatiya terminlarining o'quv lug'ati" muayyan bosqichda talabaniy sohaviy faoliyatlar bilan bog'liq bilimlar bilan tanishib borishini ta'minlaydi va bu, bizningcha, bugungi kun uchun nihoyatda dolzarb.

Tilning leksik qatlami taraqqiyoti lug'atlar takomillashuvi bilan uzviy aloqador. Unga bo'lgan ilmiy yondashuv esa, bevosita lug'atchilik amaliyotiga ham bog'liq.

Demak, diplomatiyaning faol tashkillashtirilishida sohada qo'llanadigan terminlarning mohiyatini yetarlicha anglash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu ma'noda, avvalo, O'zbekiston faol diplomatik aloqalarni yo'lga qo'ygan dunyo mamlakatlari tili va o'zbek tili diplomatik aloqalari asosida shakllantirilgan ikki tilli tarjima lug'atlarini tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bir nechta ikki tilli lug'atlarning shakllantirilishi soha terminlari imkoniyatlarini ochib berilishiga olib keladi. Bu esa sohaning izohli lug'ati shakllantirilishida ham muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili diplomatik terminlarini tartibga solish va izohli lug'atini shakllantirishda yuqoridagi jihatlariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Diplomatiya terminlarining izohli lug'atini yaratishda dastlab shu sohaga tegishli eng faol so'zlardan iborat qisqacha izohli lug'atni tuzish lozim. Shundan keyin lug'atdagi so'zlikni kengaytirish asosida o'zbek tilidagi diplomatiyaga oid barcha terminlarni tartibga solish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж.1. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 5.
2. Мадраҳимов З.Ш., Кенжаев Е.Ҳ., Норқўзиев Д.Р. "Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи": ўқув қўлланма. – Наманган: Наманган, 2019. –240 с.
3. Шамсимухамедов И.У. "Ўзбек тили дипломатик терминлари изоҳли луғати". –Тошкент: Донишманд зиёси, 2021.–224 с
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б. 86.

Lola IBRAGIMOVA,
 Samarqand davlat chet tillar instituti
 Ikkinchi chet tillar kafedrasida

TIBBIYOTGA OID INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARINING KOGNITIV ASOSLARI

Annotatsiya: maqollar uzoq yillik xalq tarixining og'zaki ijodi namunasidir. Maqollarning kelib chiqishi tarixi uning asoschisi bo'lgan etnosning madaniy, maishiy, kundalik ehtiyojlari asosida yuzaga keladi. Binobarin ularni insonlarning, kelajak avlodning turmush tarzini yaxshilash, donolikka chorchash, ezgulik, xususan, sog' va salomat bo'lishlaridagi katta bir pand nasihatning qisqa, lo'nda, ixchamlashtirilgan shakli sifatida baholash mumkin.

Kalit so'zlar: *metaforik, turg'un, milliy-madaniy semantika, ketma-ketlik, ohanglilik.*

Annotation: proverbs are an example of long-standing folk history. The history of the origin of proverbs is based on the cultural, household and daily needs of the ethnic group that is its founder. Therefore, they can be evaluated as a short, concise, condensed form of a great advice to improve the lifestyle of people, the future generation, to call for wisdom, to be good, especially to be healthy.

Key words: *metaphoric, static, national-cultural semantics, sequential tone.*

Аннотация: пословицы являются примером давней народной истории. История происхождения пословиц основана на культурных, бытовых и бытовых потребностях этноса, являющегося его основателем. Поэтому их можно оценить как краткую, сжатую, сжатую форму великого совета улучшить образ жизни людей, будущего поколения, призывать к мудрости, быть хорошими, особенно быть здоровыми.

Ключевые слова: *метафорический, статичный, национально-культурная семантика, последовательный тон.*

Olimlarning fikricha, milliy-madaniy semantika, asosan, soʻz, frazeologik birlik va aforizmlarda, oʻz aksini koʻrsatish bilan birga uni izlash kerak boʻlgan frazeologik fonda tilning milliy oʻziga xosligi yorqin va toʻgʻridan-toʻgʻri namoyon etadi (Vereshchagin, Kostomarov, 1980: 301). Jahon tilshunosligida maqollarni tadqiq etilishi haqida gapirayotib, amerikalik folklorshunos V.Maydarning nomini eslamaslikning iloji yoʻq. Zotan, ushbu olim maqollarning turli xususiyatlarini oʻrganish bilan bir paytda shu sohaga bagʻishlangan tadqiqotlar natijalarini eʼlon qilinib kelinayotgan “Proverbium” jurnaliga asos solgan.

asosi va yordamida tilda mustahkamlangan yoxud diskursda namoyon boʻladigan madaniyatning asosiy koʻrsatkichlari sifatida zamon, makon, faoliyat va hokazolarni til prizmasi orqali namoyon boʻluvchi madaniy arxivlar bilan oʻzaro bogʻlangan tasavvurlarni ochib berish uchun xizmat qiladi .

Ikki til, (Ingliz va Oʻzbek tili) va madaniyati tarixidagi maqollarning alohida eʼtiborga olingan jihatlarni oʻzaro qiyoslab chiqadigan boʻlsak, tematik solishtirishlar natijasi shuni koʻrsatadiki, ulardagi xalqparvarlik, yaxshilikka chorlash, umuman, olganda umuminsoniy qadriyatlar, falsafiy tushunchalar,

Vahima qilish yarim kasallikdir.

Xotirjamlik yarim sogʻlikdir.

Sabr shifoning boshlanishidir.

Abu Ali Ibn Sino

*Kasalni yashirsang,
istimasi oshkora qilar.*

Quyosh, havo tanga davo.

Sogʻ yurak - togʻ yurak.

Kasal – bitta, davosi – mingta.

Kasalni tabib emas, habib tuzatar.

Olimning maqolga bergan taʼrifi koʻpchilikka maʼlum boʻlib, unda maqollarning tuzilishi jihatdan sodda, hammaga tushunarli ibora ekanligi qayd etilgan: “Maqol qisqa va barchaga tushinarli gap boʻlib unda donolik, haqiqat, axloq va anʼanaviy dunyoqarashlar metaforik, turgʻun hamda eslab qolinishi oson shaklda aks topadi, u avloddan avlodga yetib keladi”. (Mieder 1993:24)

Maqollar uzoq yillik xalq tarixining ogʻzaki ijodi namunasidir. Maqollarning kelib chiqishi tarixi uning asoschisi boʻlgan etnosning madaniy, maishiy, kundalik ehtiyojlari asosida yuzaga keladi. Binobarin, ularni insonlarning, kelajak avlodning turmush tarzini yaxshilash, donolikka chorlash, ezgulik, xususan, sogʻ va salomat boʻlishlaridagi katta bir pand-nasihatning qisqa, loʻnda, ixchamlashtirilgan shakli sifatida baholash mumkin. Maqollar har bir linvomadaniyatning asosini tashkil qiladi. Lingvomadaniyat borasida Krasnix quidagi fikrlarni bildiradi: “Lisoniy belgilar

sogʻlik, salomatlikka boʻlgan eʼtibor yuzasidan maqollarning tub maʼno mazmun-mohiyatini har bir madaniyatning oʻziga xos individual hamda oʻxshash jihatlari mavjudligini koʻrsatadi. Bevosita maqollarning shakli va mazmuniga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ular shakl jihatdan mukammalligi mantiqan hamda mazmuni tugallangan maʼno kasb etishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ular biror xalq turmush tarzini aks ettiruvchi xulosa va munozaralarga undaydigan hikmatli, tugallangan maʼnoli lisoniy hodisa tarzida sifatlanadi. Shu nuqtayi nazardan turli tizimli tillarga oid madaniyatlardagi maqollarda bir-biriga boʻlgan oʻxshashlik, baʼzi holatlarda muqobil variantlarni ham uchratishimiz mumkin. Ushbu muqobillikni aniqlash uchun maqollarning diaxronik tabiatini aniqlash lozim boʻladi.

Qiyoslanayotgan oʻzbek va ingliz tillaridagi tibbiyotga oid maqollarning aksariyatida qoʻllanilgan leksik birliklar oʻzlarining toʻgʻridan-toʻgʻri maʼnosida

ishlatiladi. Tarkibiy jihatdan, ritmik jihatdan ular bir-biriga mos emas, shuningdek, ushbu tarkibli maqollarda ketma-ketlik, ohanglilik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etmaydi. Mazkur maqollarda asosiy urg'u, asosiy e'tibor ularning asosiy tarkibiy qismi emas, balki ma'no jihatdan moslashishiga qaratiladi, mazkur maqollarning ko'pchiligida ma'lum iboralar, masalan, birikmalarning keng miqyosda qo'llanilishini kuzatishimiz mumkin. Masalan: "who was sick when the devil among would be", yoki "Talk of the devil and he is sure to appear." "Devil was sick, When the/the devil a monk would be". "Appitete comes with eating", "kasal kamaysa tabib kasal bo'ladi", "kasalga asal ham bemaza tuyuladi", "kasalni yashirsang istimasi oshkor qiladi". Ammo struktur jihatdan komponentlarning bir-biriga moslashishi nuqtayi nazaridan ingliz va o'zbek tillaridagi maqollardagi ishtirok etadigan ko'pgina leksik vositalar etno madaniy ma'lumotga ega sanaladi. Ushbu maqollar ishtirok etadigan leksik, grammatik vositalar, sintaktik qurilmalar – bularning barchasi ushbu etno madaniyatga xos lingvokulturologik vosita sanaldi. Insoniyat tarixida har bir etnosning o'ziga xos rivojlanish yo'llarida tarixiy taraqqiyotida turli madaniyatlar bilan ularning kesishuvida eng muhim o'rin tutadigan xususiyat bu avloddan avlodga o'tib keladigan xususiyatdir. Bu ushbu etno-madaniyatlardagi maqollar, matallar va shunga o'xshash paremiologik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Insoniyat taraqqiyotida turli ijtimoiy hodisalar, jamiyatdagi o'zgarishlar, xalqlarning o'rtasidagi integratsiyalar, maqollarning paremiologik vositalarning bir tildan boshqa tilga o'zlashishi yoki bir tildan o'zlashgan maqolning o'sha etno madaniyatga moslab qo'llanilishi holatlarini ham yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu hol ko'pgina vaziyatlarda madaniy jihatdan, til jihatdan yoki geografik jihatdan bir biriga yaqin mamlakatlar yoki xalqlar yoki millatlarning nutqida ko'rishimiz mumkin. Ammo ham madaniy, ham diniy, ham til nuqtayi nazaridan, madaniy qarashlar nuqtayi nazaridan bir-biriga yaqin bo'lmagan tillarda ham ma'no yoki mazmun jihatdan bir biriga juda yaqin o'xshash bo'lgan yoki ma'lum ma'no-mazmunni ifodalash uchun qo'llaniladigan qator maqollarni, matallarni, paremiologik birliklarni uchratishimiz mumkin. Binobarin, ushbu holat hech shubhasiz, o'zbek va ingliz tillaridagi tibbiyotga oid maqollarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan: "A healthy soul, a

healthy body". "Sog' tanda sog'lom aql".

"Eat to live, but do not live to eat". "Yeyish uchun yashama, Yashash uchun ye".

Ma'lumki, maqollar etno madaniy ma'lumotni asosiy komponenti sanaladi, umuman olganda maqol ma'lum bir lingvokulturalema sifatida qayd etiladi hamda lingvomadaniyatning asosiy birligi sanaladi. Lingvokulturalema lingvokulturologiyaning o'ziga xos komponenti sanaladi. U ushbu madaniyatni umumiy jihatda aks ettirish bilan birga ularni alohida guruhlarga ajratishi bilan ham ifodalashi mumkin. Tibbiyotga oid maqollar ham o'ziga xos lingvokulturalemani tashkil qiladi.

Ingliz va o'zbek tillari salomatlik bilan bog'liq maqollar tahlilidan shu ayon bo'ladiki, har bir til maqollarida ko'p uchraydigan o'ziga xos leksik birliklar mavjud. Jumladan, ingliz tili salomatlik bilan bog'liq maqollarida biz "health", "medicine", "doctor", "cure" kabi nominativ birliklarning keng faollashganini kuzatishimiz mumkin. O'zbek tili maqollarida esa ko'proq "dard", "davo", "omon", "kasal", "bemor" kabi terminlarning qo'llanilishi imkoniyati ko'pligini yaqqol kuzatdik. Masalan: Devil was sick, When the devil a monk would be; Kasallik kelsa shayton ham so'pi bo'ladi. Health is better than wealth. Salomatlik – tuman boylik. Dard kelar, dard ketar, Jon qadrini anglatar. Times cures all things. Dard – mehmon.

Ushbu maqollarda leksik birliklar tanlovi va ularning qo'llanilishi har bir tildagi salomatlik bilan bog'liq maqollari bevosida milliy mentalitet, milliy kolorit bilan yoki lingvomadaniy xususiyatlari bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Fikrimizcha, bu ko'proq ma'lum bir mahsulot yoki ma'lum bir inson salomatligi uchun foydali bo'lgan mahsulotning o'sha hududda mashhur yoki uchratish mumkin bo'lganligi bilan bog'liq holatlarni aks ettirishi mumkin. Misol uchun, ingliz tili salomatlik bilan bog'liq maqollarda ko'proq olma mahsuloti keng qo'llaniladi. Maslan: "an apple a day keeps the doctor away", "Give an apple to the little ones, a book to the old", "If there is no apple one eats a little carrot", "No apple tree is immune from worms". O'zbek tili maqollarida esa biz ko'proq anorning inson salomatligi uchun ko'p xususiyatligini tasvirlovchi qator maqollar mavjudligini naiqladik. Masalan: "bir anor ming bemorga davo". (Ma'nolar maxzani, 2001. 36-b) yoki xuddi shunday "bir anor ming dardga davo" (maqollar.uz).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Ma'nolar maxzani. – Toshkent, 2001.
2. Mieder W. Making a way out of no way-Martin Luther King's Sermonic Proverbial Phetoric.
3. E.M.Верещагин В.Г.Костомаров "Язык и культура Лингво- страноведение в преподавании русского языка как иностранного" Москва 1990-251
4. Кароматова К.М, Кароматов Х.С. Proverbs. Мақоллар. Пословицы – Тошкент: Меҳнат, 2000.
5. www.EnglishIdioms & Proverbs.com
6. Quote proverbs.com
7. maqollar.uz

Iroda ISHONXANOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
 o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha
 falsafa doktori (PhD)

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O'QITISHDA TARIXIY VA ZAMONAVIY MANBALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: o'zbek mumtoz adabiyotini umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qitilishi bugungi kundagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Maqolada Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda manbalardan unumli foydalanish borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: umumiy o'rta ta'lim tizimi, Alisher Navoiy hayoti va ijodi, tarixiy manba, zamonaviy manba, "Makorim ul-axloq", savol, topshiriq

АННОТАЦИЯ: преподавание узбекской классической литературы в системе общего среднего образования сегодня является одним из наиболее важных и актуальных вопросов. В статье рассматривается эффективное использование источников при изучении жизни и творчества Алишера Навои.

Ключевые слова: система общего среднего образования, жизнь и деятельность Алишера Навои, исторический источник, современный источник, «Makorim ul-akhlaq», вопрос, задача.

Annotation: the teaching of Uzbek classical literature in the general secondary education system is one of the most important and urgent issues today. The article discusses the effective use of sources in the study of Alisher Navoi's life and work.

Key words: general secondary education system, life and work of Alisher Navoi, historical source, modern source, "Makorim ul-akhlaq", question, task

Jamiyat hayotidagi o'zgarishlar ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. O'quv mashg'ulotlariga yangicha yondashuvlar, turli innovatsion usullarni qo'llash bugungi kunda yangilik bo'lmay qolmoqda. O'zbek mumtoz adabiyotini o'qitish bugungi umumiy o'rta ta'lim tizimining nisbatan qiyin mavzusi hisoblanadi. Kelajak avlodni Vatanga, adabiyotga muhabbat ruhida tarbiyalash uchun, albatta, mumtoz adabiyot namunalari g'ozalligini fan o'qituvchisi namoyish qila bilishi zarur. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar adabiy ta'limda Alisher Navoiy ijodini zamonaviy, innovatsion yondashuvlar asosida o'qitish orqali mavjud metodikani takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Millat mutafakkirlari, donishmandlari ijodini yosh avlodga o'qitish orqali ularda yuksak insoniy fazilatlarini kamol toptirish, bu borada, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodiga alohida e'tibor qaratish o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan muhim vazifalardan sanaladi.

O'rta maktablarning adabiyot fani darsliklari, xususan, 2022-2023-o'quv yiliga qadar foydalanilgan darsliklarni ko'zdan kechiradigan bo'lsak, 5-sinf dan 11-sinf gacha har bir sinf doirasida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid materiallar berilgan edi. Bularga shoirning g'azallari, ruboiylari, qit'alari, fardlari, hikoyatlari, dostonlari bilan bir qatorda, uning hayotiga oid ma'lumotlar, zamondoshlarining xotiralari, zamonaviy ijodkorlarning u haqida yozgan

asarlarini ham kiritishimiz mumkin. O'rta maktab darsligiga kiritilgan asarlar o'quvchilarning yosh psixologiyasi, aqliy qobiliyati va qiziqishlariga mos kelishi nazarda tutiladi.

Bugungi kunda maktabda iste'molda bo'lgan yangi darsliklar, ya'ni 6-, 7-, 10-sinf adabiyot darsliklarida Alisher Navoiyning nisbatan soddaroq hamda kichik hajmdagi asarlaridan namunalar keltirishga intilish sezilib turibdi. Xususan, 6-sinf dan Navoiyning ruboiylari hamda hikmatli so'zlari, 7-sinf dan qit'a va fardlari, 10-sinf dan "Saddi Iskandariy" dostonidan parcha o'rin olgan. 6-sinfning avvalgi adabiyot darsligida Alisher Navoiy hayotining xulosasi hisoblangan "Mahbub ul-qulub" asari kiritilgan edi. 11-12 yoshli bola uchun 60 yoshli, katta hayot tajribasiga ega bo'lgan ijodkorning mulohazalarini qabul qilish birmuncha qiyinchilik tug'dirardi, nazarimizda.

Ma'lumki, Alisher Navoiy yashagan davr ilmfan va madaniyat sohasidagi rivojlanishlari bilan tarixda muhim o'rin tutadi. O'quvchilarni ana shu muhit bilan yaqindan tanishtirish, o'zbek adabiy tiliga tamal toshi qo'yilgan, yuksak badiiy va ilmiy asarlar yaratilgan davr haqida kengroq tushuncha uyg'otish uchun o'sha davr adabiy merosidan unumli foydalanish zarur. Adabiyot nazariyasi bo'yicha ijodkorlarning hayotini o'rganishda quyidagi manbalarga asoslanish kerak:

1. Ijodkorning o'z asarlaridagi hayotiga doir ma'lumotlar.

2. Ijodkor haqida zamondoshlari xotiralari.

3. Adib haqida yaratilgan asarlar (asosan, XX–XXI asrlarda).

Demak, Alisher Navoiy hayot yo'li, shaxsiyati haqida so'z yuritganda, shu jihatlariga e'tibor berishimiz zarur. Bu borada o'zbek adabiyoti xazinasida ko'plab manbalar topiladi. Masalan, adabiyotshunos olim Natan Mallayevning "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligida Navoiyning baland himmatli ekanligi haqidagi Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridan olingan quyidagi rivoyat berilganki, maktab darsliklarida bu voqea bayonini uchratmaysiz:

"... Abusaid zamonida juma kuni Hirot shahri ichidagi masjidi jomi'da juma namozini ado qilgandan keyin, xiyobonda sayr qilish uchun o'sha tomonga jo'nadim. "Mufarrah" ko'chasiga yaqinlashganimda boshi va oyog'i yalang holda o'tirgan bir gadoyini ko'rdim. U aytar edi:

– Ayolmand kishiman, bir necha och - yalang'och bolalarim bor, ertadan buyon o'tirib tilanaman, hozirgacha hech kim bir pul bergani yo'q.

U hazrat (Navoiy) aytdilarki, o'sha vaqtda yonimda bir tanga bor edi, undan bo'lak dunyo molidan hech narsam yo'q edi. O'z-o'zimga shunday dedim: mayda va yirik narsalarni yaratuvchiga tavakkal

qilib, bu tangani shu darvishga bersang, toki bola-chaqalarining bugungi ovqatini to'g'rilasa, senga esa ertalik rizqingni Xudoning o'zi yetkazar.

O'sha zahotiy o'q tangani unga berib, o'tib ketdim. Namozshomgacha xiyobonda sayr qilib yurib qaytdim. Qaytishda ko'rdimki, haligi darvish o'sha joyda o'tirib, ilgari so'zlarini aytib tilanardi. Uning haddan tashqari yolg'onligi va tilanchilikdagi o'ta harisligidan taajjublandim. Ammo bu ishdan xabardor bo'lganimni unga bildirmadim..."

Adabiyot o'qituvchisi Alisher Navoiy hayot yo'li haqida ma'lumot berganda, manbalardan kengroq

foydalanishga e'tibor berishi kerak.

Bugungi kunda o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchining ma'lum miqdordagi bilim, ko'nikma va malakalarni to'plashigina emas, balki uni o'quv faoliyatining mustaqil subyekt sifatida tayyorlashdan iboratdir. Zamonaviy ta'lim ham o'qituvchining, ham o'quvchining faoliyatiga asoslanadi. Aynan shu maqsad mustaqil o'rganishni, bilimlarini takomillashtirishni biladigan ijodkor, faol shaxsni tarbiyalashga yo'naltiriladi. O'qishga innovatsion yondashuv esa o'quv jarayonini shunchaki qiziqarli

mashg'ulot yoki o'yinga aylanmasdan, bola uchun ham quvonch, ham foyda keltiradigan tarzda tashkil etishga imkon beradi.

Fan va madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan ajdodlarimizning ma'naviy va madaniy merosini kelajagimiz vorisi bo'lgan o'quvchilarga singdirish masalasi bugungi kunimizning dolzarb muammolaridan biridir. Bu vazifani amalga oshirishda asosiy yuk, odatda, ko'proq adabiyot fanining zimmasiga tushadi. Zero, o'rta maktabda adabiyot fanini o'qitishning bosh maqsadi sog'lom fikrlaydigan, e'tiqodi mustahkam, boshqalarning tuyg'ularini anglaydigan, teran idrokli, yuksak

didli, axloqan barkamol, aqlan yetuk, o'z xatti-harakatlarini to'liq nazorat qila oladigan komil insonning ma'naviy dunyosini shakllantirishdan iboratdir. Alisher Navoiy ijodini o'rganish to'laligicha komil insonni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Yozuvchining tarjimayi holini o'rganish uning qarashlarini bilishga, shaxsiyati, fe'l-atvori va taqdirining o'ziga xosligini ko'rishga yordam beradi. Har bir adabiy asar uning muallifi shaxsini aks ettiradi, muallifning pozitsiyasini ifodalaydi. Bu maktab o'quvchilarini badiiy matnni obyektiv tushunishga olib borishga xizmat qiladi.

O'quvchilar yozuvchi hayoti haqidagi ma'lumotlarni nafaqat bilishlari, balki berilgan ma'lumotlar asosida fikrlay olishlari uchun o'qituvchi ularni muammoli vaziyatlarga tushirishlari kerak. Bu yozuvchining ijtimoiy hodisalarga munosabatini aniqlashtirish bilan ("Nega Alisher Navoiy ilm ahliga homiylik qildi?", "Nima uchun Navoiy obodonlashtirish ishlariga katta e'tibor qaratgan?"), ilm bilan ("Navoiyning o'zbek tili va adabiyotga oid ilmiy asarlari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?"), ma'naviyat bilan ("Navoiy ustozlari bilan qanday munosabatda bo'lgan?", "Ansoriyning qabri atroflarini supurganini tarixiy fakt deb o'ylaysizmi?", "Qaysi zamondoshining Alisher Navoiy haqidagi xotiralari sizni to'liqlantirgan?") bog'liq savollar bo'lishi mumkin.

11-sinf "Adabiyot" darsligida Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridan parchalar keltirilgan. Ularda "Xusraviya", "Ixlosiya" madrasalari, "Xalosiya" xonaqohi qurilishi haqida so'z yuritiladi, mavlono Lutfiyning e'tiroflari aks etgan parcha ham beriladi. Bu voqeadan 5-sinfda boxabar bo'lgan o'quvchi yosh Alisherga ustozlari tomonidan berilgan ushbu yuksak bahoni endi bir umr unutmaydi.

Shu o'rinda yana ikki hikoyat keltirilgan. Birida chumoliga ham ozor berishni istamaydigan Amir (Alisher Navoiy) tasvirlangan bo'lsa, ikkinchi hikoyatda o'z omboridagi bor g'allasini hech bir g'arazsiz xalqqa tortiq qilib yuborgan Amir haqida so'z boradi.

"Hidoyatga erishgan Amir bolalik chog'laridan umrining oxirlarigacha o'z barakali vaqtining ko'p qismini ilm egallash va kamolotga erishish ishiga sarflab, bir lahza bo'lsa-da, turli bilimlarni o'rganish va har xil ko'nikmalarni egallashdan tinmadi".

"... agar ilgarigi davrlarda yashab o'tgan

shoirilar ul hazratning muborak zamonlarigacha yetib kelishganida [va ushbu saodatli zamoni ko'rishganida] edi, she'r yozadigan daftarlarini yopib, (ya'ni she'r yozishni yig'ishtirib), dunyoning turli tomonlaridan uning fazilat makoni bo'lgan ostonasi tomon shoshilgan bo'lardilar".

Yuqorida keltirilgan fikrlar Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridan olingan. Parchada Alisher Navoiyning naqadar buyuk insonligi va unga nisbatan muallifning cheksiz hurmati aks etgan.

Zamonaviy ijodkorlar tomonidan yaratilgan Alisher Navoiy haqidagi asarlar ham g'azal mulkining sultoniga nisbatan bolalarning qiziqishi hamda muhabbatini orttiradi. She'rlar va dostonlardan tashqari, ikki yirik romanga to'xtalib o'tishimiz shart deb hisoblaymiz. Oybekning "Navoiy" romani ancha yillardan beri ulug' shoir va uning zamonasi haqidagi muhim manbalardan biri sifatida faol foydalaniladigan asar bo'lsa, 2021-yilda chop etilgan Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani yangicha yondashuv asosida yaratilganligi bilan beqiyos qimmatga egadir. Ushbu romanlarni qiyoslagan holda ma'lumotlar va topshiriq tayyorlansa, o'quv mashg'ulotlari samarasi yanada ortgan bo'lardi.

Umumta'lim maktabi "Adabiyot" darsliklari tahlilidan shu narsa aniq bo'ldiki, Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyati haqida ko'plab tarixiy va zamonaviy manbalardan foydalanar ekanmiz. Bu manbalar bizga ulug' shoirimiz shaxsiyati haqida mukammalroq ma'lumot olishimizga yordam beradi.

Umuman, maktab ta'limida Alisher Navoiy hayoti va ijodi bilan bog'liq o'quv materiallarni zamonaviy yondashuvlardan foydalangan holda innovatsion shaklda o'qitish metodikasini ishlab chiqishni bugungi davr taqozo qilib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. To'xliyev B. va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun. I qism. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. 200-bet.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 748б.
3. Султон И. Алишер Навоий. Роман. – Тошкент: Адабиёт, 2021. – 512б.

Doston ABULXAYIROV,

*A teacher at the Department of Teaching languages
in Samarkand Economy and Service Institute.*

TEACHING PRAGMATICS IN THE DIGITAL AGE: AN INVESTIGATION OF THE EFFECTIVENESS OF COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION IN DEVELOPING PRAGMATIC COMPETENCE

Annotation: the purpose of this essay is to examine the contribution that computer-mediated communication (CMC) makes to the growth of pragmatic competence. The effectiveness of CMC in teaching pragmatics, a vital component of language learning, is still up for debate. This article explores how CMC can help people become more pragmatically competent and provides actual data to back up this claim. The paper examines the integration of CMC into language instruction and suggests a strategy for doing so. The study's findings have significance for digital-era language teachers, students, and curriculum designers.

Keywords: pragmatics, computer-mediated communication, language instruction, digital age, pragmatic competency.

Аннотация: целью данного эссе является изучение вклада, который компьютерно-опосредованное общение (КОО) вносит в рост прагматической компетентности. Эффективность КОО в преподавании прагматики, жизненно важного компонента изучения языка, все еще остается предметом дискуссий. В этой статье рассматривается, как КОО может помочь людям стать более прагматично компетентными, и приводятся фактические данные, подтверждающие это утверждение. В статье рассматривается интеграция КОО в обучение языку и предлагается стратегия для этого. Результаты исследования имеют значение для учителей языка, студентов и разработчиков учебных программ цифровой эпохи.

Annotatsiya: ushbu maqolaning maqsadi kompyuter vositachiligidagi aloqa (CMC) pragmatik kompetentsiyaning o'sishiga qo'shgan hissasini o'rganishdir. Til o'rganishning muhim tarkibiy qismi bo'lgan pragmatikani o'rgatishda CMCning samaradorligi hali ham muhokama qilinmoqda. Ushbu maqola CMC qanday qilib odamlarga pragmatik jihatdan malakali bo'lishga yordam berishi mumkinligini o'rganadi va bu da'voni zaxiralash uchun haqiqiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Maqolada CMC ning til o'qitishga integratsiyalashuvi ko'rib chiqiladi va buning uchun strategiya taklif etiladi. Tadqiqot natijalari raqamli davrdagi til o'qituvchilari, talabalar va o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar uchun muhim ahamiyatga ega.

Introduction:

In the digital age, when students have access to a variety of digital tools and platforms, language learning has undergone a transformation. Language learners now have the opportunity to communicate with native speakers and other language learners from around the world through the increasingly common form of computer-mediated communication (CMC). Language learning is not complete without the study of pragmatics, or language in context.

The purpose of this article is to examine CMC's efficacy in pragmatics instruction. It explores the possibilities of CMC in language instruction, provides empirical proof of its efficacy, and suggests a framework for its application. The study focuses on the advancement of pragmatic competence as it examines the integration of CMC into language training.

Literature Review: As it involves the use of language in context, pragmatics is an essential component of language learning. Language learners can now communicate with native speakers and other learners from around the world through CMC, which has become a popular form of communication. CMC gives students the chance to communicate

in a real way, which can help them become more pragmatically competent. It's uncertain, nevertheless, if CMC is helpful at teaching pragmatics. While other studies have found inconsistent results, some have found positive effects of CMC on the growth of pragmatic competence.

Methodology:

A group of language learners who were split into two groups for the study participated. While the control group engaged in standard classroom-based activities, the experimental group engaged in CMC

activities. The study's main focus was the growth of pragmatic competence, which was evaluated by a pre- and post-test. Descriptive and inferential statistics were applied to the data analysis.

Results:

The study's findings revealed that the experimental group significantly outperformed

the control group on the post-test, demonstrating that CMC was successful in fostering pragmatic competence. The usage of CMC gave students the chance to practice pragmatic skills and engage in authentic communication, according to a qualitative analysis of the data. The study also discovered certain difficulties using CMC, including technical difficulties and a dearth of feedback.

Discussion:

The potential of digital technology for language learning and instruction, and in particular for the growth of pragmatic competence, has attracted increasing attention in recent years. There are many opportunities to employ technology to improve students' practical abilities now that computer-mediated communication (CMC) tools like email, instant messaging, social networking sites, and

virtual worlds have grown so quickly. The ability to practice pragmatics in real-world settings is one benefit of employing CMC tools. In a secure and encouraging setting, learners can take part in actual communicative activities like negotiating meaning, making requests, and expressing ideas. This enables students to try out various communicative techniques and get immediate feedback on how appropriate their language use is.

The ability to participate in collaborative learning activities, which are particularly helpful for fostering pragmatic competence, is another benefit of CMC tools. However, there are also some challenges to using CMC tools for teaching pragmatics. One challenge is that learners may not always be able to interpret the social and cultural cues that are present in face-to-face communication.

In conclusion, the use of computer-mediated communication has been shown to be an effective tool for teaching pragmatics in the digital age. The findings of this study suggest that incorporating CMC activities into language learning courses can have a positive impact on the development of pragmatic competence in students.

Overall, this study provides valuable insights into the role of CMC in developing pragmatic competence and highlights the importance of considering digital technologies as a means to enhance language learning. As the use of digital technologies becomes increasingly prevalent in educational contexts, it is important to continue exploring the potential of CMC as a tool for teaching pragmatics and other language skills.

The list of used literature

1. Bardovi-Harlig, K. (2017). Teaching Pragmatics. *Annual Review of Applied Linguistics*, 37, 212-227.
2. Belz, J. A., & Thorne, S. L. (Eds.). (2006). *Internet-mediated intercultural foreign language education*. Boston: Thomson/Heinle.
3. Chen, Y.-L. (2018). The effectiveness of computer-mediated communication in teaching Taiwanese EFL students pragmatic markers. *Computer Assisted Language Learning*, 31(1-2), 67-87.
4. Kasper, G., & Rose, K. R. (2002). Pragmatic Development in a Second Language. *Language Learning*, 52(S1), 1-62.
5. Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. Longman.
6. Yashima, T. (2002). Willingness to communicate in a second language: The Japanese EFL context. *Modern Language Journal*, 86(1), 54-66.

Malika MATKARIMOVA,
Student of Urgench State Pedagogical Institute

USING ELECTRONIC DICTIONARY FOR READING SKILLS

Annotation: the paper considers an application of electronic dictionaries in the educational process as a promising method developing reading skills. The possibilities of using electronic dictionaries prove them to be a source of high-quality reference material and useful and necessary modern tool in foreign language learning. The paper points out the functionality of electronic dictionaries and their advantages. There are so opportunities of electronic dictionaries such as speed, convenience in finding information, large volume, sound and graphic illustration of the word, spell checker, interactivity, etc. Electronic dictionaries are based on modern lexical material, reflecting the language and speech tendencies, making the translation process fast and interactive, thus becoming a universal tool in the educational process of higher education. The authors point out that students have the opportunity to use the digital resource during lectures, practical studies and independent work.

Keywords: *electronic dictionary, mobile apps, web application, foreign language, educational process, vocabulary*

Аннотация: в статье рассматривается применение электронных словарей в образовательном процессе как перспективный метод развития навыков чтения. Возможности использования электронных словарей доказывают, что они являются источником высококачественного справочного материала и полезным и необходимым современным инструментом в изучении иностранных языков. В статье указаны функциональные возможности электронных словарей и их преимущества. К таким возможностям электронных словарей относятся такие возможности, как скорость, удобство поиска информации, большой объем, звуковая и графическая иллюстрация слова, проверка правописания, интерактивность и т.д. Электронные словари базируются на современном лексическом материале, отражающем языковые и речевые тенденции, делая процесс перевода быстрым и интерактивным, становясь, таким образом, универсальным инструментом в образовательном процессе высшей школы. Авторы отмечают, что студенты имеют возможность использовать цифровой ресурс во время лекций, практических занятий и самостоятельной работы.

Ключевые слова: *электронный словарь, мобильные приложения, веб-приложение, иностранный язык, учебный процесс, лексика.*

Annotatsiya: maqolada o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning istiqbolli usuli sifatida o'quv jarayonida elektron lug'atlardan foydalanish ko'rib chiqiladi. Elektron lug'atlardan foydalanish imkoniyatlari yuqori sifatli ma'lumotnoma manbasi va chet tillarini o'rganishda foydali va zarur zamonaviy vosita ekanligini isbotlaydi. Maqolada elektron lug'atlarning funktsionalligi va ularning afzalliklari ko'rsatilgan. Elektron lug'atlarning tezkorligi, ma'lumot topishdagi qulayligi, katta hajmi, so'zning ovozi va grafik tasviri, imlo tekshirgichi, interaktivligi va boshqalar kabi imkoniyatlari juda keng. tarjima jarayonini tez va interaktiv qilish, shu tariqa oliy ta'lim o'quv jarayonida universal vositaga aylanadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, talabalar ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar davomida raqamli resursdan foydalanish imkoniyatiga ega.

Kalit so'zlar: *elektron lug'at, mobil ilovalar, veb-ilova, chet tili, o'quv jarayoni, lug'at.*

Introduction With the introduction of IT into educational process the use of electronic dictionaries, mobile apps, and web applications is considered to be relevant and gains popularity. One of the primary teaching tasks is to develop the student's ability to comprehend lexical units and apply them in foreign language learning.

Currently there are several notions and terms connected with electronic dictionaries. Most of them are synonyms and can be used interchangeably. In modern papers and publications, we came across: electronic dictionary, e-dictionary, digital dictionary.

The words application, resource and tool are sometimes used in the meaning of "dictionary". The terminology is clear enough and there are usually no difficulties in understanding it. We use the mentioned terminology in our research as well.

It should be noted that the work with electronic dictionaries and translators is of great help concerning speed, volume, visualization and technical options presented by digital tools. Additional benefits are associated with the increase of speech culture, enrichment of individual vocabulary, introduction of the norms of the studied language, development of reading skills etc.

The introduction of digital dictionaries, mobile apps and web applications into the educational activities in universities contributes to high level of professional training of future specialists optimizing the learning process for the students of non-humanitarian specialties. The mentioned above determines the relevance of the study, the purpose of which is to analyze and compare the authors' experience of using different types of dictionaries in teaching English in the institutions of higher education.

Literature review. To observe the topic under consideration the research papers on the given problem were studied. We analyzed the various issues of using electronic dictionaries in language teaching and learning.

The literature review revealed the aspects of using modern electronic online and offline dictionaries in particular. It should be noted that they can be divided into technical and purely teaching techniques. The use of electronic dictionaries in the language learning is a promising, irreversible and purposeful process of adapting modern education to the increasing flow of information in the educational process [1].

Online and offline electronic dictionaries are replacing printed publications. To master the lexical features of the studied language in the most practical way, it is useful to refer to modern types of dictionaries. An electronic dictionary can be defined as a program or portal equipped with a user-friendly automatic, quick search facilities [2].

Considering the functionality of electronic dictionaries and the reasons why they become popular in learning it is worthwhile mentioning that electronic dictionaries, offering many conveniences (including pronunciation functions), have become an important part of the student learning process and, therefore, deserve particular attention of teachers and researchers [3].

Electronic dictionaries are the reality of our time, they have become an important tool for enhancing the learning opportunities for students, which are increasingly preferred and available [4]. Work with a dictionary is of great educational value for the formation of the student's linguistic personality, worldview and speech culture.

The ability to use an electronic dictionary can solve many problems of linguistic and speech nature. Teachers should guide students how to work with a dictionary, how to find the information and analyze dictionary entries [5].

Electronic dictionaries also promote language culture, respect and love for the native language. There are several types of tasks when working with a dictionary: tasks for orientation, search for dictionary entries, analysis of the dictionary entry, application of the acquired information to solve the language problem, information application to solve speech problems [6], listening and speaking as well as extra linguistic such as language and speech culture and competence.

Dictionary work develops the skills to comprehend and remember the correct words spelling. The work should be carried out not only in practical classes, but also in individual work. [7]. We can note that dictionaries are in demand when working with vocabulary, when performing reading or writing tasks.

As a visualization, these technologies, due to their multimedia characteristics, allow influencing various types of memory (visual, auditory); organize training exercises of linguistic and speech character; provide reference material, contain dictionary and glossary. We stick to the point that paper dictionaries sometimes have a limited number of examples.

Electronic dictionaries, mobile apps and online applications can provide both word definitions and word examples in context. This helps students to memorize vocabulary more thoroughly, relying on the context. With great vocabulary they can achieve higher score in reading task because vocabulary main part of reading activities.

A significant advantage of electronic dictionaries is the use of audiovisual learning tools such as illustrations, videos, audio clips. Another important function is connected with the fact that electronic dictionaries can "talk". That is, all the words or the most common vocabulary can be sounded by "live" or synthesized sound.

Discussion and conclusions. It is important to remember that carefully planned and well-organized work with dictionaries helps to enrich student vocabulary, reading skills, develops orthographic literacy and speech. Technical advantages are speed and convenience of information search, large volume, information updating, audio and visual option, internet resources and multiple functionality.

As for the benefits for organizing teaching methods and procedures there are dynamism, flexibility, reversibility, adaptability and multiple functionality. The tools are successfully used in individual and group work, for classroom activities, home tasks and extracurricular activities.

Students have the opportunity to use the same electronic resource during lectures, practical classes, and independent work. As for the benefits for learning process these modern types of dictionaries are used to acquire purely linguistic skills in reading, writing, listening and speaking as well as extra linguistic such as language and speech culture and competence.

References

1. Kantysheva N.G. Hypermedial structural elements of the representation of special knowledge in computer lexicography. Bulletin of the Chelyabinsk State University. Ser. Philology. Art Criticism. 2012. Vol. 71. No. 32 (286). Pp. 47–50.
2. Rublyova O.S. Electronic encyclopedias and their features. Additional professional education in the context of modernization: collection of articles. Art. IX Int. scientific-practical internet conf. Yaroslavl: YAGPU im. K.D. Ushinsky Publ., 2010. Pp. 129–137
3. Chumarina G.R. Comparative characteristics of electronic and paper dictionaries in the functional aspect. Bulletin of the Chuvash University. 2009. No. 4. Pp. 265–270.
4. Ermetova, J., Teaching Synonymies in Language Classroom Through Literature. (Jane Eyre). Journal of new century innovations, 30(4), 2023, 45-48.
5. Ermetova, J. and Qizi, M.M.O., The Importance of Cartoons for Increasing Pupils' vocabulary (Paddington). Science and innovation, 2023, 2(B4), 582-585.
6. Nesi H. Electronic dictionaries for understanding and mastering the vocabulary of a second language: current state. Euralex: European Association of Lexicography, 2021.

Umida MUXAMMADIYEVA,
 Doctoral student of Tashkent state university of
 Uzbek language and literature, Tashkent

FEATURES OF HISTORICAL AND CURRENT STATE OF UZBEK-ENGLISH INTERCULTURAL LITERARY RELATIONS

Annotation: this article provides a comprehensive overview of the historical and current state of intercultural literary relations between Uzbek and English literature. It traces the roots of this relationship back to the colonial and post-colonial periods, highlighting the dominance of Western literature in Uzbekistan and the subsequent resurgence of Uzbek literature in the post-colonial era. The article also explores the impact of globalization and digital technologies on intercultural literary relations, noting the increased interest in works from different cultures and the greater appreciation for diversity in literature. Through case studies and interviews with experts in the field, the article provides insights into the exchange of ideas and narratives between Uzbek and English literature, highlighting the role of translation and adaptation in fostering cultural understanding.

Keywords: literature, intercultural, exchange, relations, culture, history, technologies.

Аннотация: в данной статье представлен комплексный обзор исторического и современного состояния межкультурных литературных связей между узбекской и английской литературой. Корни этих отношений уходят в колониальный и постколониальный периоды, подчеркивая доминирование западной литературы в Узбекистане и последующее возрождение узбекской литературы в постколониальную эпоху. В статье также исследуется влияние глобализации и цифровых технологий на межкультурные литературные отношения, отмечается возросший интерес к произведениям разных культур и большее признание разнообразия в литературе. На основе тематических исследований и интервью с экспертами в этой области статья дает представление об обмене идеями и повествованиями между узбекской и английской литературой, подчеркивая роль перевода и адаптации в содействии культурному взаимопониманию.

Ключевые слова: литература, межкультурный, обмен, отношения, культура, история, технологии.

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va ingliz adabiyoti o'rtasidagi madaniyatlararo adabiy aloqalarning tarixiy va bugungi holati to'liq ko'rsatilgan. Bu munosabatlarning ildizlari mustamlakachilik va mustamlakachilikdan keyingi davrlarga borib taqaladi, bu O'zbekistonda G'arb adabiyotining hukmronligini, so'ngra mustamlakachilik davrida o'zbek adabiyotining qayta tiklanishini ko'rsatadi. Maqolada, shuningdek, globallashuv va raqamli texnologiyalarning madaniyatlararo adabiy aloqalarga ta'siri o'rganilib, turli madaniyatlar asarlariga qiziqish ortib borayotgani va adabiyotdagi xilma-xillikning e'tirof etilishi qayd etilgan. Maqolada o'zbek va ingliz adabiyoti o'rtasidagi fikr va hikoyalar almashinuvi haqida amaliy tadqiqotlar

va ushbu soha mutaxassislari bilan suhbatlar orqali tushuncha berilgan, madaniy tushunishni rivojlantirishda tarjima va moslashuvning o'zni yoritilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, madaniyatlararo, almashinuv, munosabatlar, madaniyat, tarix, texnologiya.

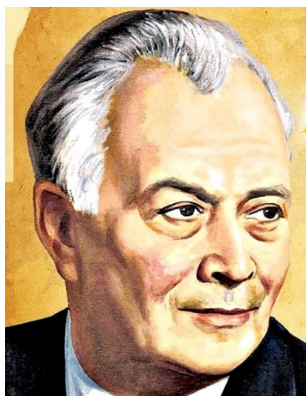
Introduction

Literature has long been a bridge between cultures, allowing readers to explore the world through the eyes of others. The relationship between Uzbek and English literature is a testament to this, with a rich history of exchange and influence. In the vast weave of human history, literature has always been a vital thread, weaving together the diverse cultures and narratives that define our world. From the ancient Silk Road to the digital highways of today, the exchange of literary ideas has been

a dynamic and evolving process, reflecting the shifting tides of global politics, economics, and social dynamics.

Intercultural literary relations refer to the interactions, exchanges, and influences between literary traditions, works, and authors from different cultures. It involves the study of how literature from one culture interacts with, influences, or is influenced by literature from another culture. This can include translations of literary works, adaptations, cross-cultural collaborations, and the exploration of themes and ideas that transcend cultural boundaries. Intercultural literary relations can be seen as a form of cultural diplomacy, fostering understanding and appreciation between different cultures through the medium of literature. [1] It can also be a means of challenging stereotypes and promoting diversity by showcasing the richness

and complexity of different cultural traditions.

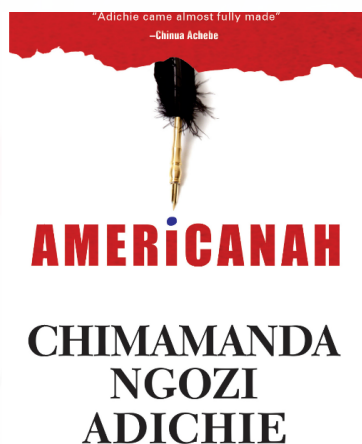
Abdulla Qahhor

Materials and methods

The history of Uzbek literature dates back centuries, with roots in the oral traditions of Central Asia. The arrival of Islam in the region in the 8th century brought with it a rich literary tradition, with works such as the epic poem "Shahnameh" by Ferdowsi influencing Uzbek literature. The 19th and 20th centuries saw the emergence of modern Uzbek literature, with writers like Abdulla Qahhar and Abdulla Avloniy contributing to the development of the Uzbek literary canon. The origins of English intercultural literary connections go back to the deep past. Medieval English literature, for example, was heavily influenced by French and Latin cultural traditions. The rise of English literature during the Renaissance was also associated with an intense exchange of ideas and texts with European writers.

In the 19th century, English literature began to interact effectively with other cultures, especially Indian and African. The era of colonialism introduced new themes, motifs and images from world cultures into English literature, which was reflected in the works of writers such as Joseph Conrad and Rudolf Kipling.

Today, English intercultural literary connections continue to transform and develop. Migration, globalization and the digital age

intercultural literary connections remain vibrant

are creating new opportunities for writers and readers around the world. Contemporary authors such as Chimamanda Ngozi Adichie actively explore themes of migration, identity and cultural interaction through their works. In this way, English

and dynamic, reflecting complex and interesting interactions between different cultures and traditions. This constant exchange and influence contributes to the richness and variety of English literature, making it one of the most fascinating and significant in the world.

The relationship between Uzbek and English literature can be traced back to the 19th century, with the translation of works such as "One Thousand and One Nights" into English. The 20th century saw increased exchange between the two cultures, with the translation of Uzbek literature into English and vice versa. Notable examples include the translation of Chingiz Aitmatov's "Jamila" and

"The Day Lasts More Than a Hundred Years" into English. In recent years, there has been a growing interest in Uzbek literature among English-speaking readers. This has been driven in part by the success of writers like Hamid Ismailov, whose works have been translated into English and gained international acclaim. Ismailov's novel "The Dead Lake" was shortlisted for the Independent Foreign Fiction Prize in 2015, bringing Uzbek literature to a wider audience.

The internet and digital publishing have also played a role in the exchange of Uzbek and English literature. Writers and translators can now reach global audiences more easily, leading to increased interest in works from different cultures. This has led to a greater appreciation for the diversity of voices and perspectives in literature, with readers seeking out works from underrepresented cultures. Despite the positive trends, there are still challenges to overcome in Uzbek-English intercultural literary relations. Translation can be a complex and imperfect process, and some works may not receive the recognition they deserve due to language barriers or cultural biases.

Discussion

When writing an article about the historical and current state of intercultural literary relations, it's essential to employ a robust methodology to ensure accuracy, reliability, and relevance. Here's an outline of the methodology that could be used (see Table 1):

Table 1.

Compare the historical and current state of intercultural literary relations between different cultures. This could involve comparing the exchange of literature between Western and non-Western cultures, or between cultures with different linguistic backgrounds. Summarize the findings of your analysis and draw conclusions about the historical and current state of intercultural literary relations. Reflect on the implications of your findings for future research and practice in the field. [2]

Intercultural literary connections involve the exchange, interpretation, and understanding of literary works across different cultural contexts. These connections can be rich and complex, offering insights into diverse perspectives, traditions, and experiences. One notable aspect of intercultural literary connections is the occurrence of culture shock, which arises when individuals encounter elements in a text that challenge their cultural assumptions or expectations. Here are some features of intercultural literary connections, illustrated with examples of culture shock in intercultural communication: When a work is translated from one language to another, cultural nuances and references may be lost or misunderstood. For example, in the translation of Uzbek poems into English, the cultural significance of certain words or phrases may not be fully conveyed, leading to a sense of culture shock for readers unfamiliar with Uzbek culture.

Literary works often reflect the cultural norms and values of the society in which they were written. For example, a reader from a Western culture may experience culture shock when reading about arranged (matchmaking) marriages in a novel set in a traditional Uzbek or Middle Eastern society, where such arrangements are more common. The historical and sociopolitical context of a literary work can also

lead to culture shock. For example, a reader from a Western culture may be shocked by the portrayal of slavery in a novel set in the American South during the 19th century, where slavery was once legal and accepted. Religious and spiritual beliefs can also lead to culture shock in intercultural literary connections. For example, a reader from a secular society may be shocked by the portrayal of religious rituals and beliefs in a novel set in a traditional Hindu or Buddhist society.

Results

The roots of intercultural literary relations can be traced back to ancient times when trade routes like the Silk Road facilitated the exchange of ideas and stories between different cultures. This exchange was not merely commercial but also intellectual and cultural. The Silk Road, for example, allowed for the exchange of literature between China, India, the Middle East, and Europe, leading to the spread of ideas, philosophies, and literary forms. The colonial and imperialist periods saw the dominance of Western literature in many parts of the world. European powers often imposed their languages and cultures on colonized regions, leading to the suppression of indigenous literary traditions. This period was marked by the translation and dissemination of Western literary works, often at the expense of local voices and narratives. [3]

The post-colonial era saw a resurgence of indigenous literary traditions as countries gained independence and sought to reclaim their cultural identities. Writers like Chinua Achebe (Nigeria), Gabriel Garcia Marquez (Colombia), and Salman Rushdie (India) gained international recognition for their works, which often explored themes of identity, colonialism, and cultural hybridity. These writers, among others, helped to reshape the literary

landscape, bringing new voices and perspectives to the forefront. The 20th and 21st centuries have seen increased globalization, which has facilitated the exchange of literature between cultures. Translation has played a crucial role in this process, allowing readers to access works from different languages and cultures. The rise of the internet and digital publishing has further accelerated the exchange of literature between cultures. Writers can now reach global audiences more easily, and readers can access a wider range of literary works. In recent years, there has been a growing interest in diverse voices and perspectives in literature. Publishers and readers are increasingly seeking out works from underrepresented cultures and marginalized communities. [4] This has led to a greater appreciation for the diversity of human experience and recognition of the importance of representation in literature.

Despite these positive trends, there are still challenges to intercultural literary relations. Translation can be a complex and imperfect process, and some works may not receive the recognition they deserve due to language barriers or cultural biases. However, there is also a growing appreciation for the diversity of voices and perspectives in literature, and an increasing recognition of the importance of representation in literature. Intercultural literary relations often involve the exchange and interpretation of literary works across different cultures. These exchanges can lead to instances of culture shock, where readers from one culture encounter elements in a text that are unfamiliar, surprising, or even unsettling due to differences in cultural norms, values, and experiences.

Conclusion

In conditions of direct communication, its participants strive to adapt to the communicative behavior of their partner, which significantly contributes to the adequate perception of information and allows them to eliminate interference if it occurs. Intercultural communication through a work of art does not provide such an opportunity. Thus, the uniqueness of a work of art is manifested in the nature of its correlation with reality: the text is an object of

the real world and, at the same time, an artistically mastered and aesthetically rethought reflection of the world of reality. This feature of works of art dictates the need to take into account the extra-linguistic parameters of the text when analyzing them.

Significant national specificity is also observed in the social symbolism of the people, which is a set of symbolic meanings attributed to actions, deeds, phenomena and objects of the surrounding reality by one or another linguistic and cultural community, and is considered within the framework of non-verbal communicative behavior. This set of everyday activities is included in the communicative process and affects people's communication. The same fact of "meaningful" everyday behavior receives different communicative interpretation in different cultures.

The main reason for misunderstanding in intercultural communication is not the difference in languages, but the difference in the national consciousness of the communicants, while the dialogue of cultures is not so much a communication of different consciousness as a communication of images of different cultures within the framework of one consciousness. Comprehension of the images of another culture occurs either through the search for an "equivalent" image of one's own culture, or through the search for differences in the images of one's own and another's culture. Unjustified transfer of stereotypical images of one's culture into another provokes communication failures and makes it difficult to understand the message.[5] Therefore, it becomes important to study and describe the basic stereotypical ideas of different cultures, which will solve many problems that arise during intercultural communication - both real and mediated by reading a work of fiction.

In conclusion, the historical and current state of Uzbek and English intercultural literary relations is a dynamic and evolving field that reflects the interconnectedness of the world. By exploring the diversity of voices and perspectives in literature, we can continue to build bridges between cultures and foster a deeper understanding of the human experience.

References:

1. Botavina E.B. Problems of interaction between literature and other arts in the context of intermediality // Bulletin of Perm University. Russian and foreign philology. 2021. No. 3. pp. 189–194.
2. Kurban E.N. Intercultural interaction and intercultural communication: towards defining aspects // Society and power. 2013. No. 1. pp. 97–101.
3. Bogomolova A.V. "World literature" and communication: literary connections, reading practices // Imagology and comparative studies. 2021. No. 1. pp. 8–28.
4. Lushnikova G. I. Literary text as a field intercultural communication. // Current problems of linguistics, methods of teaching foreign languages and translation: materials of regional new scientific and practical conference. Kemerovo: KemSU, 2001. pp. 59-60.
5. Tan A. The Hundred Secret Senses. N. Y.: Ivy Books. 406 p.

Ramina SHUKUROVA,
Senior teacher of the Department of "Languages"
of Samarkand branch
of Tashkent University of Information Technologies

LINGUOCULTURAL SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE PROCESS OF TEACHING LANGUAGES

Annotation: the purpose of this scientific article is to study the linguistic and cultural aspect of English language through units of phraseological level and expression of linguistic and cultural outlook.

Keywords: *phraseology with anthroponomical component, cultural heritage, customs, values, folk legends, historical figures, traditional names, religious concepts.*

Annotasiya: ushbu ilmiy maqolaning maqsadi lingvistik va madaniy dunyoqarashning namoyon bo'lishi va frazeologik darajadagi birliklar orqali ingliz tilini lingvistik va madaniy jihatini o'rganish.

Kalit so'zlar: *antroponomik komponentli frazeologiya, madaniy meros, urf-odatlar, qadriyatlar, xalq afsonalari, tarixiy shaxslar, an'anaviy nomlar, diniy tushunchalar.*

Аннотация: целью данной научной статьи является изучение лингвокультурологического аспекта английского языка через единицы фразеологического уровня и выражения лингвокультурологического мировоззрения.

Ключевые слова: *фразеология с антропонимическим компонентом, культурное наследие, обычаи, ценности, народные предания, исторические личности, традиционные имена, религиозные концепции.*

The history of the English language is extensive. It has amassed a great deal of phrases over the years that people have found to be successful, truthful, and beautiful. Thus, phraseology—a collection of reliable terms with a distinct meaning—was a unique stratum of language. English is currently highly sought after and widely used, both domestically and internationally. Phraseology, which was once thought to be a minor concern, is currently gaining prominence in many other domains. The rise of corpus linguistics research, which has both shown the critical role phraseological expressions play in language and given scholars automated techniques for extraction and analysis, is surely a major factor in the recent boom of interest. This volume's goal is to assess the state of phraseology study today from a range of viewpoints, including theoretical, descriptive, contrastive, cultural, lexicographic, and computational. The volume is both a helpful introduction for the many academics who are interested in phraseology but require assistance navigating this rich but complex topic and an encouragement for seasoned phraseologists to view the field from new perspectives. It is difficult to have a solid command of any language, including English, without understanding its phraseology. It is quite easy to read fiction and journalism if one is familiar with phraseology. Speech becomes more idiomatic when phraseological units are used appropriately. The application of linguocultural phraseological units in language instruction can significantly improve students' comprehension of the cultural subtleties and background of the language. Students can

enhance their language proficiency and obtain a more profound understanding of Uzbekistan's culture and history by integrating these particular phraseological units into their language training. "The world of phraseology of modern English is large and diverse, and every aspect of its research, of course, deserves due attention.

Borrowings are one of the main sources of replenishment of English phraseology. Borrowings from English literature are especially numerous. There are separate borrowings from the literature of Latin, Greek, French, Spanish, Italian and other languages. For students of English as a foreign language, this layer of language is difficult to master, but after mastering phraseological units, we begin to speak like the English, we understand them in half a word, our speech readiness increases dramatically. We can express our thought briefly and very accurately, being sure of the correctness of its expression. The development of phraseology as a linguistic science has recently presented researchers with a very complex problem — the relationship of a phraseological unit with a word. In modern linguistics, there are different points of view regarding the very formulation of this question. Some consider PU to be equivalent to words, others point to their correlation with the word, replacing the theory of equivalence with the theory of correlation of phraseological combination with the word.

It should also be borne in mind that Proverbs and sayings, i.e. phraseologisms with sentence structure, can only be identified using sentences, for example, birds of a feather flock together —

people who have the same interests, ideas, etc. are attracted to each other and stay close together; the blind leading the blind — a situation in which the person who is leading or advising others knows a little as they do. In the problem of “phraseology and the word” there are mainly two directions: a narrow, lexicological understanding of phraseology as an integral part of lexicology, PU as the equivalent of a word, and a broad understanding of phraseology as an independent linguistic discipline. Phraseological splices-phraseological splices have a number of characteristic features:

1. They may include so-called necrotisms-words that are not used anywhere except for this fusion, and are therefore incomprehensible from the point of view of the modern language;
2. Part of adhesions can include archaisms;
3. They are syntactically non-decomposable;
4. In most cases, it is not possible to rearrange components in them;
5. They are characterized by impenetrability — they do not allow additional words in their composition. “Phraseological unities are somewhat closer to phraseological splices in their imagery and metaphor.”

Characteristic features of phraseological units:

1. Vivid imagery and the resulting possibility of

matching with parallel existing phrases (cf.: to throw dust into smb.'s eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one's fingers, to burn bridges);

2. Preserving the semantics of the individual components (to put a spoke in smb.'s wheel);
3. Inability to replace some components with others (to hold one's cards close to one's chest);
4. Emotional and expressive coloring plays a crucial role (to throw dust into smb.'s eyes, to paint the devil blacker than he is);
5. The ability to enter into synonymous relations with individual words or other phraseological units (to gild refined gold = to paint the lily). Although analysis of the English language's phraseological fund would be outside the purview of this work due to its immense size. However, it is easy to see how different the phraseological units (PU) of the present English language are in terms of their expressiveness and semantics when looking at the example of the units under consideration. The literary contributions of authors and poets from all over the world, as well as in the UK, have given the English language a vast array of phraseological units. However, we must not lose sight of the fact that vast arrays of phraseological units in the English language have their roots in the histories and cultures of many other nations.

References

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. — Минск, 1991.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. — Л., 1989.
3. Аничков И.Е. Труды по языкознанию. — С-Петербург: Наука, 1997.
4. Apresyan Yu.D. The image of a person according to language data: an attempt at a systemic description // Questions of linguistics. - 1995. - No. 1. - 37 – 67 Pp.
5. Berdiyurov H. On the issue of compiling phraseological dictionaries // Problems of phraseology, works of SamSU, new series, 106 - issue. - Samarkand, 1961. - p.10; 21-264 Pp. Galimullina Luiza Talgatovna, Toponym As A Part Of Phraseological Units And Its Semantic FEATURES, <https://ijiemr.org/downloads/Volume-11/Issue-4> Volume 11, Issue 04, Pages 415-421
6. Yuldashev B. Formation and development of Uzbek phraseology and phraseography. - Samarkand: SamSU, 2013. 73 p.
7. Ishakov F. Daqqiyunus // Science and Life, 4 (1), (1997). 13-14 p

Наргиза ХОДЖАЕВА,

преподаватель, Ферганский государственный университет

ИНТЕРАКТИВНЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация: в данной статье рассматриваются современные методы преподавания русского языка как иностранного. Описываются основные подходы и техники, которые способствуют эффективному освоению языка студентами. Рассматривается адаптация учебных программ, использование коммуникативного подхода, применение современных технологий и другие важные аспекты преподавания.

Ключевые слова и выражения: преподавание, методы, коммуникация, подход, учебные программы, технологии, мотивация.

Annotation: this article discusses modern methods of teaching Russian as a foreign language. It describes the main approaches and techniques that contribute to the effective language learning by students. The adaptation of educational programs, the use of a communicative approach, the application of modern technologies, and other important aspects of teaching are examined.

Keywords: teaching, methods, communication, approach, curriculum, technology, motivation.

Преподавание русского языка как иностранного является важной образовательной областью, особенно в условиях современного мира, где межкультурные контакты становятся все более распространенными. В связи с этим, существует необходимость разработки и применения современных методов преподавания, которые бы учитывали специфику и потребности иностранных студентов, а также современные технологические возможности.

В данном исследовании будут рассмотрены существующие методы преподавания русского языка как иностранного. Особое внимание будет уделено современным подходам, включающим использование коммуникативных методов, технологий и интерактивных инструментов обучения. Результаты исследования, представленные в данной статье, имеют практическую значимость для преподавателей русского языка как иностранного, а также для студентов, желающих освоить русский язык. Они помогут определить наиболее эффективные методы обучения и разработать учебные программы, учитывающие специфику целевой аудитории.

Современные методы преподавания русского языка как иностранного представляют собой комплексный подход, основанный на современных педагогических теориях и практиках. Рассмотрим основные подходы, которые широко применяются в современных методиках преподавания.

Одним из основных подходов является коммуникативный подход, который сосредоточен на развитии коммуникативных навыков у студентов. Главная задача коммуникативного подхода – научить студентов эффективно и грамотно общаться на русском языке, сосредотачиваясь на практическом использовании языка в реальных ситуациях общения.

Другой важный подход – использование интерактивных методов обучения. Это включает в себя использование групповых заданий, дискуссий, ролевых

игр, проектных работ и других активных форм работы, которые способствуют активному взаимодействию студентов и развитию их языковых навыков. В современных методиках преподавания русского языка широко применяются современные технологии, включающие использование компьютерных программ, интерактивных учебных платформ, онлайн-ресурсов и других электронных средств обучения.

Для более наглядного и эффективного преподавания русского языка как иностранного используются мультимедийные материалы, такие как аудио- и видеоматериалы, презентации, изображения и другие визуальные средства, помогающие студентам лучше понимать и запоминать языковые структуры и лексику. В современных методах преподавания акцент делается на индивидуализации обучения, учитывая потребности и особенности каждого студента. Преподаватели стараются создать индивидуальные учебные планы, предлагают дополнительные материалы и задания, а также обратную связь, чтобы помочь студентам достичь лучших результатов в изучении русского языка.

Современные технологии имеют значительное влияние на образование, в том числе и на преподавание русского языка как иностранного. Рассмотрим, какие современные технологии широко применяются в преподавании русского языка и какие преимущества они предоставляют.

1. Компьютерные программы и приложения. Существует множество специальных компьютерных программ и приложений, разработанных специально для обучения русскому языку. Они предлагают различные интерактивные задания, упражнения, игры и тесты, которые помогают студентам улучшить свои языковые навыки. Это также позволяет преподавателям отслеживать прогресс студентов и адаптировать учебный материал под их потребности.

2. Интерактивные учебные платформы. Сове-

менные интернет-платформы предоставляют уникальные возможности для преподавания русского языка как иностранного. Они предлагают широкий выбор учебных материалов, видеоуроков, тестов и упражнений. Студенты могут изучать материалы в удобное для них время, а также получать обратную связь и помощь от преподавателей онлайн.

3. Онлайн-ресурсы и веб-сайты. Интернет предоставляет огромное количество ресурсов, которые могут быть использованы в преподавании русского языка. Студенты могут обращаться к онлайн-словарям, грамматическим правилам, аутентичным текстам и аудиоматериалам для практики и совершенствования своих языковых навыков. Такие ресурсы также обеспечивают доступ к различным культурным и лингвистическим материалам, расширяющим представления студентов о русском языке и культуре.

4. Онлайн-коммуникация и виртуальные классы. Современные технологии позволяют проводить онлайн-коммуникацию между студентами и преподавателями, а также организовывать виртуальные классы и групповые проекты. Это улучшает доступность образования и позволяет студентам из разных стран обмениваться опытом, учиться друг у друга и применять полученные знания на практике.

Использование современных технологий в преподавании русского языка как иностранного открывает новые возможности для более эффективного и интерактивного обучения. Они позволяют студентам получить больше практики и мотивации, а преподавателям – более гибкие инструменты для организации учебного процесса.

Одним из важных аспектов современных методов преподавания русского языка как иностранного является индивидуализация обучения и адаптация учебного процесса под потребности каждого студента. Это позволяет учитывать различные языковые уровни, интересы, цели и особенности каждого учащегося, чтобы обеспечить максимальную эффективность обучения. Рассмотрим некоторые

методы и подходы к индивидуализации обучения русскому языку как иностранному.

Перед началом обучения важно провести диагностику языкового уровня каждого студента. Это позволит определить их сильные и слабые стороны, особенности восприятия и усвоения языка. Преподаватель может предлагать индивидуальные задания и упражнения, которые соответствуют конкретным потребностям и целям каждого студента. Это могут быть задания на расширение словарного запаса, улучшение грамматических навыков, развитие навыков аудирования или письма. Такой индивидуальный подход помогает студентам более эффективно развивать свои языковые компетенции.

В заключение можно отметить, что современные методы преподавания русского языка как иностранного играют ключевую роль в эффективном и интересном освоении этого языка студентами. Они основаны на активном взаимодействии, практическом применении языковых навыков и использовании разнообразных образовательных ресурсов. Современные методы обеспечивают учащимся возможность погружения в языковую среду, развитие коммуникативных навыков и повышение мотивации к изучению русского языка. Однако стоит отметить, что эволюция методов преподавания не останавливается, и всегда есть место для новых идей и исследований. Непрерывное развитие и поиск новых подходов позволяют улучшить качество обучения и адаптироваться к изменяющимся потребностям студентов.

Таким образом, современные методы преподавания русского языка как иностранного открывают перед преподавателями и студентами множество возможностей для успешного освоения языка. Они способствуют развитию навыков коммуникации, понимания культурного контекста и повышению мотивации студентов. Важно продолжать исследования в этой области и адаптировать методы под нужды и цели каждой группы обучающихся.

Список использованной литературы:

1. Дейкина. А. Д. Формирование языковой личности с ценностным взглядом на русский язык: методологические проблемы преподавания русского языка / А. Д. Дейкина. Москва; Оренбург. Пресса. 2009. 308 с.
2. Джураева. З. Р. Современные методы преподавания иностранных языков. Коммуникативный системно-деятельностный метод / З. Р. Джураева. Д. С. Салихова. Текст: электронный // Наука. Мысль. 2014. Т. 4. 6. С. 48–51.
3. Красных В. Лингвокогнитивная природа воспроизводимости в свете психолингвокультурологии / В. Красных. Текст: непосредственный // Мир русского слова. 2014. № 2. С. 9–16.
4. Лазарева. О. Л. Лексическое знание в процессе обучения иностранных студентов русской лексике: структура и форма репрезентации / О. А. Лазарева. Текст: непосредственный // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. Филологические науки. 2012. № I. С. 94–106.
5. Преподавание русского языка в школе и ВУЗе в контексте межкультурной коммуникации: материалы международной научно-практической конференции. Москва: Изд-во Моск. пед. гос. ун-та; Ярославль: Р1 МДЕР, 2010. 516 с. Текст: непосредственный.
6. Шульгина Н. П. Когнитивная модель преподавания лексики как способ реализации инновационных подходов обучения в курсе РКИ / Н. П. Шульгина. И. А. Комарова. Текст: непосредственный // Известия Юго-Западного государственного университета. Сер.: Лингвистика и педагогика. 2016. № I. С. 78–89.

Умида УЛАШЕВА,
 аспирант Самаркандского государственного
 университета имени Ш.Рашидова

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ПОСРЕДСТВОМ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация: в данной статье говорится о совершенствовании методики обучения иностранному языку через художественную литературу в начальных классах.

Ключевые слова: методология, индуктивный и дедуктивный методы, поэзия, принципы метода, грамматика, перевод, текст.

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich talimda badiiy adabiyot orqali xorijiy til o'qitish metodikasini takomillashtirish xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: metodika, , she'r, metod, prins, gramatika, tarjima, matn.

Annotation: this article is about improving the metodology of foriegn language teaching through fiction in primary education.

Key words: methodology, method, poem, grammar, translation, text.

Введение: В наше время внимание к подрастающему поколению очень высоко, столпы нашей растущей страны помимо родного языка изучают ряд иностранных языков. Немецкий, французский, английский языки сейчас преподаются нашим ученикам в дошкольных образовательных учреждениях и в школах с 1-го класса. Следовательно, интерес молодежи к английскому языку возрастает. Сегодня, куда бы мы ни посмотрели, все отрасли страны модернизируются, зарубежные технологии, система образования, даже их современные слова входят в наш язык и жизнь. Английский как мировой язык не исчезает как самый необходимый язык почти во всех областях. Наши юноши и девушки находят свой жизненный путь, выбирают эффективную профессию, Чтобы построить перспективное будущее, им необходимо в совершенстве знать иностранные языки. Например, как сказал Первый президент Узбекистана Ислам Каримов: «Наши дети должны быть сильнее, образованнее, мудрее и, безусловно, счастливее нас.»

Методика иностранного языка в начальном образовании:

У учащихся начальных классов очень большое желание изучать язык, потому что заучивание лексики, строгое соблюдение грамматических правил, непонимание лексических и фонетических единиц, естественно, затруднено для детей. С этой целью использование различных эффективных методов посредством игр, песен, мультфильмов, стихов, картинок и онлайн-уроков еще больше повысит любовь детей к изучению языка. Кроме того, следует особо подчеркнуть созданные нашим государством условия высокого уровня, светлые и уютные помещения, оснащенные современными технологиями, обеспечение школ молодыми, талантливыми и амбициозными кадрами. Особой похвалы заслуживает организация телевизионных уроков на онлайн-телеканалах для всех классов для самостоятельного изучения внешкольных уроков. Соответственно, в грамматике есть в основном два эффективных метода:

ДЕДУКТИВНЫЙ – в этом методе тема передается через игры, упражнения, песни и рассказы, а затем объясняется по правилам. Этот метод эффективен и полезен, поскольку учащиеся начальной школы не знают грамматических единиц, причастий, дополнений, артиклей, глаголов и т. д. Мы будем использовать стихотворение, которое считается литературным инструментом, чтобы раскрыть тему цветов.

СОЛОРС

Апельсин – это морковь

Зелёный – это трава

Коричневый – это медведь

Фиолетовый – это слива

Синий – это небо

Чёрный – шляпа ведьмы

А красный – вишневый пирог

Индуктивный – в этом методе мы сначала объясняем грамматические правила, а затем закрепляем их упражнениями. Например, после объяснения времен, предлогов, артиклей, определителя и падежа объясняемая тема будет усилена упражнениями, связанными с ней. Как правило это эффективно для старшеклассников. Учащиеся начальных классов очень рассеяны, привлечь их внимание сложно, поэтому учителю следует уметь объяснить тему и пройти тему интерактивными методами. Психологи утверждают, что маленькие дети интересуются новостями на 70–80% больше, чем взрослые. Они пытаются выполнять задачи, которые не могут выполнить в повседневной жизни, им очень быстро надоедает однообразие, поэтому они просят преподавателя ввести новые методы,

Методика обучения иностранному языку относится к совокупности мероприятий преподавателя и студента, обеспечивающих достижение практических, общеобразовательных, воспитательных и развивающих целей обучения иностранному языку. Термин «метод» используется в значении «совокупность методов обучения» и «направление обучения». Во-первых, в теории образования процесс используется в смысле метода, а во втором смысле мы можем найти его в работах по истории методов обучения. Например, переводческий метод обучения иностранному языку, правильный метод, сознательно-сравнительный метод, традиционный метод, интенсивный метод и другие.

Историю методов ведет известный методист проф. Деер И. В. Рахманова. Метод перевода в основном существует в двух формах: грамматико-переводной и осуществляется под названием тексто-переводных методов. Суть грамматико-переводного метода состоит в том, что иностранный язык изучается в общеобразовательных целях.

Упражнения на грамматику языка проводятся для того, чтобы развивать логическое мышление

учащегося. Представление знаний по грамматике принимается как основная цель образования. Основные принципы данного метода следующие:

1. Изучение языка основано на письменной речи.

2. В качестве предмета изучения берется грамматика, а ей подчиняется лексика. Основным методом работы были выбраны грамматические упражнения.

3. Сначала заучивают грамматические правила, а затем составляют предложения на основе рекомендуемых правил.

4. Грамматические формы и значение слов раскрываются в средствах дословного перевода.

5. Языковой материал усваивается путем дословного перевода и простого запоминания.

6. Ограничено индивидуальным запоминанием слов вне контекста.

Из структуры грамматической единицы были последовательно выведены правила ее употребления и ситуации, в которых говорящий использует ее в процессе общения. При создании комплекса упражнений исследователь исходил из следующих факторов: 1) при раскрытии студентам определенной темы акцент делался на сходстве и различии грамматических единиц их родного языка и изучаемого языка; 2) упражнения, направленные на предотвращение данной ситуации, отражены в темах, где может возникнуть проблема вмешательства; 3) в комплексе упражнений на основе системного подхода (принципа системности) была создана последовательность заданий, то есть от легкого к сложному, от подготовительных (предкоммуникативных) упражнений к массовым (коммуникативным) упражнениям; 4) насколько это возможно, контексты, характерные для английской и узбекской культур были выбраны и включены в упражнения; 5) соответствует государственному образовательному стандарту и показателям знаний обучающихся

Закключение: В заключение следует отметить, что при обучении английскому языку учащихся общеобразовательных школ необходимо учитывать возрастные особенности учащихся, создавать условия для обучения иностранному языку, использовать в обучении данного языка художественную литературу, рассказы, песни, стихи и пословицы,

которые считаются инструментами при обучении с помощью современных разработок на уроках. Они основаны на педагогических инновационных технологиях, позволяющих в полной мере удовлетворить интересы и потребности учащихся и принести желаемые высокие результаты в изучении учащимися английского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ССЫЛОК

1. Джурабоев Б. (2020). Мотивированные люди для удовлетворения своих самостоятельных. Академические исследования в области педагогических наук, (3).
2. Самарова С. (2018). Повышение креативности как универсальный метод формирования творческого видения человека. Повышение креативности. Восточноевропейский научный журнал, (6).
3. Самарова С.Р. (2019). Методы и технологии разработки творческого мышления учащихся. Образовательные науки, Европейский журнал исследований и размышлений, 7(10), 37–43.
4. Рахманова М. К. (2019). Изучение приоритета стратегии обучения. Векторы развития промышленности и сельскохозяйственных материалов II международной научно-практической конференции, 7, 95–101.
5. Раджабова И. Т. (2020). Лингводидактические аспекты глаголов, выражающие перемещения на уроках русского языка для учащихся с узбекским языком обучения. Академические исследования в области педагогических наук, (4).
6. Абдуллаевна Ш. К., Фагимовна Ш. Н. (2020). Нетрадиционные методы обучения русскому языку и литературе. Водное искусство, (3).
7. Шокаримова К.А. (2021). Способ улучшения навыков чтения и письма во время уроков. Академические исследования в области педагогических наук, 2(2).

Мунира ШОДМОНОВА,

доктора философии наук (PhD), доцент факультета преподавания узбекского языка и литературы,

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, г. Ташкент

ИЗУЧЕНИЕ КИТАЙСКИХ АФОРИЗМОВ В КОНТЕКСТЕ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Annotatsiya: maqolada muallif ilmiy-pedagogik tahlil asosida Xitoy aforizmlarining o'ziga xos xususiyatlarini asosan Konfutsiy va o'rta Osiyo mutafakkirlari, IX-XII asr o'qituvchilari pedagogik faoliyati misolida ko'rib chiqadi. Shuningdek, XIX-XX asr jadidlari aniq misollar asosida qiyosiy tahlil o'tkazildi va tegishli xulosalar chiqarildi. Bundan tashqari, Xitoy va klassik o'zbek falsafasining o'zaro bog'liqligi vatanparvarlik tarbiyamizni shakllantirishda Xitoy aforizmlaridan foydalanishni rag'batlantiradi.

Kalit so'zlar: *Xitoy faylasufi, ijtimoiy vatanparvarlik, falsafiy vatanparvarlik, inson vatanparvarligi, shaxsiyat, ta'lim va tarbiya, jadidlar, Konfutsiy maktabi, ta'lim tizimi, adabiy ta'lim.*

Аннотация: в статье автор на основе научно-педагогического анализа показывает своеобразные особенности китайских афоризмов в основном на примере педагогической деятельности Конфуция и среднеазиатских ученых-мыслителей, педагогов IX–XII вв. также жадидов XIX–XX вв., осуществил сравнительный анализ на конкретных примерах и сделал соответствующие выводы. По его мнению, взаимосвязь китайской и классической узбекской философии стимулирует использование китайских афоризмов в формулировке патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: *китайский философ, социальный патриотизм, философский патриотизм, человеческий патриотизм, личность, обучение и воспитание, жадиды, школа Конфуция, система образования, литературное образование.*

Annotation: in the article, the author reveals, on the basis of scientific and pedagogical analysis, the timely features of Chinese aphorisms, mainly on the example of the pedagogical activities of Confucius and Central Asian scholars and thinkers, teachers of the 9th-12th centuries. also the Jadids of the XIX-XX centuries, a comparative analysis was carried out using specific examples and the corresponding conclusions were drawn. Furthermore, the relationship between Chinese and classical Uzbek philosophy stimulate to use Chinese aphorisms in the formulation of our patriotic upbringing.

Key words: *Chinese philosophy, social patriotism, philosophical patriotism, human patriotism, personality, teaching and upbringing, Jadida, Confucius school, educational system, literary education.*

Уже две с половиной тысячи лет афоризмы Конфуция изучаются на уроках литературы в качестве замечательного образца мудрости Китая и Востока, и сегодня они остаются важным средством духовно-просветительского воспитания молодежи. Основная цель конфуцианской мудрости – направить ученика на путь самосовершенствования. Изучая современные педагогические технологии, можно заметить проявление древнего «метода», например, в самоанализе, наблюдении за собственными успехами и слабыми сторонами. Ценность его состоит в том, что в результате каждая личность обучается и воспитывается, работая над собой.

Одной из основных задач при изучении литературы является воспитание в людях добра, предостережение их от зла. Мораль пронизывает все многообразие человеческого сознания и поведения. Любое поведение – проявление добра и достоинства (и других положительных качеств) или зла и непорядочности в конкретном человеке. В этом смысле поведение классифицируется по признаку «хорошее – плохое». Однако оно формируется в процессе воспитания с рождения и до последней минуты жизни.

В книге «Беседы и обсуждения» Конфуция в форме диалога наставника и ученика дан образец общения. Такое общение является одной из форм воспитания молодежи также и в духе патриотизма. Сегодня среди молодежи наблюдается явный недостаток патриотизма, над которым берет верх стремление к наживе, к прибыли и тому подобное. Это ставит перед системой образования, особенно перед литературным образованием, серьезные проблемы, требующие решения, что предполагает обязательный пересмотр программ, учебников, всех тем по литературе, усиление внимания к воспитанию патриотизма в учебном процессе. Необходимо определить круг ведущих произведений со значительным воспитательным потенциалом здорового патриотизма, что потребует особого времени и постоянного места в учебном процессе, убедительной формы, степени подробности, непрерывности и логической последовательности подачи данных произведений, их взаимодополняемости. Утверждение свободы мысли в обществе, раскрепощение социальной жизни сопровождается не только пересмотром статуса человека как личности, но и не всегда однозначной переоценкой духовных ценностей. Поэтому и необходимо пристальное внимание к воспитательному процессу в образовании. Наука, освободившись от политизации, расширила горизонты литературного познания как в общеобразовательном и среднем специальном, так и в профессиональном образовании; обогатила образовательный процесс эффективны-

ми методами обучения и способами получения художественно-эстетического удовольствия.

Определим следующие типы патриотизма:

- социальный патриотизм – предполагает формирование политического сознания, качественные изменения, происходящие в духовной жизни личности; изменение отношения к собственности, свободу в убеждениях, кардинальные изменения в мировоззрении; формирование инициативность личности;

- философский патриотизм – одна из форм отражения в сознании человека событий, происходящих в обществе, состоящая из философского рассуждения (различные состояния и ситуации), понимания причинно-следственных связей с учетом пространственных и внутренних компонентов, проблемного контекста;

- так называемый человеческий патриотизм – сдержанность в выражении состояний, поведении.

Патриотизм воспитывается при получении определенных знаний о современных событиях в своей стране и в мире, при формировании умения оценивать различную информацию, рассуждать. Следует учитывать, что патриотизм понимается в более широком смысле слова (когда его объектом становятся отечество, народ, природа, богатства, духовные ценности и т. д.) и в более узком смысле слова (его объектом становятся конкретное место, где родился человек, родина родителей, родственники, друзья и т.п.).

В результате проведенного нами анализа китайских афоризмов и узбекских народных мудростей, хадисов выявилась их схожесть, а также соответствие процессов обучения и воспитания. В подтверждении этой мысли можно привести множество примеров.

Конфуций считал, что нравственность составляет основу поведения человека, и поэтому оценивал людей, прежде всего, с моральной точки зрения. По его мнению, все люди по своей природе близки между собой, но им присущи разные привычки. Одни становятся добрыми и нравственными, а другие – дурными и злыми. Человека высшей добродетели Конфуций называл «благородным мужем» и противопоставлял ему «низкого человека» лишённого этого качества. Это соответствует взглядам Фараби, Беруни, Авиценны, джадидов прошлого века и других мыслителей. Конфуций и его последователи считали, что в первую очередь надо любить своих родственников, а потом уже всех остальных. Поэтому сыновняя почтительность и братская любовь рассматривались ими как важные стороны понятия гуманности. Дети должны быть послушными и уважать родителей, а те, в свою очередь, – любить детей и проявлять по отношению к ним снисходительность. Младшие братья обязаны служить старшим.

Лишь примерный сын и брат могут быть хорошими подданными. В отношениях между друзьями важны прямота и честность, тогда дружба облагораживает их, помогает приобретать знания и нравственно совершенствоваться. Такие взгляды в отношении семьи издавна присущи и узбекскому народу.

Конфуций выступал против дискриминации в обучении и воспитании и создал первую в Китае частную школу, в которую могли поступать все люди, независимо от их социального положения. Джадиды в Узбекистане поступили точно также. Свою школу Конфуций основал в столице царства Лу – городе Цюйфу (современная провинция Шаньдун). Школа по своим размерам была сравнительно большой и состояла из двух помещений: «тан», где занимались ученики, и «нэй», где они жили. В хорошую погоду занятия проводились во дворе под тенью абрикосового дерева, которое Конфуций очень любил. Отсюда школа получила свое название «Син тань» («Абрикосовый алтарь»). Она предназначалась не для маленьких детей, а для молодых пытливых умов того времени. В Узбекистане также много абрикосовых садов, и в былые времена школы часто располагались во дворах с садами и занятия в зависимости от погоды проводились на верандах также под открытым небом.

В своей школе Конфуций не придерживался регламентированных по времени и содержанию учебных занятий, не читал лекций, не занимался опросом учащихся, не проверял их знания. Обучение и воспитание происходило в процессе непринужденных, свободных бесед, часто носивших эвристический характер. Педагогический профессионализм Конфуция имеет следующие особенности; во-первых, он проявлял большую «демократичность» в отношениях с учеником – уважал его как личность, выслушивал его мнения и доводы во время бесед и дискуссий; во-вторых, он вовсе не стремился сдерживать инициативу учащихся и даже выказывал к ним снисхождение, был сам сдержан и уступчив, считал, что ученики не должны быть слишком податливыми перед лицом авторитета учителя в процессе познания истины. Из числа высказываний Конфуция наиболее часто встречаемыми можно считать следующие: «Благородный муж винит себя, малый человек винит других», «Благородный муж в душе безмятежен», «Низкий человек всегда озабочен». Подобные

взгляды и похожие выражения также имеются в сочинениях Хусайн Воиз Кошифи, Кайковуса, а также жадидов и других среднеазиатских мыслителей и педагогов. Мудрецы-отшельники часто подвергали сомнению искренность помыслов Конфуция. Он же отвечал, что достаточно легко поддаться искушению уйти в другой мир, стать отшельником, жить среди птичьего пения и благоухания цветов, жить в отрыве от настоящего человеческого общества. Сам же он предпочитал изменять мир к лучшему изнутри. Несколько десятилетий Конфуций активно занимался политикой, пытаясь применить свои гуманистические принципы к политической действительности через различные управленческие структуры. По содержанию своему конфуцианство представляет собой простое узаконение традиционных семейно-родовых обрядов, сложившихся в Китае с древности. Конфуций не учил ничему новому, он сам настойчиво повторял, что не излагает никакого нового учения, а требует только строгого соблюдения древних законов и установлений. Важнейшим из них был культ предков, который и стал основным содержанием конфуцианского культа.

Однако имеются также некоторые отличия во взглядах Конфуция и среднеазиатских мыслителей-педагогов. Так, например, известно, что некий Фань Чи просил Конфуция научить его земледелию и огородничеству. Учитель сказал ему, что его познания в этой области хуже, чем у опытных земледельцев и огородников. Когда Фань Чи ушел, Конфуций подумал: «Мелкий человек, этот Фань Чи».

Все виды физического труда Конфуций считал делом мелких, неграмотных людей, игнорировал трудовое воспитание и знания производственного характера. Этот пример все-таки доказывает служение Конфуция в основном аристократии. Мыслители и педагоги Узбекистана во все времена, в отличие от китайского философа, придавали большое значение трудовому обучению и воспитанию, овладению ремеслами. Можно привести в пример знаменитое высказывание Бахауддина Накшбанди, который говорил своим ученикам: «Пусть твои руки пребудут в труде, а сердце – со Всевышним». Однако все же следует отметить, что китайские взгляды на воспитание, отраженные в афоризмах Конфуция, по своей сути имеют много общего с узбекскими и воздействуют на формирование патриотизма у подрастающего поколения и молодежи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ/ REFERENCES

1. Каримов И.А. Высокая духовность – непобедимая сила (на узбекском яз.). Ташкент, 2008.
2. Абдулла Авлани. Назидание о морали (на узбекском яз.). Ташкент, 1992.
3. Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения. М., Харьков, 2008.
4. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. М., 1993.

Саодат РАХМАТОВА,
старший преподаватель Самаркандского филиала Ташкентского
университета информационных технологий

АКТУАЛЬНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Аннотация: статье обосновывается необходимость введения в рабочие программы по языковым дисциплинам тематических блоков, посвященных теории и практике академического письма, которые позволят развивать этот навык.

Ключевые слова: академическое письмо, магистратура, бакалавриат, универсальная компетенция, аутентичные тексты, языковые дисциплины.

Annotation: the article substantiates the need to introduce thematic blocks devoted to the theory and practice of academic writing into work programs in language disciplines, which will allow developing this skill.

Key words: academic writing, master's degree, bachelor's degree, universal competence, authentic texts, language disciplines.

Annotatsiya: maqolada akademik yozuv nazariyasi va amaliyotiga bag'ishlangan tematik bloklarni til fanlari bo'yicha ish dasturlariga kiritish zarurati asoslanadi, bu esa ushbu mahoratni rivojlantirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: akademik yozuv, magistratura, bakalavr darajasi, universal kompetensiya, autentik matnlar, til fanlari.

Современный специалист должен владеть коммуникативными технологиями делового общения для академического и профессионального взаимодействия, в том числе на иностранном языке [2]. Для эффективной коммуникации на нем специалист должен использовать специализированные сайты, зарубежные научные и научно-публицистические журналы. В ГОС по направлениям бакалавриата и магистратуры обозначены универсальные компетенции, которые позволяют выпускникам ВУЗов использовать методики межличностного делового общения на русском и иностранном языках, с применением профессиональных языковых форм, средств и современных коммуникативных технологий [4]. Данная компетенция может быть сформирована в рамках дисциплины «Академическое письмо». Дисциплина нацелена на формирование навыка создания академического текста в соответствии с общепринятыми международными стандартами [1; 17]. Цель статьи: выявление возможностей содержания учебных планов неязыковых ВУЗов для формирования навыка академического письма. На основе анализа содержания учебных планов неязыковых ВУЗов и программ дисциплин языкового цикла можно оценить релевантность учебно-методического обеспечения для формирования универсальных компетенций, которые позволяют выпускникам эффективно осуществлять профессиональную и академическую коммуникацию, стать полноправными членами профессионального сообщества за пределами страны. Навык академического письма является средством реализации этих компетенций.

Методология исследования. Анализ и обобщение современных исследований в области академического письма определили контекстный и компетентностный подход в качестве методологической

базы развития навыка академического письма как средства формирования универсальных компетенций. Использование системного метода позволило изучить и оценить релевантность содержания учебных планов неязыковых ВУЗов для формирования универсальных компетенций и навыка академического письма. Дисциплина «Академическое письмо» присутствует в учебных планах очень ограниченного числа ВУЗов страны, таких как Ташкентский университет информационных технологий и его филиалов в Самарканде, Фергане, Нукусе, Карши, Ургенче. Практический опыт работы с магистрантами и бакалаврами, защищающими дипломные работы на английском языке, рецензирование статей, которые публикуются в сборниках материалов научных конференций, осуществление руководства научно-исследовательской работой студентов неязыковых специальностей показал отсутствие сформированного навыка академического письма не только на английском, но и на русском языках. Данное обстоятельство, прежде всего, непосредственно связано с отсутствием навыка академического письма, низким уровнем иноязычной компетенции у преподавателей, работающих на специальных дисциплинах. Кроме того, у большинства преподавателей недостаточно практического опыта межкультурной коммуникации в академической сфере [3]. Сейчас действительно существует острая необходимость в повышении мотивации студентов заниматься исследовательской деятельностью, она должна быть осознанной и соответствовать их личным и профессиональным интересам. Тем не менее навык написания академического текста не может быть сформирован на одном желании исследовать. Студенты должны быть готовы оформлять результаты исследования в письменном виде [4; 21]. Необходимо подчеркнуть значение

содержания учебных дисциплин, прежде всего языкового цикла. В контексте данного исследования это дисциплины, нацеленные на изучение иностранного языка. В неязыковом ВУЗе именно такие дисциплины обладают неиспользованным потенциалом для формирования навыка академического письма [2]. Содержание этих дисциплин может быть дополнено аутентичными академическими текстами по специальности (научные статьи, диссертации). Таким образом, общая структура учебных планов по различным специальностям не будет нарушена и студенты получат возможность овладеть базовыми принципами написания академического текста на английском языке. Очевидно, что навык академического письма студентов должен уже сейчас формироваться во время обучения на выпускных курсах бакалавриата и развиваться в магистратуре, что может быть реализовано за счет введения специальных тематических блоков в рабочие программы языковых дисциплин на старших курсах. Дидактические единицы по академическому письму и научному переводу должны быть внесены в программы языковых дисциплин. Проблему формирования навыка написания академических текстов необходимо решить в ближайшее время. И если ВУЗы не готовы вводить специальную

дисциплину в учебные планы, то уже сейчас можно изменить содержание ряда дисциплин, которые имеют непосредственную межпредметную связь с академическим письмом. Дисциплины языкового цикла, такие как «Английский язык», «Профессионально-ориентированный русский язык», дают студентам неязыкового ВУЗа возможность знакомиться с академическими текстами на английском языке, изучать лексические и синтаксические особенности, характерные для научного стиля, освоить логику изложения, принципы аргументации и доказательства основных тезисов научных работ. В содержание языковых дисциплин необходимо включить следующие темы: «Стратегии чтения научного текста (просмотровое, поисковое, изучающее)»; «Компенсаторные стратегии»; «Принципы структурирования академического текста»; «Тема, проблема и структура научного текста»; «Лексико-грамматические средства англоязычного научного текста». Практика написания и публикации бакалаврами, магистрантами статей по тематике дипломных работ в рецензируемых журналах должна стать объективным показателем качества подготовки выпускников. Опубликованные работы должны засчитываться в качестве составляющей оценки результатов обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бренчугина-Романова А. Н., Денисова Л.О., Павлюченко С.С. Развитие навыка академического письма в процессе самостоятельной проблемно-поисковой работы студентов с профессиональными текстами (дисциплина «Речевые практики» в педвузе) // Вестник Бурятского государственного университета. Язык. Литература. Культура. 2019. № 2. С. 63–67.
2. Добрынина О.Л. Академическое письмо для публикационных целей // Непрерывное образование: XXI век. 2019. № 1 (25). С. 92–100.
3. Короткина И.Б. Академическое письмо: необходимость междисциплинарных исследований // Высшее образование в России. 2018. № 10. С. 64–74.
4. Короткина И.Б. Оценка академического и научного текста в трех измерениях академической грамотности // Cyberleninka: научная электронная библиотека.

Сауле ТУРЛАНОВА,

преподаватель Ташкентского архитектурно-строительного института

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ САМООБРАЗОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: в данной статье рассмотрены вопросы мотивации обучения студентов в ВУЗах, роль различных факторов в повышении мотивации к самостоятельному обучению. Психологический аспект названной проблемы заключается в выявлении влияния психологических особенностей личности на успех обучения в ВУЗе. Отмечается, что обучение для студентов должно приобрести личностный жизненный смысл, который проявляется в направлении познавательной активности на жизненное самоопределение и профессиональное самоутверждение.

Ключевые слова: мотивация, студент, самостоятельная работа, самостоятельное обучение, эффективность.

Annotation: this article examines the issues of student learning motivation in universities, the role of various factors in increasing motivation for independent learning. The psychological aspect of this problem is to identify the influence of psychological characteristics of a person on the success of studying at a university. It is noted that education for students should acquire personal life meaning, which manifests itself in the direction of cognitive activity towards life self-determination and professional self-affirmation.

Key words: *motivation, student, independent work, independent learning, efficiency.*

Annotatsiya: ushbu maqolada universitetlarda talabalarning bilim olish motivatsiyasi masalalari, mustaqil ta'lim motivatsiyasini oshirishda turli omillarning o'ri ko'rib chiqiladi. Talabalar uchun ta'lim shaxsiy hayotiy ma'noga ega bo'lishi kerak, bu o'z hayotni o'zi belgilash hamda kasbiy motivatsiyaga qaratilgan kognitiv faoliyat yo'nalishida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: *motivatsiya, talaba, mustaqil ish, mustaqil ta'lim, samaradorlik.*

ВВЕДЕНИЕ. Сегодня назрела необходимость планировать проведение самостоятельного обучения (далее – СО) студентов на основе мотивационных аспектов, которые позволили бы организовать внеаудиторную работу студентов посредством самостоятельной деятельности. Поэтому современное развитие образования требует поиска новых путей эффективного формирования самостоятельности обучения студентов, которое обеспечит успешность в учебе и дальнейшей профессиональной деятельности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. В последние годы в психологической и научной литературе вопросу мотивации учебной деятельности уделяется особое внимание. Это неслучайно, потому что вопрос о мотивации – это, по сути, вопрос о качестве учебной деятельности. Мотивация рассматривается в научной психолого-педагогической литературе как необходимое условие реализации цели учебной деятельности. Согласно утверждению Е.П. Ильина [1], мотивация является интегрированным комплексом, системой связанных между собой и подчиненных мотивов деятельности личности. С точки зрения Макклелланда Д. [2], формирование мотивов является процессом, направленным на их развитие и совершенствование, что происходит во время многократного применения на практике, проверки и коррекции.

Вместе с тем формированию мотивации у студентов к самостоятельному обучению уделено недостаточно внимания, что обуславливает актуальность данного исследования.

Итак, целью нашей статьи является выявление сущности и роли мотивации студентов к самостоятельности обучения в ВУЗе.

Для достижения цели необходимо выполнить следующие задачи:

- выяснить факторы, которые влияют на уровень мотивации при обучении в ВУЗе;
- исследовать методы усиления мотивации к самостоятельному обучению студентов;
- систематизировать имеющиеся мотивационные пути активации самостоятельного обучения студентов.

Научная новизна исследования заключается в определении факторов, стимулов и методов, активизирующих мотивацию студентов к самостоятельному обучению. Теоретическая значимость работы состоит в систематизации имеющихся

мотивационных путей активации самостоятельно-го обучения студентов. Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы в учебно-воспитательной работе со студентами, особенно на первых этапах обучения в ВУЗе.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ. Мотивы, определяющие интерес к обучению в том или ином ВУЗе, разнообразны. Рассмотрим некоторые из них [7]:

– уверенность в соответствии между собственными интересами, способностями и профессиональным выбором, не ощущается серьезных внутренних препятствий для осуществления намерений. Чаще всего такие студенты имеют опыт профессиональной деятельности;

– также выбор может быть сделан случайно, в силу обстоятельств: удобное расположение ВУЗа; семейные обстоятельства; «за компанию» и тому подобное. В таком случае абитуриент руководствуется необходимостью получить высшее образование. У таких студентов отсутствует четкая профессиональная направленность;

– абитуриенты, которые выбрали ВУЗ из прагматичных соображений: выгодность профессии, карьерный рост, высокий доход и др. Такие студенты могут проявлять профессиональную осведомленность, большую настойчивость и упорство в осуществлении планов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, можно утверждать, что сформированность мотивации к СО студентов устраняет инертность в самоактивизации умственной деятельности и способствует формированию профессиональной мотивации. Назначение исследуемого компонента заключается в поиске новых методов, форм, средств обучения, позволяющих студентам реализовать мотивы обучения, научиться поддерживать позитивное отношение к процессу овладения и усвоения знаний. А его составными частями являются следующие: умение поддерживать и реализовывать в обучении собственные положительные мотивы и потребности; знание особенностей учебно-воспитательного процесса ВУЗа, основных функций различных форм обучения; умение строить свою деятельность целенаправленно.

В дальнейшем исследовании проблемы следует учитывать, что характер сформированности мотивов к самостоятельности в обучении сту-

дентов влияет не только на успеваемость в университете, но и способствует более качественной профессиональной деятельности человека.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2011.
2. Макклелланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2017.
3. Цветкова Р.И. Мотивационная сфера личности студента как субъективно-развивающаяся система. Хабаровск: Гриф УМО, 2015.
4. Рахматуллина Ф.М. Мотивационная основа учебной деятельности и познавательной активности личности. Казань: Полиус. 2013.
5. Бакшаева Н.А., Вербицкий А.А. Психология мотивации студентов. Москва: Логос, 2016.
6. Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н. Внутренняя и внешняя мотивация студентов: их источники и влияние на психологическое благополучие. Вопросы психологии. 2013; № 1: 1 – 11.

Мехрибон ШАМСИДДИНОВА,
 соискатель Узбекского государственного
 университета мировых языков

АНАЛИЗ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ ДЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: в данной статье предпринята попытка анализа некоторых учебных пособий по китайскому языку, на наличие упражнений по формированию и совершенствованию коммуникативной компетенции студентов в рамках исследуемой работы.

Ключевые слова: коммуникативные компетенции, учебные пособия по китайскому языку, речевые навыки, учебник по китайскому языку, анализ учебных пособий, формирование коммуникативной компетенции, упражнения.

Annotation: this article attempts to analyze some Chinese language textbooks for the presence of exercises aimed at developing and improving students' communicative competence within the scope of the research work.

Keywords: communicative competencies, Chinese language teaching materials, speech skills, Chinese language textbook, analysis of teaching materials, development of communicative competence, exercises.

Annotatsiya: ushbu maqolada ba'zi xitoy tili o'quv qo'llanmalarini tadqiq qilish jarayonida talabalarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan mashqlar mavjudligini tahlil qilishga urinish.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiyalar, xitoy tili bo'yicha o'quv qo'llanmalar, nutq ko'nikmalari, xitoy tili bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalarini tahlili, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, mashqlar.

Вопрос формирования коммуникативной компетенции студентов при обучении иностранных языков является одним из самых сложных по решению, в особенности при обучении китайскому языку. Перед каждым преподавателем иностранных языков в процессе обучения стоит вопрос формирования и совершенствования речевых навыков студентов. В связи с этим, целесообразно провести анализ учебно-методических пособий по китайскому языку, на наличие упражнений, направленных на развитие коммуникативной компетенции студентов.

В настоящей статье для рассмотрения были отобраны несколько учебных пособий, таких как «Новый практический курс китайского языка», «Новый объект», «Boya Chinese», «Курс китайского языка» и «HSK Standard Course».

«Новый практический курс китайского языка» (新使用汉语课本) [1] – это учебный комплекс, со-

ставленный профессорами Лю Сюн, Чжан Кай, Лю Шегуй, издан в Пекинском университете языка и культуры. НПКЯ состоит из шести томов, для преподавания начиная с базовых знаний китайского языка и заканчивая более сложными грамматическими конструкциями. Каждый из томов включает в себя учебник, сборник упражнений, компакт-диск, DVD-диск, пособие для преподавателя (прилагается только к 5-му и 6-му томам). Здесь содержится 70 уроков, 50 из которых, авторы отнесли к начальному уровню, а 20 уроков – к среднему уровню. Содержание каждого урока включает в себя текст или диалог, новые слова, комментарии к тексту, упражнения для разговорной практики, чтение и пересказ, упражнения по фонетике и произношению, грамматику, иероглифику и культурные сведения. При этом каждый следующий урок является логическим продолжением предыдущего. С целью развития речевых навыков, к каждому уроку предо-

ставлены аудио и видеоматериалы.

Аудиоматериалы к упражнениям по фонетики помогают при формировании навыков чтения. Ситуативные диалоги с видеоматериалами способствуют при формировании и совершенствовании коммуникативных навыков.

Особое внимание в данном пособии уделено упражнениям

для развития коммуникативных компетенций. Что являлось причиной того, что в течении многих десятилетий в филологических высших учебных заведениях Республики Узбекистан, при составлении учебных программ по дисциплине «Китайский язык» за основу был взят данный учебный комплекс.

Сборник упражнений предназначен для самостоятельной работы студента. Система упражнений выстроена по принципу от простого

к сложному. Выполнение этих упражнений служит для повторения пройденной лексики, для развития слуховых навыков по китайскому языку и совершенствованию письма и чтения.

Данный учебный материал рассчитан для студентов-филологов

и направлен на развитие коммуникативных навыков студента.

В учебниках изучается строение и функции языка с одновременной подачей культурных сведений.

Однако, несмотря на все вышеперечисленные преимущества НПКЯ, по результатам опросов, проведенных среди преподавателей

по китайскому языку, все же выделены и некоторые недостатки данного учебника. К примеру, некоторые педагоги считают данный учебный материал устаревшим, а другие убеждены, что упражнения каждого урока однообразны, а это способствует понижению увлеченности студентов процессом. В диссертационной работе С.А. Назаровой недостатком НПКЯ было отмечено ограниченное количество фразеологических единиц и оборотов, также отмечено, что «упражнения в данном учебном пособии, должны активизировать ассоциативное

и лингвокреативное мышление, учитывать интеллектуально-познавательные потребности студентов». [2, с. 74]

Учебное пособие «Китайский язык – новый объект» (新目标汉语) [3] состоит из 9 томов и 9 книг для преподавателя. Каждый из томов включает в себя примерно 20 уроков. Каждый из них содержит текстовый материал, новые слова, грамматику, упражнений к грамматике и текст для чтения. «Новый объект» предусмотрен для студентов-филологов, он также как НПКЯ до недавнего времени являлся одним из основных источников при составлении учебной программы по дисциплине «Китайский язык» в высших учебных заведениях Республики

Узбекистан, таких как Узбекский государственный университет мировых языков и Ташкентский государственный университет востоковедения.

Учебный материал отличается разнообразием упражнений. Здесь имеются упражнения по фонетике, по иероглифике, по грамматическим конструкциям. Разъяснения грамматических правил даны в полном объеме. Однако, также присутствует лексика, которая на сегодняшний день не совсем актуальна.

Другим известным среди преподавателей китайского языка пособием для преподавания является *Boya Chinese (博雅汉语)* [4]. Изначально этот учебный материал был издан на английском языке в Пекине издательством Пекинского университета, затем в Санкт-Петербурге издательством КАРО составлена и издана версия на русском языке. [5] Относительно новый учебный комплекс, состоящий из четырех уровней, 9 томов, разделенных от простого

к сложному. Учебный комплекс включает в себя учебник, рабочую тетрадь, лексико-грамматический справочник и аудиоматериалы.

Каждый урок имеет диалог, текст, новые слова и выражения, грамматику, упражнения, текст для чтения и задания к тексту. Стоит отметить, что в некоторых уроках отсутствует грамматическая тема, а вместо нее приведен список конструкции с предыдущих уроков для повторения и закрепления. Упражнения для закрепления изученного материала являются многообразными, именно разнообразность упражнений помогает студенту активизировать креативное мышление.

Еще один учебный материал для преподавания китайского языка, издательство Пекинского университета языка и культуры, пособие «Курс китайского языка» (汉语教程) [6]. Оно состоит из 76 уроков, включающих в себя фонетику, грамматику, лексику, иероглифику и упражнения. Данный учебник направлен на поэтапное формирование коммуникативных навыков у студентов при обучении китайскому языку, посредством четырех аспектов речевой деятельности – аудирование, говорения, чтения и письма. Пособие изначально было только для англоязычной аудитории, затем выпустили и версию на русском языке, но они отличаются друг от друга. Учебный комплекс выпущенный на английском языке включал в себя несколько учебников таких, как «汉语教程», «汉语阅读教程», «汉语听力教程», «汉语口语教程» и «看图说话». Учебники «汉语阅读教程», «汉语听力教程», «汉语口语教程» и «看图说话» направлены на развитие отдельных навыков, а «汉语教程» идет как комплексный учебный материал. На наш взгляд, это достаточно удобно, когда нужно совершенствовать определенный навык. Однако, в русской версии учебника есть толь-

ко «汉语教程».

В учебнике «Курс китайского языка» синтезирован опыт всех методов преподавания: от грамматико-ориентированного подхода до обучения разговорному. Одинаковое внимание уделено как развитию навыков коммуникативной речи, так и овладению основами структуры языка. Наличие ситуативных заданий и определенного количества коммуникативных упражнений способствует формированию умений говорения, чтения и письма. [2, с. 76]

Следующее пособие также издано Издательством Пекинского университета языка и культуры, «HSK Standard Course» (HSK 标准教程) [7]. Специально разработанное пособие для подготовки студентов к сдаче экзамена HSK. 汉语水平考试(Hanyu Shuiping Kaoshi) – экзамен международного стандарта оценки владения китайского языка. HSK разделен на 6 уровней, соответственно, и учебное пособие имеет 6 томов по уровням. В комплектации каждого тома имеется учебник, аудиоматериалы для него, рабочая тетрадь

и аудиоматериалы для рабочей тетради. Учебник содержит уроки, в которых заключаются тексты, лексика к тексту, грамматические правила, упражнения и сведения о культуре. Рабочая тетрадь служит для подготовки к тестам, для повторения и проверки полученных знаний во время урока. Для эффективной работы учебник используют в аудиторных занятиях, а рабочую тетрадь для самостоятельной подготовки. Так как это пособие для подготовки к экзамену, а он включает в себя проверку таких навыков студента, как аудирование, чтение и письмо, обучаясь по данному учебному материалу, он имеет возможность развить все вышепе-

речисленные навыки. Однако, на наш взгляд, для развития говорения в данном учебном пособии не уделено достаточного внимания.

Проанализировав вышеперечисленные пособия установили, что

при составлении данных пособий авторами было уделено достаточно внимания формированию и совершенствованию коммуникативной компетенции студентов, в особенности аудированию, чтению, письму. Практически во всех учебных материалах присутствуют упражнения по аудированию, тексты для чтения и упражнения по иероглифике. Однако, овладение коммуникативной компетенцией предполагает освоение всех четырех видов речевой деятельности – аудирования, чтения, письма и говорения. Обучение говорению предполагает подготовку студента к спонтанной неподготовленной речи.

Неподготовленная речь – это такой уровень владения иностранным языком, при котором обучающийся в состоянии без подготовки во времени и прямых побуждений к говорению использует усвоенный языковой материал в ранее не встречавшихся комбинациях, другими словами, общается. [8]

Совершенствование устной коммуникативной компетенции

во многом зависит от преподавателя, так как разговорная речь, в условиях отсутствия языковой среды, воспроизводится только

в аудитории. Следовательно, для эффективного развития говорения, в аудитории следует проводить множество различных упражнений, игр с применением различных техник предназначенных для развития устной речи студента.

Список использованной литературы

1. Лю Сюн. Новый практический курс китайского языка. – Пекин: Издательство Пекинского университета языка и культуры, 2006. 新实用汉语课本。刘珣主编。北京：北京语言大学出版社，2006年。
2. Назарова С.А. Совершенствование иноязычной лексической компетенции студентов при обучении китайскому языку. : Дис. ...канд.пед.наук. – Ташкент 2018. – 74с.
3. Чжан Сяогуанг. Новый объект. – Пекин: Издательство научного образования, 2004. 汉语新目标。张晓光主编。北京：教育科学出版社，2004年。
4. Ли Сяоци. Курс китайского языка «Boya Chinese». – Пекин: Издательство Пекинского университета, 2005. 博雅汉语。李晓琪主编。北京：北京大学出版社，2005年。
5. Сторожук А.Г. Курс китайского языка «Boya Chinese». – Санкт-Петербург: Издательство КАРО, 2016.
6. Янг Цзичжоу. Курс китайского языка. – Пекин: Издательство Пекинского университета языка и культуры, 2009. 汉语教程。杨寄洲主编。北京：北京语言大学出版社，2009年。
7. Цзянг Липинг. HSK Standard Course. – Пекин: Издательство Пекинского университета языка и культуры, 2014. 标准教程HSK。姜丽萍主编。北京：北京语言大学出版社，2014年。
8. Скалкин В.Л. Структура устной иноязычной коммуникации и вопросы обучения устной речи на иностранном языке. // Общая методика обучения иностранным языкам. – М.: Рус. яз., 1991. – 13 с.

O'zbekiston Respublikasi
 Termiz davlat universiteti
 O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ESSE JANRI VA NOSIR FOZILOV IJODI

Annotatsiya: ushbu maqolada mashhur adib Nosir Fozilovning turli davrlarda yaratilgan esse- xotiralari hamda yodnomalari ma'lum darajada tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: esse, xotira, yodnoma, janr, imlo, alifbo, tetralogiya, avtobiografik roman.

Annotation: in this article, the essays and memoirs and memoirs of the famous writer Nasir Fazilov created in different periods are analyzed to a certain extent.

Key words: essay, memoir, memoir, genre, spelling, alphabet, tetralogy, autobiographical novel.

Аннотация: в данной статье в определенной степени анализируются очерки и мемуары известного писателя Насира Фазилова, созданные в разные периоды.

Ключевые слова: очерк, мемуар, мемуар, жанр, орфография, алфавит, тетралогия, автобиографический роман.

Esse-xotira janrida asar yaratish adabiyotimizda qimmatli an'analardan biri hisoblansada, o'zbek realistik adabiyotining dastlabki bosqichlarida ushbu janrga xos asarlar yaratilganligini guvohi bo'lmaymiz. Asosan, bu janrning qayta tug'ilishini Vatan urushidan keyingi davr taraqqiyoti bilan bog'lasak to'g'riroq bo'ladi. Xotiranoma yozish kengroq ko'lamda va har xil shakllarda adabiy hayotga kirib keldi. Shu o'rinda Nosir Fozilovning "Topdimu yo'qotmadim" deya nomlangan kitobi ham adabiyotimiz maydonida o'ziga xos o'rin egalladi. Kitobning nomidan ko'rinib turibdiki, unda keltirilgan manbalar ba'zi yodnomalarda uchraganidek faqat muallifning ma'lum bir davrlarda o'z boshidan kechirgan voqealar majmuasidan iborat emas. U o'zi bilan u yoki bu darajada muloqotda bo'lgan adiblarning o'ziga xos xotira-portretlarini yaratadi. Ularni tom ma'nodagi portret deb aytish ham qiyin. Muallif haqli ravishda san'atkor adiblarning hayoti va ijodiga tegishli nuqtalardan asosan o'zi guvoh bo'lgan joylarini va ustozlardan eshitgan voqealarni san'atkorona qalamga oladi. Nosir Fozilov esse-xotiralarda adiblarimiz hamda qardosh xalq bo'lmish qozoq yozuvchilarining siymolarini yuksak mahorat bilan tasvirlaydi. Muallif xotiralarda asosan ikki aqidaga amal qiladi. Ulardan birisi shuki, adib ulug' ijodkorlarga xos xarakterli xususiyatlarni, ular ijodiga tegishli bo'lgan o'ziga xos jihatlarni doimo nazarda tutadi. Oybek domla shaxsiga xos bo'lgan kenglik, ulug'vorlik, vazminlik xamda jo'shqinlik adib bilan Sobit Muqonov oralig'idagi munosabatda yo bo'lmasa xuddi shu xildagi xususiyatlar Sobit Muqonovning Oybek domlaga bo'lgan munosabatlarida yaqqol ochib beriladi. Bu ikki adibning shaxsi va hayotiga

xos xarakterli detallarda ko'rsatiladi. Ba'zi o'rinlarda ko'rinadiki, bu adiblarning hayotiga tegishli ma'lumotlar faqat ularning ijod yo'nalishlari orqali emas, balki ko'proq shaxsiy hayotlariga tegishli lavhalarda ham ochib beriladi. Abdulla Qahhor hayotiga oid kichik ko'rinadigan lavhalar ham Nosir Fozilov qalami orqali yozuvchini hayotga qarash prinsiplarini ko'rsatadigan manba sifatida ko'zga tashlanadi. Maqsud Shayxzoda, Mirtemir domla hayotlariga tegishli bir qator lavhalar ham aynan shu yo'nalishda ifodalanadi. Nosir Fozilovning o'ziga xos bir usuli bor: bu ham bo'lsa voqelikni ma'nodor va o'qishli qilib aks ettirishidir. Shuning uchun adib tasvirlanayotgan voqeani o'quvchi ko'z oldida jonli gavdalanitirish uchun xarakat qiladi. Shu o'rinda adibning "Kenglik" nomli xotirasida Oybek domlaning mardligi, hech qachon yuragida kek saqlamaydigan inson ekanligi tasvirlanadi. Bahodir Umarov degan bir olim Oybek domlaning "Navoiy" romanini tahlil qiladi va asarini ma'nisizlikda, didsizlikda ayblab o'sha davrning bir gazetasida munosabat bildiradi. U o'zining bu ishi xato ekanligini keyinchalik tushinib yetadi. Vijdon azobi unga tinchlik bermaydi va Oybek domladan kechirim so'rash uchun adibning uyiga boradi. Oybek domla uni ochiq chehra bilan kutib olib samimiy munosabatda bo'ladi. Ko'p vaqtdan buyon tasdiqlanmay yotgan dissertatsiyasiga taqriz yozib beradi. "Bahodir akaning qo'llari hayajondan titrar, go'yo qog'oz uning qo'llarini kuydirib yuborayotganday bir chekkasidan avaylab ushlab turar, nima deyishini bilmas, tiliga tuzukroq so'z kelmas edi. U boshini egib minnatdorchilik bildirgan bo'ldi, Oybek domla uni xursand qilganidan mamnun bir qiyofada turar,

uning bu holati Bahodir akaga ham ko'chgan edi. U shu tasalli bilan uydan sirg'alib chiqdi Oybek domla uni darvozaxonagacha kuzatib qo'ydi. Bahodir aka og'ir darddan xalos bo'lgan odamday qadamlari yengil tortgan, ko'ngliga qandaydir bir nur ingan edi. Bir ko'cha aylangach nima uchundir diydasi bo'shab ketdi. Yetti yildan beri qiynalib, ishi yurishmay, har kimdan dakki eshitib ham ko'ziga nam kelmagan odam hozir xalqumiga nimadir tiqilib, alamdanmi, quvonchdanmi, ich-ichidan o'kirik kelib, hiq-hiq yig'lab borardi. Ko'z yoshlari yuzlarini yuvgan, yig'i aralash bitta so'zni qayta-qayta takrorlardi:-Domla kenglik qildilar... Domlajonim kenglik qildilar. U bu xabarni boshqalarga ham yetkazish uchun qanot bog'lab uchib borar edi..." Albattta ushbu xotira markazida Oybek turadi. Unga nohaqlik qilgan bu odamga nisbatan hech qanaqa nafratni his qilmaydi, aksincha ibrat bo'larli darajada muomala qiladi. Bu bilan buyuk adib odamlarga yana bir karra oliyjanoblikdan saboq beradi. U "Yovuzlikka yovuzlik bilan javob berma" degan aqidaga amal qilgan bo'lsa ajab emas. Nosir Fozilov bu xotirasida adibni millatchilikda ayblagan tanqidchi bilan uning orasidagi munosabat tasvirida Oybekning kechirimliligi va oliyjanoblighi uning tom ma'nodagi bag'rikengligi, ulug'vorligini jozibali tarzda qayd qiladi."Nosir Fozilovning xotiranomasi aniq ijodiy reja asosida bir o'tirganda yozilgan asar emas. Adibning o'z so'zlari bilan aytganda ular qariyb o'ttiz yillik ijod mahsulidir. Nazarimda adib va shoirlarga tegishli voqea va hodisalar uni doim band qilgan va pishib yetilgan paytlarda qog'ozga tushirilib, vaqti matbuot sahifalarida e'lon qilingan. Va nihoyat, vaqtlar o'tishi bilan bir jildga yig'ilgan asar shakliga keltirilgan. Ishonchim komilki, bu ish yana davom etadi." Tasvir haqiqatiga rioya etish o'z shaxsiga ham xolislik bilan yondasha bilish Nosir Fozilov esse-xotiralarining o'qishlilik darajasini oshiradi. Uning "Yaxshilarga yondashib..." esse-xotirasida adib yosh bo'lishiga qaramay, talabalik yillaridayoq katta bir asar tarjimasiga bel bog'lagani bu jarayonda unga Mirtemir domla oq fotiha tilab ko'maklashgani haqida so'z boradi. Bu esse syujetida har jihatdan muhtoj

yosh bir ijldkorga pul berishi, kostyum tikish uchun mato sotib olishi uyida mehmon qilishi tasviri orqali mashhur adibimiz Mirtemirning qanchalik bag'rikeng, saxovatpesha, marhamatli inson ekanligini ta'kidlash asosida muallifning ilk bor bir qultum kon'yak ichgani sabab, uning ta'sirida go'sht maydalayotgan paytda qo'lini kesib olgani, bunga Mirtemir domlani munosabati ham juda jonli va yengil kulgu bilan tasvirlanadi: "Mirtemir aka oldimga turgan qadahni nariroqqa surib qo'ydi. Haroratim sal oshgan bo'lsa kerak, "nega?..." deganday Mirtemir akaga qaradim.-Buni ham ichsang, meni so'yib yuborasan, - deb qadah tagida qolgan qon'yakka ishora qildi-da, o'zining gapi o'ziga nash'a qildi chog'i, qornini ushlab qotib-qotib kuldi". Yodlovda keltirilgan bu lavha iste'dodli shoirning buyuk shaxsligidan tashqari, hozirjavob suhbatdosh ham bo'lganligini bildirishi jihatidan ham juda muhimdir. Mirtemir domlaga uyushmadagilar tomonidan shart qo'yilganini eshitib, hayotni qiyinchiliklaridan bexabar bo'lgan Nosirni keyingi holati xolislik bilan juda ishonarli va ta'sirli tarzda aks ettiriladi. "May ta'siridanmi yo kap-katta bir shoirga, begunoh bir insonga mash'um shart qo'yilgani ta'sir etdimi, har qalay diydami bo'shab, ko'zimga g'ilt-g'ilt yosh kelib, o'zimni idora qilolmay qoldim. Shartta o'rnimdan turib borib Mirtemir akaning yuzlaridan o'pa boshladim. U kishi ham ko'ngli bo'shab ketdi chog'i, bo'ynimdan mahkam quchib:- Ba'zan shunday ishlar ham bo'lib turarkan, mulla Nosir, nachora...-dedi. Uning tovushiga ham titroq ingan, ko'zlari yoshlangan edi ". Bu yodnomada muallif o'z holatini ham, Mirtemir domla holatini ham xolis tasvirlagani asarning joziba kuchini oshirgan. Aynan shu yodlovda muallifning tengdosh jo'rasi Jonrid Abdullaxonov bilan yoshlarga xos samimiy munosabati ifodasi xam bu yodlovni o'qishli bo'lishiga, xam Mirtemir domla qiyofasidagi ulug'vorlikni bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Nosir Fozilovning voqeyi-hikoyalari jamlangan "Munavvar lahzalar" kitobida keltirilgan "Kelaveringlar, tishlamaydi" yodnomasida adabiyotimizning yetuk darg'alaridan biri Abdulla Qahhor haqida so'z yuritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Топдим у йўқотмадим" Т.: "Шарқ". 2010-й
2. "Ғира-шира шомдан оппоқ тонгача"Ғафур Ғулум нашриёти 2017- й
3. Фозилов Н. "Мунаввар лаҳзалар" –Т.: "Ўзбекистон",2013-й.
4. Фозилов Н. Сайланма. 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулум номодаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982

Sardor BAXRIDDINOV,
Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi

G'AFUR G'ULOM ASARLARIDAN KELIB CHIQUADIGAN HUQUQBUZARLIK HOLATLARINING BAYONI

Annotatsiya: Gafur G'ulom asarlarining huquqiy jihatlari, XX asr qonunchiligi, XXI asrdagi huquq tizimidagi o'zgarishlar, ikki asr huquq tizimlarining qiyosiy tomonlari va o'xshashliklari, jamiyatdagi muammolar va yechimlar, huquq subyektlarining holatlari, huquqbuzarliklarning tafsilotlari.

Tayanch so'zlar: huquq, norma, deklaratsiya, oila, urush, yuridik fakt, huquq oilasi, jinoyat, huquqning ustunligi, fuqarolik masalasi.

Аннотация: правовые аспекты творчества Гафура Гулама, законодательство 20 века, изменения в правовой системе в 21 веке, сравнительные аспекты и сходства правовых систем двух столетий, проблемы и пути решения в обществе, дела юридических лиц, подробности нарушений.

Annotation: legal aspects of Gafur Ghulam's works, legislation of the 20th century, changes in the legal system in the 21st century, comparative aspects and similarities of the legal systems of the two centuries, problems and solutions in society, cases of legal entities, details of violations.

G'afur G'ulom asarlarini o'qib yosh huquqshunos sifatida tahlil qilar ekanmiz, ko'plab qiziqarli va fakterli holatlarning guvohi bo'lamiz. G'afur G'ulomning "Ko'ngilsizning qiligi" asarida ham bir necha biz ko'rib, uni hozirgi zamon qonunchiligi yuzasidan solishtirgan holda tegishli xulosalarga ham kelamiz. Ushbu asardagi voqealar hozirgi davrda yuz berganda qanday huquqiy oqibatlar kelib chiqishini va uning qahramonlarining harakatlariga qay holatda ta'sir etishini qiyoslagan holda ko'rib chiqamiz. Ushbu asar asosan Mukambaroy tilidan bayon qilingan bo'lib, unda shunday deyiladi, ya'ni uning ukasini sunnat to'yi qilish va o'zini esa turmushga berish otasining bo'ynida ekanligini keltirib o'tadi. Ushbu birgina holat orqali O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 77-moddasida "Ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar". Ushbu holatni hozirgi davr qonunchiligi bilan ham solishtirib ko'radigan bo'lsak ham, to'g'ri va muvofiq hisobladi. Ushbu asarda yana bir voqea borki, ya'ni Mukambaroyning dadasi to'y qilish uchun qo'shnisidan qarz oladi va qarz shartnomasi og'zaki tuziladi, oradan bir yil o'tgandan so'ng qo'shnisi kelib Mukambaroylar yashaydigan bitta uyni egallab olishadi. Keling, ushbu holatni XXI asr qonunchiligi bilan tahlil qilib ko'ramiz. O'zbekiston Respublikasining Sud hujjatlari va boshqa organ hujjatlarini ijro etish to'g'risidagi qonunida shunday deyiladi: 52-moddasiga ko'ra Undiruvga qaratilmaydigan mol-mulk haqida boradi, Ijro hujjatlari bo'yicha undiruv qarzdor jismoniy shaxsga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan yoki uning umumiy mulkdagi ulushi bo'lgan yagona uyga (kvartiraga), agar qarzdor va (yoki) uning oila a'zolari unda doimiy ravishda yashayotgan bo'lsa qaratilmaydi. Ushbu vaziyatdan kelib chiqib aytadigan bo'lsam, Mukambaroylarning uyini notarius kelib egallab olishi

hozirgi davrda bo'lganida bu ish noto'g'ri bo'lgan bo'lar edi, va kreditorga nisbatan tegishli chora ko'rilar edi.

G'afur G'ulomning "Chorasi ko'rildi" asarida ham shunday holat yuz beradiki, bir soliq to'lash uchun qobiliyati yo'q shaxs – Ubay Zafarovga nisbatan soliqqa tortilishi bo'yicha ogohlantirishadi, biroz vaqt o'tgandan so'ng esa uning uyiga bostirib kirishadi, bu holatni bizning bosh qomusimiz bo'lgan Konstitutsiya nuqtayi nazaridan yondashib qarab chiqadigan bo'lsam, 31-moddaga ko'ra "Har kim uy-joy daxlsizligi huquqiga ega. Hech kim uy-joyga unda yashovchi shaxslarning xohishiga qarshi kirishi mumkin emas. Uy-joyga kirishga, shuningdek, unda olib qo'yishni va ko'zdan kechirishni o'tkazishga faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda yo'l qo'yiladi. Uy-joyda tintuv o'tkazishga faqat qonunga muvofiq va sudning qaroriga asosan yo'l qo'yiladi".

Bundan tashqari G'afur G'ulomning yoshlarga bag'ishlab yozgan bir qissasi ham mavjud, bu qissa barchamizga ma'lum bo'lgan "Yigit" qissasidir. Ushbu qissada ko'plab yaxshi fazilatlar bizning xalqimiz tomonidan o'zlashtirilganligini guvohi bo'lamiz, birgina yorqin misol qilib olsak bo'ladiki, XX asrda ham samimiy xalqimiz tomonidan kinoteatrlarga, sayllarga va bayramlarga borib turilgan. Bu qissadagi asosiy voqea bir kinoteatr oldida ro'y beradi, ya'ni bir yigit tomonidan boshqa bir begona qizga shilqimlik qilganligiga ham guvoh bo'lamiz, agar ushbu holat biz yashab turgan vaqtda sodir bo'lganida qanday huquqiy oqibatlar qo'llanilgan bo'lar edi? Yigit tomonidan notanish qizga nisbatan bunday munosabatning guvohi bo'larmidik?

Demak, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 183-moddasiga ko'ra ushbu holat mayda bezorilikka jinoyatiga kiradi. Mayda bezorilik, ya'ni jamoat joylarida uyatli so'zlar bilan so'kinish, fuqarolarga haqorat o'zlashtirilganligini buzuvchi shu kabi boshqa xatti-harakatlarda ifodalangan jamiyatda yurish-turish

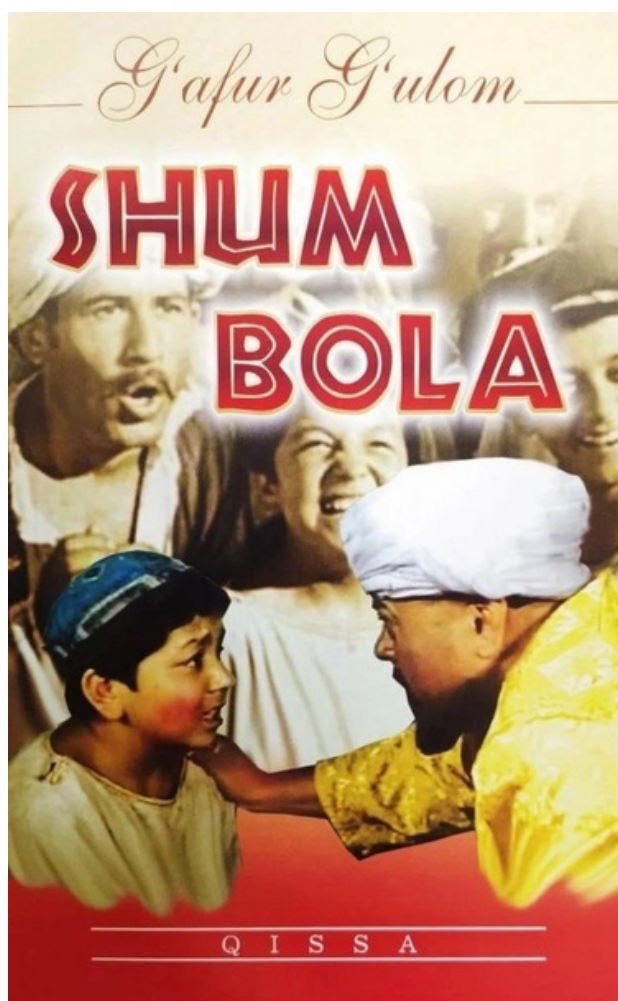
qoidalarini qasddan mensimaslik — bazaviy hisoblash miqdorining uch baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

G'afur G'ulomni mashhur qilgan va uning obro'sini har tomonlama ko'targan asari bu "Shum bola"dir. Bu asar orqali biz ko'plab ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rishimiz, tahlil qilib chiqishimiz mumkin, agar asar ichidagi hayratomuz voqealar hozirda yuz berganda qanday huquqiy ta'sir chora qo'llagan bo'lishimizni va boshqa ko'plab tomonlarini tahlil qilib chiqsak bo'ladi. Qoravoy masjidida Xufton namozini o'qigandan so'ng domla bilan uyiga qaytadi va domla unga bir mas'uliyatli vazifani topshiradi, lekin Qoravoy ushbu holatda bir jinoyatni sodir etadi, bizning qonunchiligimizga ko'ra jinoyat sodir etgan shaxsni javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladigan bir necha holatlar mavjud. Bular jismoniy shaxs bo'lishi, aqli raso, muayyan yoshga to'lgan bo'lishi kerak, ko'rib turibmizki, ushbu holatlarning barcha kategoriyasi bo'yicha to'g'ri keladi. Endi bevosita jinoyatga o'tsak, ushbu holatda Qoravoy tomonidan ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etiladi. Bu jinoyat orqali qonun bilan qo'riqlanadigan obyektga ziyon yetadi, ya'ni shaxsга tegishli bo'lgan mol-mulkdir. Ushbu holatdani tahlil qilib chiqadigan bo'lsak, jinoyat obyekti bu mol-mulk, jinoyatning obyektiv tomoni esa jinoyatni qay holatda amalga oshirilishidir, ya'ni yotgan eshakni oyog'i bilan bosib turib o'ldirishi bu obyektiv tomonidir. Jinoyatning subyekti bu Qoravoy, subyektiv tomoni esa nima uchun, nima maqsadda amalga oshirilishidir. Qoravoy ushbu jinoyatni buyruq yuzasidan kelib chiqib, ya'ni domlaning kasal bo'lgan sigirining go'shtini hech bo'lmasa saqlab qolish maqsadida amalga oshirgan. Bu voqealardan so'ng esa Qoravoy bir choyxonaning oldiga borib uxlab qoladi, ertalab esa bir necha odamlar tomonidan unga nisbatan tuhmat qilishadi. Ushbu holatni Jinoyat kodeksi nuqtayi nazaridan tahlil qilib chiqsak, tuhmat uchun Jinoyat kodeksining 139-moddasiga binoan javobgarlik mavjud va bu holatdan oldin ma'muriy javobgarlik qo'llanilgan bo'lsa. Bundan tashqari ushbu asarda Qoravoy bozorni kezib yurgan vaqtda bir guruh qalandarlar guruhini ko'rib qoladi va u ham ularning safiga qo'shilib tilanchilik qila boshlaydi. Ushbu holatni Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks bilan solishtirib chiqsak, 183-3-moddaga binoan jamoat joylarida, bozorlarda, ko'chalarda, xiyobonlarda tilanchilik qilish – bazaviy hisoblash miqdorining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishgan yoki o'n besh sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi. Oradan vaqt o'tgandan so'ng esa qalandarlarining boshlig'i Shum bolani eshonning oldiga olib boradi. Va eshonning to'rtta xotini bor edi, shulardan eng yoshi kichkinasi 17 ga ham to'lmaganligi aytiladi. Ushbu holatga ko'ra Oila kodeksining 15-moddasiga binoan

nikoh yoshi hozirda 18 yosh hisoblanadi va bu normani buzganligi uchun ham ma'muriy javobgarlikdan so'ng jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi va bazaviy hisoblash miqdorining yigirma baravaridan o'ttiz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yuz qirq soatgacha majburiy jamoat ishlari yoxud bir yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi. Ushbu asarda asosan Qoravoyning hayoti tasvirlanib va bu timsol orqali bor haqiqatni ko'rsatib berishga harakat qilingan.

Oradan vaqt o'tib Sariboyning oldiga boradi va ikki o'rtada kelishuv amalga oshadi, ya'ni qilgan mehnatiga ko'ra ish haqi hisobida olma beriladigan bo'ldi, Fuqarolik kodeksiga binoan, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar: bitimlarni o'z ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylarining yozma roziligi bilan tuzadilar. Bunday voyaga yetmagan shaxs tomonidan tuzilgan bitim keyinchalik shaxsning ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoki homiysi yozma ravishda ma'qullaganidan so'ng, u ham haqiqiy hisoblanadi.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar ota-onalari, farzandlikka oluvchilar va homiylarining roziligisiz quyidagilarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqli:

1) o'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlarini tasarruf etish;

2) fan, adabiyot yoki san'at asarining, ixtironing yoxud o'z intellektual faoliyatining qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa natijasi muallifi huquqini amalga oshirish;

3) qonunga muvofiq kredit muassasalariga omonatlar qo'yish va ularni tasarruf etish;

Ushbu holatda ham Qoravoy tomonidan mayda maishiy bitim tuzilayotganini ko'rishimiz mumkin, bundan tashqari Qoravoy tomonidan o'zining ish haqini mustaqil ravishda sarflash imkoniyatini ham beradi ushbu kodeks. Endi asardagi eng qiziqarli voqealarning biriga guvoh bo'lamiz, bu bevosita Sariboyning xizmatiga kirganidan keyin yuz berdi. Bir kuni Sariboy Yusuf kontor bilan qimor o'ynaydi va buning natijasiga ko'ra Sariboy tomonidan Yusuf kontorning bog'i egallanib oladi. Agar bu holatni ham Jinoyat kodeksining 278-moddasiga ko'ra Qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni qonunga xilof ravishda tashkil etish yoki o'tkazish, shu jumladan ana shunday o'yinlar uchun qimorxonalar tashkil etish yoki ularni saqlash — yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

“Shum bola” asari o'qigan kitobxon ko'plab foydalar oladi, ayniqsa, yosh huquqshunoslar, asardagi har bir voqeani huquqiy tomonlarini ko'rsatib berar ekan, bu orqali shoirning naqadar iste'dodli ekanligini tushunadi. Asar so'ngiga borib Omon va Qoravoy birgalikda o'z xo'jayinlarining uyidan bitta sigirni so'yib olib ketishmoqchi bo'lishadi, vaholanki, bu o'ylagan niyatlari amalga oshmay qoladi, chunki sigirning go'shti juda og'ir edi. Buni ham bevosita Jinoyat kodeksining 169-moddasi bo'yicha o'g'rilikka misol qilsak bo'ladi.

Asar davomida Shum bola bir eshon boboning qo'lida ham xizmat qildi, u yerda bir alohida hujra ya'ni kichkina uy bo'lib, u yerda faqat giyohvandlik moddalarini sotishar edi. Bu holatga huquqshunos sifatida baho berib o'tadiga bo'lsam, Jinoyat

kodeksining 251-1-modda: Kuchli ta'sir qiluvchi yoki zaharli moddalarni qonunga xilof ravishda muomalaga kiritish. Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalar hisoblanmaydigan kuchli ta'sir qiluvchi yoxud zaharli moddalarni o'tkazish maqsadida qonunga xilof ravishda tayyorlash, qayta ishlash, olish, saqlash, tashish yoki jo'natish, xuddi shuningdek, ularni qonunga xilof ravishda o'tkazish yoxud ularni o'tkazish maqsadida tayyorlash yoxud qayta ishlash uchun asbob-uskunalarini tayyorlash, olish, saqlash, tashish, jo'natish yoki o'tkazish — bazaviy hisoblash miqdorining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud bir yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

G'afur G'ulomning asarlarini tahlil qilar ekanman, har bir holatga yosh huquqshunos sifatida yondashishga harakat qilindi. Lekin shuni inobatga olishimiz kerakki, G'afur G'ulom yashagan davr bilan biz yashayotgan davrdagi qonunchilik, huquq tizimi, qonun analogiyasi va ko'pgina holatlar tubdan farq qiladi, Bu insonning asarlari orqali biz kichik huquqbuzarliklardan katta-katta huquqbuzarliklar-u, jinoyatlarni ko'rsatib berishga harakat qildim, chunki asarlarni o'qir ekanmiz, undan har bir soha vakillari o'z xulosasi va umumiy tushunganini bilib olishi lozim. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan har bir islohotlarga dahldorlik hissini his etgan holda, ajdodlarimiz me'rosini, ular qoldirgan bebaho boyliklarni o'rganib, mavjud bo'lgan kichik xato va kamchiliklarni to'g'rilashimiz, hozirgi davrda esa bunday holatlarga tushib qolmasligimiz darkor. Biz shuni unutmasligimiz kerakki, mukammallik hech qaysi bir konstitutsiya, normalarda bo'lmaydi, uni biz amalga oshirishimiz, biz mukammallik sari qadam tashlashimiz kerak. Shunda huquqiy ong va huquqiy madaniyat borasidagi bilim va ko'nikmalar biroz bo'lsa-da oldinga qadam tashlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jinoyat kodeksi.
2. Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risidagi qonun.
3. Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks.
4. Oila Kodeksi.
5. Fuqarolik kodeksi.
7. G'afur G'ulom. Tanlangan asarlar.
8. G'afur G'ulom. “Shum bola” qissasi.

Alimardon ERGASHEV,
 Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

SAID AHMAD "TAQDIR, TAQDIR, MUNCHA BESHAFQATSAN!" HIKOYASINI BLUM TAKSONOMIYASI ORQALI O'RGANISH

Annotatsiya: ushbu maqolada Said Ahmadning "Taqqdir, taqqdir, muncha beshavqatsan!" hikoyasi Blum taksonomiyasining 2001-yil varianti asosida olti bosqichida osondan murakkablik darajasiga ko'ra tahlil qilingan. Blum taksonomiyasi orqali adibning hikoyasi yangicha yondashuv asosida fikr bildirish talabi qo'yilgan.

Maqolada an'anaviy adabiy tahlil metodlaridan farqli ravishda Blum taksonomiyasi orqali tahlil qilish o'quvchi va kitobxonga yangicha fikrlash imkonini yaratishi mumkin. Blum taksonomiyasidagi oltita (eslash, tushunish, qo'llash, tahlil, baholash, yaratish) bosqichlarda osondan murakkablikka qarab ketma-ket tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Said Ahmad ijodi, hikoya, badiiy asar tahlili, badiiy asar tahlilida an'anaviy yondashuv, badiiy tahlilida noan'anaviy yondashuv, Blum taksonomiyasi, adib ijodini Blum taksonomiyasi orqali tahlil qilish.

Annotation: in this article, Said Ahmed wrote "Destiny, fate, you are so crazy!" The story is analyzed in six stages from easy to complex based on the 2001 version of Bloom's taxonomy. Through Bloom's taxonomy, the writer's story is required to be expressed on the basis of a new research.

In the article, unlike traditional literary analysis methods, analysis through Bloom's taxonomy can create a new way of thinking for the reader and reader. The six steps in Bloom's taxonomy (remember, understand, apply, analyze, evaluate, create) are analyzed sequentially from easy to complex.

Key words: Said Ahmed's work, story, analysis of a work of art, traditional approach to the analysis of a work of art, non-traditional approach to the analysis of art, Bloom's taxonomy, analysis of literary work through Bloom's taxonomy.

Аннотация: в этой статье Саид Ахмад написал: «Судьба, судьба, ты такая сумасшедшая!» История анализируется в шесть этапов от простого к сложному на основе версии таксономии Блума 2001 года. Согласно таксономии Блума, история писателя должна быть выражена на основе нового исследования.

В статье, в отличие от традиционных методов литературного анализа, анализ посредством таксономии Блума способен создать новый образ мышления читателя и читателя. Шесть шагов таксономии Блума (запоминание, понимание, применение, анализ, оценка, создание) анализируются последовательно от простого к сложному.

Ключевые слова: творчество Саида Ахмада, рассказ, анализ произведения искусства, традиционный подход к анализу произведения искусства, нетрадиционный подход к анализу искусства, таксономия Блума, анализ литературного произведения через таксономию Блума.

Blum taksonomiyasi – amerikalik psixolog va o'qituvchi Benjamin Blum tomonidan 1956-yilda ishlab chiqilgan ta'lim maqsadlarini tasniflash tizimi. Ushbu tizim o'quvchilar o'rganish orqali rivojlantirishi va egallashi mumkin bo'lgan kognitiv qobiliyatlar ierarxiyasini ifodalaydi. Blum taksonomiyasi ta'lim va pedagogika sohasida keng qo'llaniladigan va ta'sirchan modellardan biridir [1, 2].

Benjamin Blum ta'lim va o'rganish psixologiyasi sohasida ishlagan mashhur amerikalik psixolog va pedagog edi. Uning dastlabki tadqiqotlari talabalar motivatsiyasi va shaxsiyat rivojlanishi bilan bog'liq edi. 1950-yillarning boshlarida Blum bir guruh tadqiqotchilar, jumladan, Maks Engelhart va ta'lim va psixologiya bo'yicha boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qildi. Ular o'quvchilarning aql-zakovatini ta'lim sharoitida qanday qilib yaxshiroq o'lchash va baholash mumkinligi bilan qiziqdi. O'sha davrda ta'limda ta'lim maqsadlarini tavsiflovchi ko'plab atamalar va tushunchalar mavjud edi, ammo aniq ierarxiya yoki tasniflash tizimi mavjud emas edi. Bu aniq o'quv maqsadlarini yaratish va ularni baholashni

qiyinlashtirdi.

Tadqiqotchilar o'z natijalarini 1956-yilda chop etilgan Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi: Kognitiv maqsadlarning tasnifi kitobida chop etishdi [1, 3]. Ushbu nashr keyingi tadqiqotlar va Blum taksonomiyasini ta'lim tizimida amaliy qo'llash uchun asos bo'ldi.

O'zbek adabiyotidagi badiiy asarlarni Blum taksonomiyasi orqali o'rganish adabiyotshunos olimlar Z.Mirzayeva, K.Jalilov [2, 85], R.Niyozmetova, Q.Husanboyeva [3, 211] tomonidan boshlab berilgan.

Said Ahmad XX asr o'zbek adabiyotini eng sara asarlari bilan boyitgan. Adib nomini bugungi kunda ham ulug'lab turuvchi asarlari qamrovi juda keng. Bunday asarlarni birgina loyiha ishi yoki bir juftlik ma'ruza doirasida o'rganib chiqishning imkoni yo'q. Adibning o'tgan asrda yozilgan "Taqqdir, taqqdir, muncha beshavqatsan!" hikoyasini ushbu taksonomiya orqali izohlaymiz hamda talaba-o'quvchilarga yangicha usul orqali tushuntirib beramiz.

Adibning bu hikoyasi 2000-yilda yozilgan va "Ko'z yoshi tomgan hikoyalar" turkumiga kiradi. Ushbu

hikoyada Sobiq tuzum davrida qatag'onlar davri, o'sha davr odamlarining dunyoqarashi, jamiyat va insonlarning munosabati masalalari tasvirlangan.

Yangilangan Blum taksonomiyasi ta'lim va ta'lim amaliyotiga qo'yiladigan zamonaviy talablarni hisobga olgan holda o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ta'lim maqsadlarini aniqroq belgilashga yordam beradi.

Said Ahmad XX asr o'zbek adabiyotini eng sara asarlari bilan boyitgan. Adib nomini bugungi kunda ham ulug'lab turuvchi asarlari qamrovi juda keng. Bunday asarlarni birgina loyiha ishi yoki bir juftlik ma'ruza doirasida o'rganib chiqishning imkoni yo'q. Adib ijodi bo'yicha ilmiy izlanishlar bugungi kunda ham davom etib kelmoqda.

"Ta'qdir, taqdir, muncha shavqatsizsan!" [4, 1]

Adibning bu hikoyasi 2000-yilda yozilgan va "Ko'z yoshi tomgan hikoyalar" turkumiga kiradi. Ushbu hikoyada Sobiq tuzum davrida qatag'onlar davri, o'sha davr odamlarining dunyoqarashi, jamiyat va insonlarning munosabati masalalari tasvirlangan.

1. Eslash (Remember). Dastlab o'qituvchi hikoyaning umumiy ma'nosi haqida savollar beradi. Masalan, bu savollar quyidagicha bo'lishi mumkin.

1. Asar voqealari qaysi katta siyosiy-ijtimoiy jarayon fonida bo'ladi?

2. Asar voqealari qaysi mamlakat hududida, qanaqa sharoitda tasvirlanadi?

3. Asardagi qahramonlar?

4. Dadajonning o'lim sababi?

Yuqoridagi savollarga quyidagicha javob berish mumkin;

1. Asar voqealari Stalin o'lgani va uning suyangani Beriyaning otilganidan keyingi siyosiy-ijtimoiy jarayon fonida bo'ladi.

2. Asar voqealari Qozog'istonning dasht hududlarida, sovuq qish oylarida sodir bo'ladi.

3. Asardagi qahramonlarga mahbuslar va harbiy xizmatchilar, shuningdek, marhum serjant Gavrushvning bevasi, uning Praga ostonasida halol bo'lgan o'g'lini misol qilib keltirishimiz mumkin.

4. Dadajonning vafotiga barakdagi yong'in hodisasi sabab bo'ladi.

2. Tushunish (Understand). Bu bosqichda talaba tushungan ma'lumotlari va g'oyalari ko'rsatib,

tushuntirib beradi. Bunga quyidagicha savol berish mumkin:

1. Asardagi qish tasviri haqida fikringiz?

2. Qatag'on davri o'zgarishlarini oydinlashtira olasizmi?

3. Nega Beriyaning o'limi haqida gapirilgan?

4. Asarning bosh g'oyasi haqida fikringiz?

5. Asar haqida qisqacha fikr bildiring?

Yuqoridagi savollarga quyidagicha javob keltirishimiz mumkin:

1. Asardagi qish tasviri aynan asar mazmuniga ta'sir ko'rsatish uchun anchagina salbiy holatda ifodalangan...

2. Qatag'on davri o'zgarishlari sifatida Stalin o'lganidan keyin Xrushchev tomonidan ilqlik davrining kirib kelishi, general Stepanovning iliq fikrlari, barak panjaralarining olib tashlanishi talablari.

3. Beriya Stalin qatag'on mashinasining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo'lganligi va uning otilishi yangi va yaxshi mujdalar bera boshlagani uchun.

4. Asarning bosh g'oyasi bu – murakkab va qiyin vaqtda insoniylikni saqlab qolish yoki xudbinlikni tanlash. Tanlov mavjudligi.

5. Asar haqida qisqacha fikr. Asar Stalin qatag'onlari, ularning ko'lami, odamlarga ishonchsizlik va Xrushchev davrining boshlanishi haqida.

3. Qo'llash. (Apply). Qo'llangan bilimlar va faktlar asosida muammolarni hal qilish. Yangi kontekstda mavjud bilimlardan foydalanish: Amaliyot, hisoblash, bajarish, ishlatmoq, foydalanish, misol keltirish, misol bilan ko'rsatish.

Bu bosqichda quyidagicha savollar berish mumkin:

1. Asarning umumiy kartinasini yarating.

2. Illustratsiya bera olasizmi?

3. Sizda asar haqida qanaqa savollar yuzaga keldi?

4. Muallifning boshqacha fikrlari bo'lishi mumkinmi?

5. Siz hikoya qahramonlari o'rnida bo'lganingizda qaysi qanaqa yo'l tutar edingiz?

Savollarga quyidagicha javob berish mumkin:

1. Asarning umumiy kartinasi sifatida jamiyatning ijtimoiy-siyosiy holati Stalin davri tugashi va Xrushchev davri boshlanishidagi voqealarni olishimiz mumkin.

2. Asarga quyidagi illustratsiyalarni berishimiz mumkin:

3. Asar haqida bir qancha talabalardan javob olish mumkin. Misol uchun qatag'on davri, Stalin qatag'onlarining Ikkinchi jahon urushidan oldingi, urush davridagi va urushdan keyingi bosqichdagi to'liqni farqlanishi haqida javob berishi mumkin.

4. Muallifning boshqacha fikrlari bo'lishi mumkinmi? Muallifning boshqacha fikrlari bo'lishi mumkin. Masalan, o'sha davr Xrushchev iliqlik davri haqida, reabilitatsiya jarayonlari.

5. Siz hikoya qahramonlari o'rnida bo'lganingizda qaysi qanaqa yo'l tutar edingiz? Bu savolga har bir talaba o'ziga xos javob berishi mumkin.

4. Tahlil (Analyze). Munosabatlar, sabablar va bog'liqliklarni aniqlash: Qiyoshlash, solishtirish, kategoriyalarga ajratish, tashkil etish, farqiga borish. Aloqalar va munosabatlarni o'rganish uchun ma'lumotlarni qismlarga ajratish.

1. Qaysi voqealar sodir bo'lmisligi mumkin edi?
2. Asardagi burilish nuqtasi nima edi?
3. Muammo nimada edi?
4. Sizda qanaqa o'zgarishlar vujudga keldi?

Yuqoridagi savollarga quyidagicha javob berishimiz mumkin:

1. Balki asardagi Dadajonning hayotdan ko'z yumishiga yo'l qo'yilmas edi.

2. Asardagi burilish nuqtasi Dadajonning vafoti va Norqobilning qochib ketishi..

3. Muammo siyosiy tuzum va insonlardagi xudbinlik edi

4. Asar tahlili davomida talabalar o'zlarida yuz bergan o'zgarishlarni so'zlab berishi mumkin.

5. Baho berish (Evaluate). Pozitsiya yoki harakat yo'nalishini asoslash yoki himoya qilish. Hukm chiqarish, baholash, qaror qilish, fikrni himoya qilish, tanqid qilish, tavsiya qilish.

1. Asarning qiymatini baholang?

2. Bosh qahramon ozodlikka chiqqandan keyin do'sti uning oldiga keladi. O'sha vaqtdagi munosabat haqida nima deb o'ylaysiz? Yaxshimi, yomonmi?

3. Siz rostdan ham real hayotda shunday voqealar sodir bo'lganiga ishonasizmi?

4. Starshina Demyanovning xarakteri nega shunday holatga kelgan?

5. Ushbu asarning bugungi kunimiz uchun qanaqa foydalari bo'lishi mumkin?

6. Yaratish (Create). Mavjud bilimlardan foydalanib yangi fikr, g'oya yaratish: Ixtiro qilish, rivojlantirish, loyiha tayyorlash, ishlab chiqarish, qurish.

1. Agar Dadajon hayotdan ko'z yummaganda voqealar rivoji qanday kechardi?

2. Asardagi voqealar rivojini boshqacha yo'nalishda ko'ra oldingizmi?

3. Siz asar voqealar rivojiga rozi bo'ldingizmi?

4. Sizning umumiy kartina-tasavvur haqidagi qarashlaringiz?

5. Asarning yangicha (o'zgacha) yakunini toping?

6. Asar voqealar tizimini himoya qilish uchun qanaqa dalillar keltirasiz?

Xulosa sifatida aytish mumkinki, milliy xarakterlarni shakllantirishda Said Ahmad ijodi alohida ahamiyatga ega. Ijodkor qaysi janrda ijod qilmasin, obrazlar psixologiyasini ochishda juda mahoratli ekanligini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, badiiy asarda inson ruhiyati tasvirlanar ekan, uni shakllantiruvchi, yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita jamiyat, ijtimoiy muhit ekanligi ma'lum. Jumladan, Said Ahmadning "Taqdir, taqdir, muncha beshafqatsan!" hikoyasida ham azaliy ijtimoiy muammolarga xos avlodlar silsilasi muammosi hamda ijtimoiy ruh alohida o'rin tutadi. Ushbu hikoyada jamiyat va inson o'rtasidagi keskin munosabat ildizi asr fojiasi, mustabid tuzum siyosati, mafkurasi, axloqiy aqidalarga borib tutashadi. Ya'ni jamiki ko'rguliklar, fojialar mash'um siyosatning mudhish oqibati tarzida ko'rsatiladi. Muallif hikoyalarining o'ziga xos tomoni ham uning muhim hayotiy masalalarni hajman kichik bo'lgan hikoyaga moslab kirita olishi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Blum B., Engelhart M., Farst E., Hill W., Kratvull D. "Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals". – NY.: Devid MakKey, 1956.-b. 3
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: TDO'TAU, 2020. 161-bet.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: TDO'TAU, 2018. 352-bet.

Elektron saytlar

4. <https://n.ziyouz.com>. "Taqdir, taqdir, muncha shafqatsizsan".

Nargiza MIRZAYEVA,
 O'zbekiston jurnalistika va
 ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
 O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsent v.b., f.f.f.d.

MEDIADA BOLALAR UCHUN KONTENT YARATISH TAMOYILLARI

Annotatsiya: bugungi kunda bolalar uchun mo'ljallangan samarali, qiziqarli, kreativ kontentlar tayyorlash o'zbek mediada oldida turgan eng dolzarb va og'riqli muammolardan biridir. Shu ma'noda mazkur maqolada yosh kitobxonlar uchun mediamatn yaratishning o'ziga xos jihatlari, tamoyillari xususida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: bolalar, bolalik davri, mediakontent, bola psixologiyasi, yosh kategoriyasi.

Аннотация: сегодня подготовка эффективного, интересного, креативного контента для детей является одной из самых актуальных и болезненных проблем, стоящих перед узбекскими СМИ. В этом смысле в данной статье описаны конкретные аспекты и принципы создания медиатекста для юных читателей.

Ключевые слова: дети, детство, медиаконтент, детская психология, возрастная категория.

Annotation: today, preparing effective, interesting, creative content for children is one of the most pressing and painful problems facing the Uzbek media.

Key words: children, childhood, media content, child psychology, age category.

Bolalik – insonning shakllana boshlagan va kelajakdagi taqdiri ko'p jihatdan unga bog'liq bo'lgan davr. Bolalikda kelajak poydevori qo'yiladi. Shu bilan birga, u hayotning tabiiy, o'ta muhim va mutlaqo mustaqil qismidir. Bu davr hayotga tayyorgarlik vaqti bo'lib, insonning dunyoni kashf etishga kirishgan, taassurotlarga va yorqin, rang-barang voqealarga boy davridir. Bu davrda bolaning xarakteri shakllanadi, ichki qiyofasini belgilaydigan ma'naviy qadriyatlar strukturasi yaratiladi. Fransuz yozuvchisi Antuan de Sent-Ekzyuperining yozishicha: "Inson bolaligidan kelib chiqadi", ya'ni inson bolalikda kuzatgan muhim voqealar uning hayoti davomida ta'sir ko'rsatadi. "Ba'zilar bolalikni maxsus qabila yashaydigan mamlakat – bolalar qabilasi, deb atashadi. Kitob esa bu "mamlakat"da rol o'ynashi, bu "qabila" uchun o'ziga xos havola nuqtasi bo'lishi ko'zda tutilgan". Adabiyotga, ijodga mehr uyg'otilsa, bola bajonidil davriy matbuotga murojaat qiladi, bu uchun nashrlar o'quvchini o'ziga jalb eta olishi kerak. Bundan tashqari, bolaning tashqi muhit ta'sirida rivojlanib borishini ham yodda tutish lozim. V.G.Belinskiy shunday yozgan edi: "Erta bolalik – doimiy shakllanish, bajarish, baxtdan oqilona to'liq lazzatlanish va bolaning ruhiyatiga ta'sir etgan holda, barkamol inson bo'lib yetishishdir".

Har qanday muhim hodisa, voqelik obyekt bolalar davriy nashrlarida yoritilishi mumkin. Chunki bolalik voqealarni, odamlar xatti-harakatlarini, hayvonlarning xususiyatlarini talqin qilish, borliq olamni anglash, undan lazzatlanish ko'nikmalarini egallash uchun yo'riqnoma vazifasini bajaradi.

Bolalik kabi ijtimoiy-madaniy va psixofiziologik hodisa bilan bog'liq muammolar juda muhim sanaladi va hech qachon ilmiy dolzarbligini yo'qotmaydi. Chunki bolalik davrida nafaqat individual aqliy jarayonlar (sezgi, idrok, xotira, tafakkur) rivojlanib boradi, balki bu davrda bola shaxs sifatida shakllanadi, qobiliyat

va qiziqishlari ortib, asosiy xarakter-xususiyatlari rivojlanadi. Individual aqliy jarayonlar rivojida ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, bolalar jurnalistikasi bolaning dunyo, jamiyat, madaniyat va o'zi haqidagi tushunchasini o'zgartira boshlaydi.

Shved bolalar adibasi Astrid Lindgrenning ta'kidlashicha, "Bolalar kitob o'qiyotganda mo'jiza sodir bo'ladi. Kitobdagi sirli mo'jizalarning barchasini yaratish yolg'iz yozuvchining qo'lidan kelmaydi. Bu jarayonda yozuvchiga kitobsevar bolalar olami ko'makka keladi". Bolalar uchun yozilgan kitoblar ular dunyoqarashining, insoniy fazilatlarining shakllanishiga va fe'l-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bolalarning olam va odam haqidagi bilimlarini boyitib, lug'at boyligi oshishiga xizmat qiladi. Bolalar uchun mo'ljallangan har bir nashr, u jurnal bo'ladimi, gazeta bo'ladimi yosh kitobxonlarni turli mavzular, yozish uslublari va atamalar bilan tanishtirish orqali ularning savodxonlik ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. Masalan, jurnallar darslik yoki maktab o'qishlaridan farqli o'laroq, ularga tabiat, hunarmandchilik va sportdan tortib, tarix, fan va texnologiyagacha o'zlarini qiziqtirgan mavzularni o'rganish imkonini beradi. Aynan nashrlar o'quvchilarga turli mavzularni baholash, savol berish va mulohaza yuritish imkonini beradi, shu bilan birga tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bolalar yoshiga mos matnlar bilan tanishadilar, bu ularga o'z his-tuyg'ularini tushunish va boshqarishga yordam beradi. Shuning uchun ijodkor, yozuvchi yaratgan har bir materialni o'qish davomida bolalarni qiziqtirish uchun ularga mos va xos matnlarni yozish asoslarini bilish muhimdir. Chunki tarixiy-ijtimoiy rivojlanish jarayonida bola ijtimoiy hayotda o'zini anglashi va shaxs sifatida tengdoshlari jamoasida o'z o'rnini topishi, shu bilan birga, kattalarning muhitida o'zini namoyon qilishida mediakontentlarning mazmuni, saviyasi, kreativligi,

o'ziga xosligi juda muhim ahamiyatga ega.

Kattalarning madaniyatidan farqli o'laroq, bolalarning tug'yonli, his-hayajonli olami biror-bir amaliy foydali maqsadga xizmat qilish uchun yuzaga kelmagan. Bolalar – bu alohida dunyo, unda individning hayotiy tajribasi shakllanadi.

“Bolalar uchun yozilgan matn ularning yoshi, ruhiyati va tilni tushunish darajasiga muvofiq bo'lmas ekan, barcha harakatlar behuda ketaveradi. Chunki bolalar adabiyotida yosh kategoriyasini to'g'ri belgilash va matnning o'qishlilik darajasini aniqlash juda muhim. Negaki, biz 8 yoshli bolaga 12 yoshli bolaning kitobini tutqazayotgan bo'lishimiz mumkin. Bola bu kitobni o'qishga ham, tushunishga ham qiyaladi. Buning chorasi – asarni 0+, 3+, 6+ kabi yosh kategoriyalari belgilanishi shart. Endi o'ylab ko'ring, bizda yosh kategoriyalari qaysi mezonlar asosida belgilanadi? Muallif yoki muharrirning shaxsiy, subyektiv tajribasidan boshqa mezon yo'q. Aslida, buni belgilash uchun tilshunoslar ilmiy tadqiqot o'tkazishi, gap va matn qurilishining murakkabliklarini aniqlashi, turli yoshdagi bolalarda tajribalar o'tkazib, qaysi so'z qay yoshdagi bolaning tushunish darajasiga mosligini belgilab berishi zarur». Yosh kategoriyasining belgilanishi bolani kelgusida kitobga qiziqtirishda juda muhim. Uning yoshi va qiziqishiga mos bo'lgan, psixologik xususiyatlariga xos tarzda ilmiy-tadqiqot xulosalari asosida belgilangan mezonlarda aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamilova, B. S. (2021). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING INTELLEKTUAL VA BADIY SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O'RNI: DOI: 10.53885/edinres.2021.66.39.020 BS Jamilova, BuxDU professori Shoirra Jalilova, BuxDU, Boshlang'ich ta'lim fakulteti 2-kurs talabasi. In Научно-практическая конференция (pp. 49-50).
2. Mirzayeva, N. A. (2024, January). ZAMONAVIY BOLALAR NASHRLARIDA SARLAVHANING PSIXOLINGVISTIK ASPEKTI VA ROLI. In Konferensiyalar| Conferences (Vol. 1, No. 4, pp. 242-245).
3. Мирзаева, Н. А. (2023). Болалар аудиториясига мўлжалланган журналистик асарларда коммуникатив-прагматик ёндашув. Markaziy Osiyoda media va kommunikatsiyalar xalqaro jurnali, (1).
4. Мирзаева, Н. А., & Якубова, Ф. А. (2021). РОЛЬ ИЛЛЮСТРАЦИЙ В ДЕТСКИХ ИЗДАНИЯХ. Интернаука, (37-1), 45-47.
5. Abdukaharova, M. N., & Anvarovna, Y. F. (2021). THE ROLE AND IMPORTANCE OF CHILDREN'S PUBLICATIONS IN THE PRESS. Восточно-европейский научный журнал, (3-4 (67)), 59-63.

Yoshni belgilashda xorijiy mutaxassislar tomonidan talab va mezonlar ishlab chiqilgan. Ijtimoiy loyiha sifatida yaratilgan va bolalar-u kattalarni kitob yozishga ilhomlantiradigan Journey to Kidlit platformasi bolalar adabiyotining yosh chegarasini tasniflab chiqqan.

Masalan, 0–3 yosh orasi uchun kitobdagi so'z 100 tadan oshmasligi shart. Ba'zan kitob matn emas, suratlardan iborat bo'lishi ham mumkin. 3–8 yosh uchun 250–1000 ta so'zdan oshmagan asar talab etiladi. Bunda ham matndan ko'ra surat «so'zlashi»ga ko'proq urg'u qaratiladi. 5–9 yoshdagilar «ilk kitobxon» sanalib, ularga atalgani 1500–2000 ta so'z, 6–10 yosh uchun 8,5–12 mingta so'z bo'lishi kerak. 8–12 yosh orasiga 25–50 mingta so'zdan iborat asar yoziladi, odatda.

Mazkur platformada bolalar uchun yoziladigan nashrning g'oyasi, mavzusi, yozilishidan tortib, illyustratsiya mezonlari ko'rsatilgan. Har bir bosqichda kontent yaratishda nimalarga e'tibor berilishi bayon etilgan.

Kontentning kommunikativ ta'sirini kuchaytirish va uni bolalar auditoriyasi uchun mo'ljallangan materiallarda taqdim etishda bolalar rivojlanishining har bir davrga taalluqli o'ziga xos kognitiv, rivojlantiruvchi, ta'limiy, tarbiyaviy, intellektual va ijodkorlik salohiyatini shakllantiruvchi xususiyatlarni ifoda etuvchi maxsus axborot makonini yaratish samaradorligi bolalar nashrlarida e'tibor qaratilgan. Kognitiv faoliyat insonning biror narsa yoki voqelikni idrok etishini amalga oshiruvchi tafakkur jarayonidir.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, bolalar adabiyoti va matbuot nashrlarida materiallarni bolalarga taqdim etishdan oldin o'zbek tilining izohli va imlo lug'atiga kiritilgan so'zlar (so'zlar banki) ni bolalarning yoshi, tushunish darajasiga muvofiq tarzda tasniflash, bolalar uchun yozilgan matnlarning o'qishlilik darajasini (readability) aniqlovchi, yosh kategoriyalarini belgilovchi va bunday matnlarni o'qib tushunishni baholovchi mezonlarni ishlab chiqish lozim. Menimcha, shundagina hozirgi kundagi eng og'riqli muammolarning yechimiga yo'l topiladi.

Shohinur RAHMATALIYEVA,
O'zRFA O'zbek tili va adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktranti

“ALPOMISH” DOSTONIDA BARCHIN OBRAZINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: ushbu maqola asosida “Alpomish” dostoni bosh qahramoni Barchin obrazining ilmiy o'rganilishi, obrazning yaratilish tarixi, shu bilan birga qardosh xalq dostonlaridagi qator qahramon ayollar bilan ham qiyoslab o'tildi. “Alpomish” dostonining bir necha variantdagi Barchin obrazlari o'zaro solishtirilib, ulardagi farqli va umumiy jihatlar ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: *Barchin, “Shajarai tarokima” asaridagi ayollar obrazi, “Manas” qirg'iz xalq eposidagi ayollar obrazi va Barchin qiyosi, Alp ayol.*

Annotation: on the basis of this article, a scientific study of the image of Barchin, the main character of the “Alpomish” epic, the history of the certain image, and comparison with a number of heroic women in similar folk epics were made. The images of Barchin in several versions of the epic “Alpomish” were compared, and their differences and common aspects were considered.

Key words: *Barchin. The image of women in “Shajarai tarokima”, The image of Kyrgyz folk epic of “Manas” and the analogy of Barchin. Alpine women.*

Xalq dostonlari orasida tasvirlangan ayollar turli ko'rinish va qiyofada tasvirlanadilar. Jumladan, ayrim o'rinda yorini jangga otlantiruvchi yor, singil, yana bir o'rinda o'zi boshliq jangga boruvchi qahramon, farzandiga mehribon ona va uning himoyachisi qiyofasida gavalanadilar. Yuqoridagi barcha xislatlarni o'zida mujassam etgan eng maqbul obraz “Alpomish” qahramonlik dostonining bosh qahramoni Barchindir. Doston tarixiy madaniyatimiz, ajdodlarimiz orzu-umidlarini, ularning qadim urf-odatlarini xalqqa yetkazib berishda eng ustvor turuvchi “xalq qahramonlik eposi”dir. Dostonda aks ettirilgan voqealar, obrazlar talqini, ularga yuklatilgan vazifalarning bari bizga o'zbek xalqining tarixiy ildizlarini, kechinmalarini ochib berishda nodir namuna hisoblanadi. V.M.Jirmunskiy, X.T.Zarifovlar “O'zbek xalq qahramonlik eposlari” nomli asarlarida qahramon qizlarning mifologik ildizlarini quyidagicha izohlashadi: “...xalqlarning bahodir qizlar haqidagi an'anaviy qadimiy ildizlari matriarxat davrining real turmush munosabatlari bilan ham bog'liq. Patriarxal urug'chilik jamiyatida, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchilar hayotida nisbatan mustaqil ahvolda bo'lishlari, ularning dastlab, erkaklar bilan barobar keyinroq ayrim hollarda urushlar va jang-u jadallarda ishtirok etishlari bahodir qiz epik obrazining real shart-sharoitlari hisoblanadi”. [3.112-b]

Dostonlarda xotin-qizlar obrazlarini o'rganib, qator ilmiy manbalarning muallifiga aylangan, olim G'.Musina Barchin obrazini boshqa xalq eposlaridagi jasoratli, tadbirli qizlar bilan bir qatorga qo'yadi: “Xalq Barchinni juda go'zal, aql-farosatda yagona va jismoniy tomondan pishiq, har qanday pahlavon erkakni ham yenga oladigan qilib kuylaydi. Barchin obrazining izdoshlari “Go'ro'g'li” sikli dostonlarida kuylangan Yunus pari, Gulchehra, Benli Oyim, Oshiq Oydin, Bo'tako'z, “Orzigul” dostonidagi Orzigul, “Qirg

qiz” dostonida kuylangan Guloyim, Oltinoy obrazlarini yaratishda ham bu hol ko'zga tashlanadi. Ularni xalq og'zaki ijodkorlari eshituvchilarni hayratga soladigan darajada mubolag'ali qilib tasvirlaydi”. [2. 40-b.]

Yuqoridagilardan shuni anglash mumkinki, Barchin obrazining siymosi, xalq tomonidan doimiy e'tirof markazida turishiga ko'ra uning o'ziga xos yaratilishi, o'ziga xos rivojlanish bosqichi bor. Misol tariqasida: “Alpomish” dostonining Murod Otaboy o'g'li variantiga ko'ra, “Barchin o'zini zo'rlik bilan olib ketmoqchi bo'lgan qalmoq pahlavonlariga qarshi mardona kurashadi. Barchin qalmoq alplaridan uchtasini yakkama-yakka kurashda yengadi. Musobaqalarda qo'yilgan shartlarni bajarib, g'olib chiqqan Alpomishni belidan ko'tarib, yig'inni uch marotaba aylantiradi”. [2. 41-b.]

Yana bir baxshi Zohir Qo'chqor variantida Barchin va uning atrofidagi qizlar qilichbozlikda erkaklar bilan bellasha oladigan, o'zlari asos solgan Guliston shahrini qahramonlarcha himoya qilib, Toychixon qo'shinlariga qarshi kurashib, ularni yakson qiladilar.

Navbatdagi, dostonning Bekmurod Jo'raboyev kuylagan variantida doston sujetida Barchin qalmoq pahlavonlari bilan yakka o'zi kurashadi. Qalmoq alplarining to'qsontasining yoyini sindiradi, Alpomishniki mustasno bo'lgan holda. Bu baxshining kuylagan variantida “qadimgi eposning variantlaridagi matriarxat qoldiqlarining namunalarini saqlangan feodal jamiyati kuylanadi” [4. 41-b].

“Alpomish” dostonining boshqa variantlarida Barchin jang maydonlarida bevosita ishtirok etmaydi. Bizning o'rganishimiz uchun asos bo'lgan Fozil Yo'ldosh o'g'li variantida esa Barchin jangga kirmasa ham, jangovorlik ruhi obrazga singdirilgan, dostonning bu variantida obraz o'zidan oldingi variantlarni umumlashtiribgina qolmay, o'ziga xos jasorat, aql-u farosatli, tadbirli o'zbek qizi siymosini gavdalantiradi. Shuni xisobga olgan holda folklorshunos olimlar

Fozil Yo'ldosh o'g'li tomonidan kuylangan "Alpomish" variantini o'rganish va qiyoslash uchun asosiy manba sifatida e'tirof etadilar.

G'.Musina, shuningdek, o'zining o'rganishlari davomida Barchin obrazini tarixiy obraz sifatida talqin etib, bunga asos sifatida Abulg'oz Bahodirning "Shajarai tarokima" asaridagi manbalarni keltirib o'tadi: "O'g'uz elina beklik qilgan qizlarning zikri: turkmaning tarix bilaturg'on yaxshilari va baxshilari aytib tururlar: yetti qiz barcha o'g'uz elini og'zina baqirib, ko'p yillar beklik qildilar. Onlarning birisi Oltun Go'zaki, Sundunboyning qizi va Salor Qozon alpning haloli, bo'yi uzun bo'lur edi, ikkinchisi Qormishboyning qizi va Momishboyning haloli Barchin Salor edi, aning qabri Sir suvining yoqasida turur va xalqqa mashhur turur. O'zbek anga Barchinning ko'k koshonasi der. Koshinkorli yaxshi gumbaz turar; uchinchi, Qayiboyning qizi va Chavuldura Bola alpning haloli Shaboti erdi. To'rtinchi, Quvondiboyning qizi Biakan alpning haloli Ko'nin Ko'rkli erdi. Beshinchi, Tumoqboyning qizi Ko'rkin, Qo'noqning haloli taqi bir Ko'nin Ko'rkli erdi; oltinchi, alp Arslonning qizi Kestan Qora alpning haloli Qorcha Bulodi erdi, yettinchi, Qiniqboyning qizi Dudalboyning o'g'li Kiymoqbekning haloli Kugodli erdi..." [3. 79-b.].

Aynan bu yodgorlikni tarixiy ekanligini isbotlagan holda, bir qator rus oimlarini suratga olgan, ilmiy maqola sifatida chop etgan manbalarini asos qilib ko'rsatadi:

Shu bilan birgalikda, xalq orasida mashhur bo'lgan Sirdaryodan Qizilqumga qarab oqqan daryo izi qolganligini, shu qurigan daryo Barchindaryo deb atalganini keltirib o'tadi. Aynan shu yerda "O'g'uz jilg'a", "Kelin tepa", "Qiz qal'a", "Kelin ariq" kabi joylarning bo'lganini Kallur ham ta'kidlaydi.

Demak, Barchin obrazining yaratilishida ma'lum bir tarixiy shaxs sabab bo'lgan ekan. Tarixda o'tgan alp ayollar obrazining xalq dostonlarida ko'tarinkilik bilan kuylanish sabablari ham shundadir" [2. 43-b].

Yuqorida olimaning keltirib o'tgan ilmiy manbalari bizga Barchin obrazi yaratilish asosi aynan bir tarixda yashab o'tgan shaxsga borib taqaladi degan xulosaga olib kelmasligi lozim. Barchaga ayonki, xalq o'zining alp qizlarini matriarxat davridagi ayollarning jasorati, kuch qudratidan ilhomlanib yaratgan. Aynan Barchin obrazi ham bir obrazning emas butun bir millatning qizlaridagi shijoat, qat'iyat, jasorat va matonat uyg'unligidan yaratilgan, umumlashma ayol obrazidir.

Barchin obrazini o'rganish jarayonida qardosh xalqlar dostonlarida mashhur bo'lgan "Manas" xalq eposlaridagi ayollar obrazi bilan Barchin o'rtasida o'zaro o'xshashlik, bog'lanish bor. Bu dostonning ham bir necha varianti bo'lib, ularning birini V.V.Radlov XIX asrning oxirida "O'g'loq" nomi bilan nashrga tayyorlagan. Ikkinchi nusxasini missioner V.I. Verbiskiy "Ay-Manis" nomi bilan ruschaga nasriy tarjima qildi.

Dostonning asosiy qahramonlari Cheek Pergan va Ay-Manislardir. Ular uylanmoqchi bo'lib, yo'lda mergan qiz Konikeyni uchratadi. Cheek Pergan Qonikeyga niyatini aytib, gap tashlaganda, Qonikey: "Cheek Pergan, men senga tegmayman, kurashamiz, agar g'alaba qilsang, senga xotin bo'laman, agar yengilsang o'ldiraman", - deydi. Ular qilich chopishda, yoy otishda, kurashda sinashadilar. Cheek Pergan bilan Qonikey yetti yil bellashadi va nihoyat yigit yengib Qonikeyga uylanishga muvaffaq bo'ladi.

Ikkinchi nusxada Ay-Manis Sayqal ismli mergan qiz bilan kuch sinashadi. Uylanish kerak bo'lgan yigitning qizlar bilan kuch sinashish epizodi qadimgi qirg'iz eposida ham, qozoq, qoraqalpoq, o'zbek xalq eposida ham uchrab turadigan hol. "Alpomish" dostonida qizning yigit bilan bellashadigan o'rinlarni eski versiyalarini hisobga olmasak, deyarli uchratmaymiz, biroq Barchinning mardligini, adolatli siyosat bilan ish olib borishini eposning barcha qismlarida uchratishimiz mumkin.

Qonikey obrazi shuningdek, Yunus pari, To'maris, Zarinaga o'xshab jangavorlik qobiliyatiga ega. U xalqining katta jangga tayyorgarlik ko'rishida tashkilotchilik rolini o'ynaydi. Mamlakatni mudofaa qiluvchilarni kiyim, ovqat va qurol bilan ta'minlashda erkak-u ayolni safarbar qiladi. Doston tahliliga murakkab kirishgan kishi Qonikey obrazini mukammallashtirilgan, har tomonlama ideallashtirilgan obraz sifatida ko'rsatilganiga guvoh bo'lishi mumkin: "Qonikey xalq sevgan vatanparvar ayol, u mehribon ona va vafodor yor. Manas yovuz odamlar qo'liga asir tushib, halokat jari yoqasida turganida uni vafodor xotini Qonikey qutqazib oladi. Qonikey (Sapirabega) o'qimishli va botir xotin. Manas urushga ketgan vaqtda Qonikey urug' boshlig'i bo'lib, mamlakatni idora qilish turadi" [1. 52-b].

Olima ayol obrazlarini o'zaro bir-birlari bilan qiyoslab o'rganar ekan: "O'zbek xalq og'zaki eposlari haqida so'zlanganda butun O'rta Osiyo xalqlari eposlarini tilga olmaslik sira mumkin emas. Chunki o'zbek xalqining birlashishida o'nlab urug'lar, qabilalarning ishtiroki bor. Bir xalqning ta'siri ikkinchi xalq hayoti va badiiy adabiyotida ham sezilib turgan, ular bir-biri bilan qiz berib qiz olganlar. Dehqonchilik, chorvachilik va savdo ishlarida hamkor bo'lganlar. Bu jihatdan qaraganda qozoq va qoraqalpoq, boshqird xalqi eposlaridagi obrazlar o'xshashligi bunga yaqqol misoldir" [1. 54-b.], degan yakdil xulosaga keladi.

Barchin obrazining dostonidagi tasviri qator vazifalarni o'zida uyg'unlashtirib, xalqni birlashtirgan alpga munosib, alp ayol sifatida talqin etiladi, u aql-u zakovatli, go'zal, jasoratli va qo'rqmas. Bundan shuni anglash mumkinki, dostonda Alpomish emas, uning jufti ham "alp ayol"dir. Dostonidagi "alplik tizmi"ni alohida o'rgangan folklorshunos olim Sh. Turdimov Barchinning alp ayol sifatida talqin etilishini quyidagicha izohlaydi: "...Shajaradagi Alpinbiy - birinchi bo'g'inning

o'zagi, chunki u Alp. Dostondagi bo'g'in o'zagini Alpomish+Barchin birligi tashkil etadi. Alpomish nafaqat alp, balki alplikka muhr deb sifatlangan. Alplar bir qancha, alplikka muhr maqomida keluvchi – bitta. Qolaversa, Alpomish yonida alp ayol – Barchin bor. Alpinbiy esa yolg'iz. Uning Alpomish bo'la olmasligi, ko'p alplardan biri (to'qson qalmoq alplari singari) qatorida sanalishiga, doston boshlanmasining shajara qismidagina eslanishiga, avvalo, Barchindek qo'sh qanoti yo'qligi ham sabab"[5. 12-b]. Barchin obraziga yuqorida berilgan talqin va tavsif, obrazning negizida yor bo'lish masalasi bilan birgalikda, butun Qo'ng'iro't xalqining keyingi taqdirini ham birlashtirgan edi. Shu maqsadda, Barchinga uylanish orqali uning qavmiga hukmronlik o'rnatish, Kashal sarhadlarini yanada kengaytirishni maqsad qilgan to'qson alpning bari Barchin da'vosida shartlashishi bejiz emas: To'qson alpning Barchin uchun kurashi ham aslida chinakam alplik maqomiga erishib, Kashal taxtiga egalik qilish edi: "...Ko'kaldoshning Barchinga da'vosi faqat yor

uchun kurash emas, Barchinga uylanish alplarga o'n ming uyli Qo'ng'iro'tga biylik va Kashal taxtiga da'vog'arlik qilish uchun siyosiy tayanch huquqini beradi. Ko'kaldosh va alplar masalaning bu jihatini yaxshi bilishardi. Alplar Barchin timsolida bo'linib borayotgan Kashal mamlakati va taxti uchun ham kurashmoqda edilar". [5. 46-b.]

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy ma'lumotlardan quyidagi xulosalarga to'xtalish maqsadga muvofiqdir:

Barchin obrazi qahramonlik dostonlari orasidagi eng maqbul obraz. Uning zimmasiga yuklatilgan vazifasi butun bir etnosning orzu-istaklarini uyg'unlashuvi natijasidir. Boshqa xalq dostonlaridagi ayol obrazlaridan farqli o'laroq, Barchin ijtimoiy masalalarga o'z munosabatini bildira oladi, jamiyatdagi adolatsizliklar uchun kurasha oladi, jismoniy quvvati baland, fahm-farosatli ayol sifatida talqin etiladi. Obrazning izchil o'rganilishi, yanada ko'proq olimlarning bu obraz xususida bildirgan fikrlari keyingi maqolamizda bayon ettiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ғолима Мусина. Туроннинг алп қизлари: (баде'а). – Т.: Ёзувчи, 1997.
2. Ғ. Мусина. Ўзбек халқ дostonларида хотин-қизлар образи. – Т.: "Фан", 1983.
3. Абдулғазыхан. Родословная туркмен. – М., 1958.
4. Жирмунский В. М., Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1946.
5. Shomirza Turdimov. Etnos va Epos. – Toshkent: "O'zbekiston", 2012.

Amira IBATOVA,

dotsent vazifasini bajaruvchi (PhD) Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali "Tillar" kafedrasida

NON BILAN BOG'LIQ LEKSEMALAR TAHLILI

Annotatsiya: maqolada ona tili lug'atining muhim tarmog'i bo'lgan non terminiga bog'liq leksemalarining xususiyatlari o'rganilib, leksik birliklarning assotsiatsiyalari o'zbek shevalari lug'ati materiallari asosida bir mikroskop ostida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *leksema, lug'at, tilshunoslik, dialekt, paradigma, sintagmatika, ierarxiya.*

Annotation: the article discusses the features of bread lexemes, which are an important industry of the native lexicon, and analyzes the association of language lexical units under one microscope based on materials from the Uzbek dialect dictionary.

Keywords: *lexeme, dictionary, linguistics, dialect, paradigm, syntagmatics, hierarchy.*

Аннотация: в статье рассматриваются особенности терминов связанных с хлебом лексем, которые являются важной отраслью родной лексики, и анализируются ассоциации языковых лексических единиц под одним микроскопом на основе материалов словаря узбекских диалектов.

Ключевые слова: *лексема, словарь, лингвистика, диалект, парадигма, синтагматика, иерархия.*

Ma'lumki, adabiy tilning oziqlantiruvchi manbasi bu xalq shevalari hisoblanadi. Boshqa tillar kabi o'zbek adabiy tili ham ko'p dialektli hisoblanadi. Leksema - yunoncha so'z bo'lib, "so'z, ifoda" ma'nosini anglatib, til qurilishining leksik ma'no anglatuvchi lug'aviy birligidir. Buning ustiga faqat "O'zbek xalq shevalari lug'ati (Toshkent, 1971) dan boshqa region va lahjalar materiallarini o'z ichiga olgan yaxlit lug'atlar tuzilgan emas.

Mazkur maqolada non bilan bog'liq leksemalarning xalq shevalari materiallari asosida sistem tahlil qilishga harakat qildik, xolos. Ularning boshqa lingvistik xususiyatlarini ham tadqiq etish tilshunoslik fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ona tilimiz leksikasining muhim sohasi pazandachilik tarmog'i bo'lgan nonvoylik bilan bog'liq leksemalarning o'ziga xos xususiyatlarini "O'zbek xalq shevalari lug'ati" materiallari asosida tahlil qilishga harakat qilamiz. Dono xalqimiz biror narsaga ehtirom bildirsa, "nondek aziz", "nondek mo'tabar" deya non so'zini

qo'shib aytadi. Mamlakatimiz gerbida g'alla boshog'i tasviri tushirilgani ham o'zbek xalqining bug'doyga, nonga alohida hurmat-e'tibori ifodasidir. Zero, non dasturxonimiz ko'rki, farovon hayotimiz belgisidir. O'zbekistonning har bir viloyatida o'ziga xos nonvoylik san'ati mavjud bo'lib, bir-biridan tubdan farq qiladi. Bekoriga "Samarqand nonlari yetti iqlimga mashhur", "Toshkent non shahri" iboralari paydo bo'lmagan. Har birining o'ziga xos texnologiyasi mavjud. Samarqand va Buxoroda qalin va yupqa, Toshkent va Farg'onada o'rtacha qalinlikda, Xorazm va Qoraqalpog'istonda juda ham yupqa, ba'zi tumanlarda o'rtacha shaklda tayyorlanadi.

Yig'ilgan materiallar tahlili mazkur sohaga oid makromaydon leksemalarini quyidagicha makromaydonlarga bo'lib o'rganishni taqozo etmoqda:

1. Un mikromaydoniga xos leksemalar: oq un, qora un, qozoq un, Oqtosh un, Jomboy un, tegirmon un.

2. "Tegirmon" mikromaydoniga oid leksemalar: Xaraz (Xorazm) – tegirmon, baqaloq (Xorazm) – tegirmon toshining markazidan don oladigan teshik, g'ir-g'ir (Xorazm) – qol tegirmon, Pariljoq (Qarnoq) || parildoq (qoramurt) – tegirmon parragi xamma (Xorazm) – tegirmonda un tushadigan joy, chapoq (Tulkibosh, Chimkent) tegirmon do'li.

3. Shaxs mikromaydoniga tegishli leksemalar: Nanbiy (Xorazm) || navoy (Qashqadaryo) – nonvoy, xarasan (Buxoro) || xarason (Xorazm) – tegirmonchi, tandirchi (Payariq) || tandirsoz (Buxoro), zag'orapaz (eskirgan shakli), nonpaz (Buxoro) kabilar.

4. "Mahsulot" mikro guruhini o'z ichiga olgan leksemalar: alacha patir (Qashqadaryo) – unga ismaloq qo'shilib aralashtirilib pishirilgan non, qotirma (Qashqadaryo, Jizzax,) || qatirma (Tulkibosh) – qozonda yog'siz pishiriladigan yog'siz non, chalma (Buxoro) – ichiga qovoq solib pishiriladigan uy noni.

5. "Idish" mikroguruhiga tegishli leksemalar: nontaboq || nontavox (Qipchoq) – non tavoq, zavar (qoramurt) – savat, chanoq (Qarnoq) – 100–150 kg don sig'adigan katta sopoch, qop chok savat (Janubiy Tojikiston) pilta savat. O'z navbatida, non makromaydoni metal, inson, buyum, sabzavot singari mikromaydonlari bilan paradigmatic aloqaga kirishadi. Ya'ni ular bitta uya (non mikromaydoni)ga xos bo'lib, bir-biri bilan uyadoshlik mikromaydoniga kirisha oladi. Bunda tahlil etilayotgan leksemalarni bitta mikromaydonga birlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan umumiy ma'no shu maydonga

mansub bo'lgan barcha mikroguruhlarga taalluqli bo'lishi talab etiladi. Ular ham o'z navbatida yana ko'plab mikroguruhlarga bo'linib ketishi mumkin. An'analarning eng katta barqarorligi va mustahkamligi butun bir sistemani tashkil qilgan inson va uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan oziq-ovqatga xos leksemalarning tarixiy, etnografik hamda til xususiyatlari majmuyini o'z ichiga olgan ma'lumotlar manbasi bilan bog'liq bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va tadqiq etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday tilning lug'at tarkibi bir sistemani tashkil etgan holda uning tabiatiga xos ma'lumotlarini saqlash va to'plashda muhim ahamiyatga ega.

Non mikromaydoniga xos paradigma a'zolari o'rtasida o'zaro sinonimik (Elgazar) elak, dukimuhpar, shappati, (qipchoq) – chapchak kabi jins-tur (non alacha patir), qotirma (darb, Jizzax), chalma, chursi. Butun bo'lak (nin: burda, ushoq, uvoq). Leksik darajalanish (churek – non – kulcha – burda – ushoq), vazifadoshlik (Tegirmon un kombinati, nonpar, chakich, savat, lali), zidlik (non – ko'mach: pishgan – xom, suyuq – qattiq) singari munosabatlar mavjudligi ham materiallar tahlilidan ma'lum bo'ldi. Albatta, mazkur mikromaydonga xos leksemalar boshqa maydonlar bilan qo'shnichilik (sintagmatik) munosabatlarga ham kirishib ketadi. O'z navbatida, non makromaydoni metall, inson, buyum, sabzavot singari mikromaydonlari bilan paradigmatic aloqaga kirishadi. Ya'ni ular bitta uya (non mikromaydoniga)ga xos bo'lib, bir-biri bilan uyadoshlik mikromaydoniga kirisha oladi. Bundan tahlil etilayotgan leksemalarni bitta mikromaydonga birlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan umumiy ma'no shu maydonga mansub bo'lgan barcha mikromaydonlarga taalluqli bo'lishi talab etiladi.

Mavjud bo'lgan har qanday lug'at axborot tizimi sifatida dolzarb va memorial tabiatning ma'lumotlarini saqlash va to'plashda muhim ahamiyatga ega. Adabiy til lug'atlaridan farqli o'laroq, o'zbek dialektal lug'atlarida non bilan bog'liq lug'aviy birliklar umumlashtiradi va shu bilan madaniy xalq an'analarni mustahkamlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Lug'atlarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra xalqning hayotning turli jihatlariga bo'lgan munosabatini tiklash mumkin. Xullas, tildagi leksik birliklar bitta mikromaydon ostida birlashgan bo'lib, ular o'zaro va ayni paytda qo'shni maydonlar bilan muntazam ravishda paradigmatic, ierarxik hamda sintagmatik munosabatlarga kirishib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev F.A. Xorazm shevalari. – Toshkent, 1961.
2. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent: Fan, 1979. 43-44-bet.
3. Samadov Q. O'zbek tili uslubiyati. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
4. Shoabduraxmanov Sh., Ishayev A. O'zbek shevalarining o'rganilishi va navbatdagi vazifalar // O'zbek tili va adabiyoti. 1968 yil, 5-son, 35-38-betlar.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 489-bet.

Nigora ABDUSALOMOVA,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti tayanch doktoranti

“ZEVARXON” DOSTONINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: maqolada turkiy xalqlar o'rtasida “Zevaxxon”, “Sanobar”, “Kitobi Sanobar”, “Gul va Sanobar”, “Qissai Sanobar”, “Shahzoda Sanobar” nomlari bilan tarqalgan dostonning o'rganilishiga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: *doston, baxshi, variant, versiya, qahramon, syujet, “Zevaxxon”,*

Annotation: in this article there are information about epic between the nation “Zevaxxon”, “Sanobar”, “Kitobi Sanobar”, “Gul va Sanobar”, “Qissai Sanobar”, “Shahzoda Sanobar”

Keywords: *epic, bakhshi, variant, version, hero, plot, “Zevaxxon”*

Аннотация: в статье содержатся сведения о плетении эпоса, известного у тюркских народов как «Зевархан», «Санаубар», «Книге Санаубар», «Гул и Санаубар», «Принц Санаубар»

Ключевые слова: *дастан, сказител, вариант, версия, герой, сюжет, “Зевархан”*

O'zbek dostonchiligi xazinasining javohirlaridan biri “Zevaxxon” dostoni sanalib, doston ishqiy-romanik dostonlar sirasiga mansub. Doston turkiy xalqlar o'rtasida xilma-xil versiya va variantlarda “Sanobar”, “Gul va Sanobar”, “Qissai Sanobar”, “Kitobi Sanobar”, “Shahzoda Sanobar” nomlari bilan tanilgan bo'lib, qo'lyozma va litografik nusxalari mavjud. Doston Kogon(1903), Toshkent(1903,1909,1910), Qozon(1908), Samarqand(1910), Buxoro(1911) shaharlarida bir necha marotaba litografik yo'l bilan nashr qilingan. Dostonning 1870-yildayoq nashr qilinganligi haqidagi ma'lumotlar ham mavjud.[1]

Dostonning og'zaki variantlari haqida V.M.Jirmunskiy va H.Zarifovlar hammuallifligidagi “Узбекский народный героический эпос” (“O'zbek xalq qahramonlik eposi”) kitobida Ergash Jumanbulbul o'g'li va Islom shoirlar repertuarida “Sanobarxon” nomi bilan, Fozil shoir va Po'ikan shoir repertuarida esa “Zevaxxon” nomi bilan mavjudligi haqida aytiladi[2]. Folklorshunos Malik Murodov ham “Zevaxxon” dostonining bir qancha o'zbek dostonchilari, shu jumladan, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ikan shoir, Rahmatulla Yusuf o'g'li tomonidan kuylab kelinganini qayd qiladi[3]. Biroq, biz Fozil shoir va Rahmatulla Yusuf o'g'li repertuarlaridagina “Zevaxxon” nomi bilan yozib olingan dostonni uchratdik.

Fozil Yo'ldosh o'g'li tomonidan kuylangan “Zevaxxon” dostoni 1945-yili Muzayyana Alaviya tomonidan yozib olingan va 1970-yili kitob holida Malik Murodov so'zboshisi bilan nashr qilingan. [3] M.Murodov bu so'zboshida doston syujeti, kompozitsiyasidagi izchillik, bir butunlik, obrazlar tizimi haqida birmuncha fikrlar bayon qiladi. Dostonning ishqiy-romanik dostonlar sirasidan ekanligini bildirib, asar g'oyasi va bir necha motivlarga ham alohida to'xtaladi. Bu so'zboshi “Zevaxxon” dostoniga oid ilk tadqiqotlardan biri sifatida ahamiyatli.

Dostonning Rahmatulla Yusuf o'g'li varianti ham mavjudligi haqida yuqorida aytib o'tgan edik. Bu dostonni 1947-yil 11-iyunda Rahmatulla Yusuf o'g'lining

o'zi yozib, Folklor arxiviga topshirgan. Umumiy hajmi 86 sahifani tashkil etadi. Qo'lyozma O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining Folklor arxivida 1445-inventar raqami ostida saqlanadi. Shoir dostonning so'nggi varag'ida “Zevaxxon” dostoni haqida quyidagilarni yozib qoldirgan: ““Zevaxxon” dostoni haqida. Ba'zi qariyalar bu dostonni avval ertak bo'lib shoir Jolmon tomonidan doston qilingan deydi. Lekin bu aniq gap emas. “Gul va Sanobar” dostoniga qarasangiz ba'zan “Zevaxxon” dostoniga o'xshag'anini ko'rasiz. Menimcha u ham “Zevaxxon” dostonining boshqa bir varianti bo'lsa ajab emas. “Zevaxxon” dostoni Qo'rg'on qishlog'ida ikki-uch martagina aytilib, keyin bu doston aytilmay yo'qolib ketgan. Lekin xalqning chala baxshilari o'rtasida so'zlari kam yoki ertak singari aytilib kelinmoqda. “Zevaxxon” dostonini hech kim toza, o'xshatib aytolmaydida, deyishib baxshilar afsus qilar edi. Bu go'zal dostonni o'xshatib, xalq o'rtasida jilvalantirishga allaqachonlardan buyon orzuim bor edi. Sevgi qumg'onidan men ham andakgina ichdim. 1941-yili “Zevaxxon” dostonini salgina orolantirib, Guliston jurnali redaksiyasiga yubordim. Toshkentdan yozuvchilar meni chorlag'andek bo'ldilar. O'sha vaqtlarda mamlakatimiz xavf ostida turg'on payt edi. Men qo'rqib Toshkentga borish u yoqda tursin, hatto tog' sayriga chiqolmas edim. Yana elimizdan tuman ko'tarilib, bog'larga gular va har xil o'simliklar yashnab qoldi. Ko'nglimga katta bir surur quyuldidu, bu “Zevaxxon” dostonini demak ikkinchi bora tuzatdim. Rahmatulla Yusupov. 11.06.1947”[4].

“O'zbek xalq qahramonlik eposi” kitobida etnograf N.P.Ostroumov 1909-yili dostonning “Sanobar” xalq kitobi syujeti asosida ko'chirilgan bir nusxasini rus tiliga tarjima qilgani aytiladi.[2] Bu tarjima 1909-yili rus etnograf olimi G.N.Potanin tug'ilganining yetmish yilligi munosabati bilan nashr etilgan to'plamda “Приключенная Царевича Санаубара” nomi bilan bosilgan.

N.P.Ostroumov ham dostonga qisqacha so'zboshi yozib, joy nomlari, qahramonlar va ba'zi so'zlarga izoh bergan. N.P.Ostroumov bu tarjimini “Kitobi

Sanobar”ning Toshkentda 1903-yilda chop qilingan nusxasi emas, deydi. Aslida esa N.P.Ostroumov tarjimasini 1903-yilgi nashrdan farq qilmaydi.

O‘zbek folklorshunosligimizda “Kitobi Sanobar” va “Zevarxon” dostoni haqidagi dastlabki va batafsil ma’lumot 1947-yilda V.M.Jirmunskiy va H.Zarifovlar hammuallifligida “Узбекский народный героический эпос” (“O‘zbek xalq qahramonlik eposi”) nomi bilan nashr qilingan kitobida uchraydi. Mualliflar dostonning qaysi o‘zbek baxshilari repertuarida uchrashi, baxshilar va davrning savodli yoshlari orasida keng tarqalganligini bildirib, N.P.Ostroumov tomonidan tarjima qilingan nusxaning qisqa nasriy bayonini ham keltirishadi. Shu bilan birga syujetdagi ayrim motiv va epizodlarning “Ming bir kecha” arab ertaklariga o‘xshash ekanliklarini ham aytishgan. Xususan, “Sayfulmuluk haqida hikoyat” dostonidagi Sayfulmuluk sarguzashtlaridagi qahramonning zangilar bilan to‘qnashuvi, vazir o‘g‘lining qahramonga hamroh bo‘lishi, maymunlar podshohi yordamida maymunlar qo‘lidan qochib ketishi, hamrohlaridan ayrilishi kabi bir qancha motivlarning Fozil shoir repertuaridagi “Zevarxon” dostonida ham uchrashi ko‘rsatilgan. “Ming bir kecha” ertaklari arab va fors tillari orqali O‘rta Osiyoda yashagan turkiy xalqlar orasida ham keng shuhrat qozongan. Natijada, bir qancha ertak motivlari “Sanobar”, “Zevarxon” dostonlarida o‘zlashganini ko‘ramiz.

“Zevarxon” dostonining XVIII asr turkman shoiri Shaydoyi tomonidan kuylangan “Gul va Sanobar” versiyasi ham mavjud. Prof. B.A.Qoriyev bu dostonni birinchilardan bo‘lib nashrga tayyorlab, turkman o‘quvchilariga taqdim qilgan[5]. Shaydoyining hayoti va ijodi, “Gul va Sanobar” dostoni haqida A.Meredov tomonidan “Shaydoyi”(Шейдайы) nomli monografiya[6] ham yozilgan. Bu monografiyada dostonning tanqidiy matni ham mavjud. Muallif bu tanqidiy matni tayyorlashda Leningradda saqlanayotgan nusxasining fotokopiyasini asos qilib oladi. Hamda asarning qo‘lyozma nusxalari(TR FA Mahtumquli nomidagi til va adabiyot instituti qo‘lyozmalar fondida inv.84, 780, 111, 682), Qozon, Toshkent (1903,1908) nashrlaridan ham foydalangan. Bu monografiyadan doston matni, tanqidiy matn va fotosuratlar, lug‘at va izohlar ham o‘rin olgan. A.Meredov ham N.P.Ostroumov tarjima qilgan variant syujetini keltirarkan, Shaydoyi dostoniga juda yaqinligini aytadi. Bu monografiyadan Shaydoyining O‘zbekistonda o‘qib, Buxoro va Samarqand shaharlarida yashaganligini[6] ham bilamiz. Demak, Shaydoyi Samarqand baxshilaridan dostonni eshitgan bo‘lishi ham mumkin. A.Meredov “Gul va Sanobar” dostonining barcha qo‘lyozma va toshbosmalarini bir-biri bilan qiyoslab, variantlarning mazmun va nazmiy

o‘xshashliklari sababidan bitta muallifga, Shaydoyiga qarashli ekanligi haqida xulosa beradi. Shu bilan birga “Gul va Sanobar” dostoni Shaydoyining lirikasiga qaraganda soddaligi va tushunariligi bilan farqlanishini aytadi. She’riy qismi turkman xalq poetik formasi do‘rtlemeda yozilgani va bor-yo‘g‘i 4 dona muxammas keltirilganini aytadi. Fikrimizcha, Shaydoyi dostonidan xabardor bo‘lib, uni qayta ishlagan bo‘lishi mumkin.

Folklorshunos olimi M.Jo‘rayeva ham “Zevarxon” dostonining Fozil shoir versiyasini, A.Meredov ilmiy izlanishlariga asoslangan holda “Gul va Sanobar” dostonining turkman versiyasini tadqiq qilgan. Olima dostonning ilk nusxalari Xorazm hududida shakllangan, degan xulosaga keladi. Hamda fikrini Roziya xalfaga tegishli 1906-yilda ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxa bilan Shaydoyiga nisbat berilgan nusxani solishtirish orqali asoslaydi[7].

“Gul va Sanobar” dostoni haqida Dovletgeldi Oqdirov “Shaydoyining “Gul va Sanobar” dostoni hamda uning sovet sharqi adabiy syujetlari bilan aloqasi” nomli nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.[8] D.Oqdirov dostonning syujet yo‘nalishini juda ko‘p ertak va dostonlar bilan qiyosiy tahlil qilgan. D.Oqdirov N.P.Ostroumov tomonidan tarjima qilib, nashr qilingan variantni Shaydoyiniki, degan fikrni ilgani suradi. Biroq, N.P.Ostroumov o‘zi yozgan qisqacha so‘z boshida quyidagilarni keltirgan: “Men bu dostonni birinchi marotaba bir o‘qituvchidan eshitdim, keyin esa matnini topdim. Men bu matnning tarjimasini tayyorlab bo‘lgunimcha, “Sanobar”ning 1903-yilda Toshkentda litografik nashri chiqdi”[9]. Fikrimizcha, yuqorida aytganimizdek, Shaydoyi o‘qib yurgan vaqtlarida doston bilan tanishgan. Shu sabab ham Shaydoyi versiyasi o‘zbek versiya va variantlari bilan o‘xshash.

O‘zbek folklorshunosligida ham “Zevarxon” dostoni yuzasidan maxsus tadqiqot qilingan. R.Radjabov “Zevarxon” dostonining genezisi, tarqalishi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasida[10] doston syujeti va motivlarini arab, hind, o‘zbek ertaklari bilan qiyosiy tadqiq qilgan, Fozil shoir va Rahmatulla Yusuf o‘g‘li variantlari o‘zaro qiyoslagan.

O‘zbek folklorida, asosan, “Zevarxon”, “Gul va Sanobar”, umuman, turkiy xalqlar o‘rtasida “Sanobar”, “Kitobi Sanobar”, “Gul va Sanobar”, “Qissai Sanobar”, “Shahzoda Sanobar” nomlari bilan tarqalgan dostonlarni bir dostonning versiyalari, deyolamiz. Doston yuzasidan bir necha samarali tadqiqotlar qilinganini ham ko‘rdik. Shu bilan birga doston syujet qurilishi, motivlar tarkibi, obrazlar, doston genezisi ga oid atroflicha tadqiqotlar qilish lozim, nazarimizda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov.M. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. – Toshkent:Fan,1969. 6-bet.
2. Жирмунский В.М., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947. –287-292б.
3. “Зевархон”. Айтувчи, Фозил Йўлдош ўғли.– Тошкент: Фан,1970, –3б
4. O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institute Folklor arxivi. Inv.№1445.
5. Шайдайы. “Гул-Сенубар”, топлап чапа тайярлан, Б.А.Гарриев.– Ашгабад, 1943.
6. Мередов.А Шейдайы (“Дерневлер ве текстлер”). – Ашгабад, 1964, –151б.
7. Jo'rayeva M.Y. Some notes on the epic “Gul and Sanobar”//Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) <https://www.tarj.in>, 394-bet.
8. Окдиров.Д “Дестан “Гуль и Сенубер” Шейдаи и его связь с литературными сюжетами советского Востока, канд. дис. – Ашхабад, 1967.
9. Остроумов Н.П.“Приключения царевича Санаубара”, сўз боши ўрнида СПб-1909, том XXXIY, записки инст. рус. геогр. общ-ва по отд. этнографии. стр. 309.
10. Radjabov R. “Zevarxon” dostonining genezisi, tarqalishi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari” diss. – Toshkent, 1973

Normat YULDASHEV,
TerDU dotsenti

CHO'L PON SHE'RIYATIDA POETIK TILNING XALQCHILLASHUVI

Annotatsiya: mazkur maqolada Cho'lpon she'riyatida qo'llanilgan paremiologik birliklar, xalq qo'shiqlari ohangida yozilgan she'rlar, xalq ijodiga xos ritm stilizatsiyasi masalalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: poetik til, badiiy nutq, milliy she'r, xalqchillik, parema, qo'shiq, ritm, folklor, stilizatsiya, maqol, ibora.

Annotation: in this article, paremiological units used in Cholpon poetry, poems written to the tune of folk songs, issues of rhythm stylization characteristic of folk art are studied.

Key words: poetic language, artistic speech, national poem, nationalism, parema, song, rhythm, folklore, stylization, proverb, phrase.

Аннотация: в данной статье изучаются паремиологические единицы, используемые в поэзии Чулпана, стихотворения, написанные на мотивы народных песен, вопросы стилизации ритма, характерные для народного творчества.

Ключевые слова: поэтический язык, художественная речь, народный стих, парема, песня, ритм, фольклор, стилизация, пословица, фраза.

Rus olimi G. Vinokur badiiy asar tili haqida fikr yuritar ekan soddagina qilib “Poetik til deganda eng avvalo badiiy asarlar yozishda ishlatiladigan til tushuniladi”[1], - deb yozgan edi. Badiiy asr tili emotsional to'yintirilganligi, hissiy tonalligi, ta'sirchanligi bilan, kitobxonga estetik zavq berishi bilan tilning boshqa sathlaridan farqlanadi. Badiiy til badiiy kommunikatsiya vositasida badiiy nutq hodisasiga aylanadi. Badiiy nutqning xarakterli xususiyatlaridan biri uning obrazlilikidir. Obrazli tafakkur badiiy matnga tasviriylik, emotsionallik bag'ishlaydi. Ma'lumki, “...badiiy nutq tarkibida so'z o'zining asliga - obrazli tabiatiga qaytadi. Yana ham to'g'rirog'i so'zning mazkur azaliy xususiyati badiiy nutq tarkibida to'laqonli namoyon bo'ladi”[2] Demak badiiy nutqning obrazliliigi ijodkor qo'llagan tasvir, ifoda vositalari, ibora va paremiologik birliklarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Abdulhamid Cho'lpon XX asr boshlari milliy she'riyatimiz tilinisoddalashtirib xalq tiliga yaqinlashtirdi. Xalqona ruh bilan sug'orilgan xalqchil she'rlar yaratdi. Shu boisdan ijodkorning poetik mahorati avvalo

poetik matnda qo'llanilgan so'zlar jozibasida namoyon bo'ladi. “...Cho'lpon adabiyot xalqchil bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Adib tushunchasidagi “xalqchillik” ikki jihat bilan belgilanadi: birinchidan; adabiyot xalqning ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlariga xizmat qilishi lozim; ikkinchidan; adabiyotning ifoda vositalari xalqqa tushunarli bo'lishi kerak deb hisoblaydi”[3].Cho'lponning she'riyat tilini xalqchillashtirishdagi xizmatlari o'z davrida uni tanqid qilgan munaqqidlari tomonidan ham e'tirof etilgan. “O'zbek yosh shoirlari. Cho'lpon” maqolasining muallifi Ayn - Olim Sharafiddinov shunday yozadi. “Uning tili sodd ham turli fikr - tuyg'ularni ifoda qilishga yararliq ham nuqsonsizdir. Bu kungi o'zbek adabiy tili, shubhasiz, Cho'lpon tilidir. Butun adabiy yoshliq uning tilini biror o'rnak taniydir. Unga taqlid qiladi, Cho'lpon buning bilan taqdir etilarlik maxtanarlikdir”[4]. Cho'lponga qarshi kurash ruhida yozilgan ushbu maqola 1927-yilda “Qizil O'zbekiston” gazetasida shoir ijodi haqidagi bahsni boshlab berdi. Ushbu maqolaga javob tarzida yozilgan Oybekning “Cho'lpon. Shoirni qanday tekshirish kerak?” maqolasida ham Cho'lpon

mahoratiga alohida e'tibor qaratilgan. "Cho'lpon yangi adabiyotda yangi narsalar yaratdi. Muvashshah adabiyoti o'rniga bu kunning badiiy zavqiga yarasha yoqimli, go'zal she'rlar o'rtaga chiqardi. Bu kungi yosh nasl uning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini ko'p sevadi"[5].

Cho'lpon tilining soddaligi uning xalqona uslubga yaqinligi bilan izohlanadi. Shu boisdan shoir she'riyatining xalqchillashuvini quyidagi omillar asosida izohlash mumkin:

1. Paremiologik birliklarning qo'llanilishi.
2. Xalq qo'shiqlari ohangida ifodalanishi.
3. Xalq ijodiga xos ritm stilizatsiyasi.

Cho'lpon xalq jonli tilining go'zalliklarini o'z ijodiga mahorat bilan payvand qildi. Xususan, xalq maqollari, ibora, obrazli ifodalardan samarali foydalandi. Masalan, "Shamol nimadan paydo bo'lur?" she'rida "Dushman so'zlar, so'zlay bersun suyaksiz til o'zida, Bir chaqalik maza yo'qdur yuz ming og'iz so'zida" satrlarida "Oz so'zla - soz so'zla", "Tilning suyagi yo'q" iboralari qo'llangan bo'lib, har qancha ko'p so'zlagan bilan gapida mazmun matra yo'q ma'nolari ifodalangan. Yoki "Tortishuv tongi" she'ridagi:

Chiqadigan quyoshni siz behuda
Etak bilan to'smoq uchun tirishmang,
Ahmoq bo'lib Azroilning oldida

Jon talashig, to o'lguncha berishmang -
bandida "Oyni etak bilan yopib bo'lmas" xalq maqoli qo'llangan bo'lib, millatning erk quyoshini to'smoqchi bo'lgan bosqinchilarga nisbatan ishlatilgan. Azroil timsolida esa mustamlakachilarga munosabat bildirilgan. "Ag'darilish" she'ridagi "Dehqon eski chorig'ini sudrab keladir" misrasida "Eski chorig'ini sudramoq", "Ishq yo'li" she'rida esa "Sabrning kosasi to'lmoq" iboralari mahorat bilan misralar qatiga singdirib yuborilgan:

Sabrning kosasi to'lgandir,
Bu og'ir ayriliq to'ydirgan.
Oh, qancha g'azablar bo'lgandir,
Go'zalim, xabaring bo'lmagan!...

Cho'lpon ko'p o'rinlardapoetik fikrni yorqin, ta'sirchan ifodalash maqsadida frazeologik birliklardan umumli foydalanadi. Masalan: "qanoti qayrilgan"(Mendada qanot bor, lenin qayrilgan -"Men va boshqalar"), "siniq tosh" (El ko'ksida sham yoqqali topilmasmi siniq tosh -"Yurt qayg'usi"), "osmondan yulduz uchdi" (Qorong'u kech...Ko'k yuzida yulduzlarmi otilg'on, Yo'qsa elning baxtimudir "ko'lankaga" sotilg'on - "Tarixdan"). "Qanoti qayrilgan" iborasi orqali erksiz, huquqsiz, to'rt devor ichida yuzlari za'faron, bag'irlari qon Sharq ayollari taqdiriga ishora qilingan bo'lsa, "siniq tosh" chaqmoq tosh ma'nosida qo'llangan, "osmondan yulduz uchdi" iborasi orqali esa ko'lanka ichra qolgan elning baxtsizligiga munosabat bildirilgan.

Cho'lpon ijodining xalqona ruh bilan to'yintirilganligi uning xalq qo'shiqlari ohangida yozilgan she'riy

turkumlarida ham namoyon bo'ladi. Ma'lumki XX asr boshlari milliy she'riyatimizda Hamzaning "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" to'plamlari xalq qo'shiqlari ohangida yozilgan. Cho'lpon she'riyatida ham xalq kuylari, qo'shiqlariga moslab yozilgan she'rlar alohida bir tizimni tashkil qiladi:

1. Xalq kuylariga moslab yozilgan she'rlar.
2. Xalq qo'shiqlaridan havolalar keltirib yozilgan she'rlar.
3. Xalqona ritmga asoslangan she'riy namunalar.

Shoirning xalq kuylariga moslab yozilgan she'rlari tarkibiga "Uyqu" "Bormayman dedi" kuyiga, "Raqamlik sevgi" "Naylaram" kuyiga, "Qadoqchi qo'shig'i" - "Ushaldi xummorim" xalq kuyiga, "Galdir" g'azali "Galdir" xalq kuyiga, "Qo'shiq" "Xush keldingiz, Xorazmga" kuyiga moslab yozilgan. She'ning ritmi yengil, qofiyalanish tizimlari xalq qo'shiqlariga mos ohangdor. Tarixdan ma'lumki, Cho'lpon xalq kuylarini yaxshi bilgan, o'zi dutor chertib qo'shiq xonish, xirgoyi qilgan. Ko'pgina she'rlariga xalq qo'shiqlaridan parchalar qistirib she'ning ruhini, ohangini ko'tarishga harakat qilganligini quyidagi epigrafdan ham bilish mumkin:

Shaftoli kelinchak,
Uning qo'ynida men tentak...
"Men bog'ingga kirmasdan
Odoq bo'пти yemasdan.
Muncha to'lib yig'laysan,
Men qo'yningga kirmasdan?!".

"Oy qo'ynida" she'ridan olingan ushbu parchada shaftoli - kelinchakka murojaat qilingan. Shoir ijodida ko'p o'rinlarda shaftoli obraziga murojaat uchraydi. "Shaftoliga" she'rida "O'n sakkizga kirgan qishloq qizlarining yuzidek, Qip - qizargan yuzlaringdan bir o'pich ber shaftoli" deb boshlanadigan she'rida ham xalq qo'shiqlariga xos yengil yumor, alliteratsiya qo'llanilgan.

Cho'lpon oilada yolg'iz o'g'il bo'lib uch qiz-opsingillar ichida ulg'aygan. Shu boisdan uning ijodida ayollar taqdiri bilan bog'liq asarlar salmoqli. "Kecha" romani, hikoyalari, dramalaridagi ayollar obrazi, she'rlarida ham Sharq ayollari timsoli kengroq qamrab olingan. "Oy qo'ynida" she'rida xalq qo'shig'idan olingan parcha shunchaki epigraf sifatida keltirilmagan. Shoirning "Oydin kechalarda" hikoyasida baxtsiz kelinchakning ayanchli qismati psixologik tasvirda yorqin ifodalab berilgan. "Oy qo'ynida" she'ridagi lirik kechinma "Oydin kechalarda" hikoyasi bilan ruhan yaqin. She'ning ilk misralari fikrimizni tasdiqlaydi: "Bir tomchi to'kilgan yosh uchun shuncha so'lishmi? Bu boqchada gul ko'p edi so'ldi amalimdek!". Boqchadagi so'lgan gullar - erku huquqidan mahrum qilingan Sharq ayollari. Amal - shoirning orzu maqsadi, estetik ideali. Shoir she'ning ta'sir kuchini yanada oshirish maqsadida xalq qo'shig'idan namuna keltirgan desak masalaga to'g'riroq yondoshgan bo'lamiz.

Cho'lponning "Turkiston" gazetasining 1922-yil 23-sonida e'lon qilingan "Oktabr qizi" nomli nasriy yo'lda yozilgan lirik dostonida o'zbek sahnasining ilk qaldirg'ochlaridan Vannaychaxon va uning fojiali qismati xususida so'z boradi. Muallif uch qismdan iborat dostonda Vannaychaxon hayotini hikoya qilishni maqsad qilmaydi, balki uning fojiali taqdiriga o'z hissiy munosabatini bildiradi. Lirik dostonning uchinchi qismida eri tomonidan shafqatsizlarcha o'ldirilgan xalq qiziga lirik qahramon munosabati ifodalangan: "Xalq Vannaychaxonning ruhini yiroqlarga uchgan qushlar bilan uchib ketganini bilgan, sezgan bo'lsa kerakdirkim:

Havodagi bo'zto'rg'ay,
Bo'zlamasang ne bo'lg'ay?
Vannaychaxon dardini
So'zlamasang na bo'lg'ay?, -

degan.... Bu Vannaychaxonning hayotidan-da, o'limidan-da sirlil va ma'noli so'zlardir..."[6]. Xalqona ruhda yozilgan ushbu she'riy parcha ham dostonidagi lirik fojeliqni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. Shoirning lirik turga mansub kichik nasriy asarlarida ham xalq dostonlariga xos ritm, intonatsiya, ta'kid, tasvir va ifoda vositalarini ko'plab uchratish mumkin.

Cho'lpon ijodida bevosita ijroviy lirikaga mansub - o'zga shaxs tilidan aytilgan xalqona ruhdagi she'rlar ham alohida tizimni tashkil qiladi. Bunday she'rlar turkumiga "Qiz qo'shig'i", "Chimmat qo'shig'i", "Qadoqchi qo'shig'i", "Xizmatchi bola qo'shig'i" she'rlarini kiritish mumkin. "Qiz qo'shig'i" she'riga shoirning o'zi "Bu narsa "Qora sochim o'sib" degan xalq qo'shig'ining "Andijoncha", "Iskobilcha"lariga va ham "Adolchaxon" degan kuyga to'g'ri keladir"[7], - deb izoh bergan:

"Qora sochim o'sib qoshimga tushdi,
Ne savdolar mening boshimga tushdi!

Bu o'tli, iztirobli dardlarni o'z ichiga olgan bir kuy borki, bu kuy "Tanovar" deb nomlanadi. "Tanovar"

ichkarida azob chekkan ayolning sevgisi man qilingan, doimo pinhon saqlashga majbur etilgan muhabbat haqidagi kuydir"[8]. "Tanovar"ning o'n olti xil turi bo'lib, ular orasida "Adolchaxon tanovari" alohida o'rin tutadi. Cho'lpon ham Farg'ona vodiysida keng tarqalgan ana shu kuyni nazarda tutgan bo'lsa kerak. Cho'lponning "Qiz qo'shig'i"da ham boshiga qora kunlar tushgan qizning ohu faryodga to'la nolalari ifoda etilgan. She'ning har bandining oxirgi misrasi xalq qo'shig'iga mos ohangda naqorat shaklida takrorlanadi: yomon kunlar tushdi; og'ir kunlar tushdi; qiyin kunlar tushdi; qonli kinlar tushdi; o'tli kunlar tushdi; yorsiz kunlar tushdi kabi.

"Cho'lpon she'riyatda stilizatsion folklorizmlarning barcha turidan: janr, motiv, obraz va ritm stilizatsiyalaridan mahorat bilan foydalangan. Ritm stilizatsiyasi folkloriga xos ohanglarda asarlar yaratish bo'lib, bu holat Cho'lpon she'rlarida ko'p uchraydi"[9]. Shoirning maktab o'quvchilari uchun mo'ljallab yozilgan "Ko'klam qo'shiqlari" turkumidagi "Ko'klamdan xabar", "Boychechak", "Ko'klam yomg'iri" she'rlarida xalq qo'shiqlariga xos yengil vaznga asoslangan ritm stilizatsiyasidan ijodiy foydalanilgan:

Boychechakning bolasi
Ochdi yuzini.
Suvga chiqqan xolasi
Ko'rdi qizini.

"Boychechak" she'rining ritmi 5, 7 hijoli barmoq vazniga tushgan bo'lsa, "Ko'klam yomg'iri", "Kelinchak" she'rlarida bandlar 5 hijoga asoslangan bo'lib, xalq qo'shiqlariga xos ritm hosil bo'lgan. Bundan anglashiladiki, Cho'lpon XX asr boshlarida milliy she'riyatimiz ritmini ancha soddalashtirib xalqona ohangga yaqinlashtirdi. O'z davrining "badiiy zavqi"ga yarasha she'rlar yaratdi. Cho'lpondan keyingi avlodlar uning an'anasini davom ettirib, milliy she'riyatimiz sathini cho'lponona ohanglar bilan boyitdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Винокур Г. О. О языке художественной литературы. – Москва. Высшая школа. 1991. С. 24-32.
2. Қуроноу Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент. "Навоий университети". 2018. В. 169.
3. Қуроноу Д. Чўлпон насри поэтикаси. -Тошкент. Шарқ. 2004. Б. 17.
4. Чўлпон ижоди танқид кўзгусида. – Тошкент. Muharrir nashriyoti. 2022. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи И. Матғозиев. Б. 34.
5. Чўлпон ижоди танқид кўзгусида. – Тошкент. Muharrir nashriyoti. 2022. Б. 34. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи И. Матғозиев. Б. 45.
6. Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. –Тошкент. Akademyashr. 2016. Б. 72
7. Қаранг. Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. – Тошкент. Akademyashr. 2016. Б. 348.
8. https://kultura.uz/view_2_r_8305.html
9. Z. Eshanova. Cho'lpon she'riyatida stilizatsion folklorizmlar. Xalqaro ilmiy – onlayn konferensiyaamaliy Konferensiya materiallari. – Andijon. 2022. 398-bet.

Gulhoyo ISABAYEVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
 va adabiyoti universiteti tayanch doktorant*

“QUYOSHIM – ENAM” QISSASIDA PERSONAJLAR SISITEMASI

Annotatsiya: ushbu maqolada Guljahon Mardonovaning “Quyoshim – enam” qissasidagi personajlar sistemasini o'rganilgan. Bosh qahramon ona obrazi xarakteri yorqinroq namoyon bo'lishida ishtirok etgan ikkinchi va uchinchi darajali personajlarning ahamiyati tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar va iboralar: obraz, personaj, personaj nutqi, personajlar sistemasini, xarakter, ona, didaktika, portret.

Annotation: the article studies the system of characters in Guljahon Mardonova's short story “Quyoshim-enam”. The significance of secondary and tertiary characters, which are involved in the brighter manifestation of the character of the main character's mother, is analysed.

Key words: image, character, character speech, character system, character, mother, didactics, portrait.

Аннотация: в данной статье исследуется система персонажей рассказа Г.Мардоновой «Куёшим-энам». Анализируется значение второстепенных и третичных персонажей, участвующих в более ярком проявлении характера матери главного героя.

Ключевые слова: образ, характер, характер речи, характерная система, характер, мать, дидактика, портрет.

Badiiy asarlarda personaj, obraz, qahramonlar muhim ahamiyatga ega. Chunki har qanday asarning syujeti voqealardan, voqealar esa obrazlar, qahramonlar, personajlar sistemasini xatti-harakatlari, o'zaro munosabatlaridan iborat. Personaj atamasi asarda ishtirok etuvchi, qahramon, xarakter kabi atamalar bilan bitta sinonimik qatorni tashkil qilsa-da, neytral ma'nosi bilan dominantlik qiladi. Adabiyotshunoslikka oid lug'atlarda personaj termini quyidagicha izohlanadi: “Personaj – lotincha persona – shaxs, teatr maskasi, badiiy adabiyotdagi inson obrazi, adabiy asardagi voqea ishtirokchisi, his, kechinma va nutq subyekti”.

Biz ushbu maqolada Guljahon Mardonovaning “Quyoshim – enam” qissasida personajlar sistemasini kuzatamiz. Qissada onalarga xos bir qancha go'zal va noyob fazilatlar muallif nutqi hamda qissadagi boshqa personajlar orqali ochiladi. Qissada ishtirok etgan har bir personaj muallif xotiralarida qayta jonlanadi va yozuvchi ushbu personajlarni badiylashtiradi. Asardagi bosh qahramonlar xarakteri, hayotga munosabati nafaqat qahramon monologlarida, roviy-personaj ta'riflarida balki ikkinchi va uchinchi darajali qahramonlar obrazlari bilan bo'lgan munosabatlarda yanada konkretlashadi. Qissadagi barcha personajlar qaysidir jihati, xarakteri, hayotga munosabati bilan bir-biri bilan bog'lanadi shu tariqa voqealar ketma-ketligini rivojlantiradi. Ona xalq ichida yurgan og'zaki ijodning marosim qo'shiqlari, ertak, rivoyat, maqol va matallarini ham bilishi ya'ni badihago'yiligi qiz obrazi orqali bilamiz. Adiba qissada muallif nutqidan keng foydalangan shu sababdan o'z fikr-mulohazalarini keng izhor eta olgan. “Enam kashta tikayotib, eshitilar-eshitilmas xirgoyi qilardi.

Kelinoy, kelin deyishadi-yo,
 Zulpini shamol eshadi-yo.

Orqasidagi po'pagi-yo,
 Kovush betiga tushadi-yo.

Bu xirgoyi menga yoqardi. U esa yayrayotganimni bilib jilmayib qo'yardi-da, yana tikishda davom etardi”. Ushbu satrlardan anglaymizki, onalarimizga xos badihago'yilik, xalq og'zaki ijodi namunalaridan xabardorlik va bu bilimlarni farzandlar tarbiyasida qo'llash, ma'naviyatiga singdirish o'zbek onasiga xos sifatlardandir. Onalarning yana ko'plab qirralarini ochib beruvchi bu personaj Ota obrazidir. Onalar yolg'iz emas, onalar madhi otalar yodi bilan to'kis, mukammal bo'ladi. Bu ikki personaj bir-birini to'ldirib, aniqlashtirib keladi. Qissada oiladagi qo'rg'on, himoyachi, tarbiyachi, haqiqatgo'y, mard, barcha uchun ibrat bo'luvchi otani boshiga ko'taruvchi va farzandlari ko'z o'ngida uni qahramon sifatida gavdalantiruvchi personaj bu – Onadir. O'zbekning onasi uchun xos bo'lgan mehribonlik, sabr-toqat, qanoat, g'amxo'rlik, oila ustunini hurmat qilish kabi xislatlarni ochib beruvchi personaj bu – Otadir. Millatimiz onalari farzandlarini otasi dasturxonga o'tirib, oshga qo'l uzatmaguncha taomlanmaslikka o'rgatishadi. Qissadagi quyidagi misralar orqali muallif bir oila misolida o'zbek oilalari, ularning otaga bo'lgan hurmati va bunda onani rolini ko'rsatib beradi.

“– Boba-yov, kelag'ang ovqat sovidi...

... Ana shu elning oldi otam, to'rt qiz, to'rt o'g'ildi uylab-joylagan, hammasini oliy dargohlarda o'qitgan, ularning chin inson bo'lishida fidoyilik ko'rsatgan Otam ovqat suzilganini eshitsu ham shoshilmay uy tomon yuradi. Xotirjamlik bilan ust-boshini qoqadi. Oxista qo'l-betini yuvadi, shoshilmay artinadi. So'ng o'ziga yarashgan vazminlik bilan dasturxon to'ridan joy oladi. Ana shunday. Bizning uyda otam dasturxon boshiga kelmaguncha tovoqqa qo'l cho'zilmagan hech mahal. Bularning bari bizning ongu shuurimizga saboq

bo'lib singigan. Bu enamning sabog'i". Ona otaning ismini aytmasdan, balki katta farzandining ismi bilan chaqirishi ham xalqimizga xos fazilatdir. Bu o'zaro hurmatni anglatadi. Xalqimiz onalari umr yo'ldoshini chorlaganda uning ismi aytib murojaat qilmasdan, balki katta yoki kichik farzandining ismi bilan ataydilar. Ba'zi joylarda esa, ismini aytmalik uchun otasi, dadasi, begim, xo'jayin kabi so'zlardan foydalanishadi. Onaning halolligi, birovning haqqidan qo'rqishi kabi xislatlari yana bir personaj Dalov buva personaji orqali ochiladi. Dalov buva – Badaxshonning podachisi. Soddadil, samimiy, hazilkash inson. Badaxshonlik ayollar odat bo'yicha kechki ovqat uchun nima pishirgan bo'lsalar bir kosadan podachi haqqi uchun olib qo'yadilar.

– Bolam, podachi buvanga oshni go'shtliroq qilib op qo'yinglar, – deydi enam. Biz bolaligimizga borib yuzimizni burishtiramiz. Enam bu qilg'imizga norozi qaraydi:

– Shuncha moldi tuyog'iga xiyonat qilmay boqish osonma? Kelin, go'shini uyib sol,- deydi enam chechamga. – Narigi dunyoda qorz bo'mayiq".

Foydalanilgan adabiyotlar

1. D.Kuronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliev. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
2. Duysenbaev O. Hikoyada tasvir ruhiyati va ifoda mustaqilligi. Izlanish. To'plam. –Toshkent, 2009.
3. Mardonova G. "Quyoshim – enam" qissasi. "Sharq" nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent, 2021.
4. Nosirov U. Ijodkor shaxs, badiiy uslub, avtor obrazi. – T., 1982.
5. Rajabova B. Ona ko'nglin shodlig'in menga ber! Yoxud "Nasoyim ul-muhabbat" da onalar obrazi. – <https://yuz.uz/news/>
6. Yoqubov I. Badiiy matn va estetik talqin. Monografiya. – T., 2013.
7. www.edu.uz
8. www.ziyonet.uz

Nazokatxon TOJIBAYEVA,
«Oila va xotin-qizlar» ilmiy tadqiqot instituti
DSc doktoranti, PhD dotsent

JAMIYATDA XOTIN-QIZLARNING ROLINI KUCHAYTIRISHGA XIZMAT QILUVCHI QAROR VA FARMONLAR HAMDA ULARNING IJTIMOY AHAMIYATLILIGI

Annotatsiya: mazkur maqola bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qiluvchi ayol va qizlarning imkoniyatlari, huquqlari aks etgan Qonun va Farmonlar xususida so'z yuritadi. Jumladan, bu Qonun va Farmonlarning ahamiyati, ayol va qizlar uchun beradigan imkoniyatlarini tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Kalit so'z va iboralar: *xotin-qizlar, jamiyat, iqtisodiy farovonlik, qonun-qoidalar, farmonlar, «Ayollar daftari», gender tenglik, «Mo'tabar ayol», xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlari.*

Аннотация: в данной статье рассказывается о Законах и Указах, отражающих возможности и права женщин и девушек, проживающих сегодня на территории Республики Узбекистан. В частности, оно посвящено анализу значения этих законов и указов и возможностей, которые они предоставляют женщинам и девушкам.

Ключевые слова и фразы: *женщины, общество, экономическое благополучие, законы, указы, «Женская книга», гендерное равенство, «Достойная женщина», права и возможности женщин.*

Annotation: this article talks about the Laws and Decrees that reflect the opportunities and rights of women and girls living in the territory of the Republic of Uzbekistan today. In particular, it is devoted to the analysis of the importance of these Laws and Decrees and the opportunities they provide for women and girls.

Key words and phrases: *women, society, economic well-being, laws, decrees, "Women's Book", gender equality, "Reputable Woman", rights and opportunities of women.*

Bugungi kunda dunyo aholisining deyarli yarim qismini ayollar va qizlar tashkil etmoqda. Bu esa insoniyatga tegishli salohiyatning yarmi demakdir. Ma'lumki, insonning eng muhim huquqlaridan biri gender tenglikdir. Xotin-qizlarning jamiyatdagi munosabatlarga qo'shilishi mehnat unumdorligining oshishiga hamda bu bilan iqtisodiy o'sishga erishilganligi o'z isbotini topgan. Bu jamiyat hayotida tinchlik va totuvlikni ta'minlash, barqaror rivojlanishga asoslangan inson salohiyatini to'laligicha ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayni davr holatidan kelib chiqib aytish kerakki, dunyodagi eng katta inson huquqlari muammosi va zamonning bugungi kundagi tugallanmagan vazifalaridan biri bu — gender tengligiga erishish hamda ayollar va qizlarning huquq, imkoniyatlarini kengaytirish masalasi nihoyatda jiddiydir.

Agarda har bir mamlakat o'zining farovon iqtisodiy hayotini yoki butun insoniyat sog'lom sayyorani yaratmoqchi bo'lsa, o'z hududi doirasida gender tengligini ta'minlash bo'yicha sa'y-harakatlarni jadal ravishda amalga oshirishi o'ta muhimdir. Va bu bilan albatta, iqtisodiy farovonlik yo'lida maqsad qilingan rejalarga ham yetishishda qulayliklarga ega bo'linadi. Buning uchun dastavval, har qaysi mamlakat hududida amal qilinuvchi qonun va qoidalar yoki farmonlarda xotin-qizlarning rolini kuchaytirish degan bandni kiritishi hamda uning ijrosini ta'minlash ishlariga nihoyatda e'tibor berishi darkor. Chunki qonun-qoidalar yoki farmonlar ijrosining ta'minlanishi bilan jamiyatda xotin-qizlarning rolini kuchaytirish masalasi juda ahamiyatli ekani aholiga va xususan, ayollar hamda qizlarga tezkor yetib boradi. Bu bilan ularning jamiyatdagi ishtiroki oshadi.

Bugun O'zbekiston Respublikasida ham yuqorida ta'kidlanganlar kabi sa'y-harakatlar amalga oshirilib kelinmoqda. Ushbu sa'y-harakatlar natijasida ayni vaqtda jamiyatda faol ishtirok etib kelayotgan xotin-qizlarning safi yanada kengaydi, ularga ijtimoiy munosabat o'zgardi, ayollar va qizlarning jamiyatdagi mavqeyi oshdi. Bularning barchasini xotin-qizlarga tadbirkorlikni yo'lga qo'yish uchun 33 million so'mgacha kreditlar ajratilishi; ayollarni pensiya yoshiga to'lganligi sababli ish beruvchi tashabbusi bilan ishdan bo'shatish taqiqlanishi; ayrim toifadagi xotin-qizlarga OTMga kirish uchun tavsiyanoma berilishi; «Ayollar daftari»ga kiritilganlarga kredit berilishi mumkinligi; ishlaydigan onalarga bolani ovqatlantirishga tanaffus berilishi; xotin-qizlarning kasb o'rganishga qilgan xarajatlarini davlat to'lab berishi; «Ayollar daftari»ga kiritilgan yolg'iz ayollarning farzandlari ham bog'chaga imtiyozli ro'yxat asosida qabul qilinishi; og'ir ijtimoiy ahvoldagi xotin-qizlarga imtiyozli uy-joylar berilishi; faol va tashabbuskor xotin-qizlar «Mo'tabar ayol» ko'krak nishoni bilan taqdirlanishi; yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarga qo'shimcha ta'til berilishi; ayrim

xotin-qizlarning kontrakt puli davlat tomonidan to'lab berilishi; yoshga to'lmagan bolasi bor ayollar yengilroq ishga o'tkazilishi; homilador ayollar, 3 yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarni ishga qabul qilishda dastlabki sinov qo'llanilmasligi; rahbarlik lavozimiga tanlovda xotin-qizlar va erkaklarning teng ishtiroki ta'minlanishi; ayrim ayollar 53 yoshda pensiyaga chiqishi mumkinligi aks etgan qaror va farmonlar misolida ham ko'rish mumkin.

Mamlakatda xotin-qizlarning jamiyat va davlat boshqaruvida faol ishtirok etishi hamda xalqaro maydonda bu boradagi hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish masalalari ham bugun davlat rahbarlarining diqqat markazidir. Zero, O'zbekiston Respublikasi milliy siyosati markazida turadigan eng ezgu maqsad — oilalar mustahkamligini, ayollarning huquqiy himoyasi va osoyishta hayotini ta'minlashdan iborat. Shu boisdan ham mamlakatda gender tenglikka erishish borasida ham tizimli ishlar olib borilmoqda. Jumladan, o'tgan 2022-yilda oliygohlarga qabul qilingan talabalarning 49 foizini qizlar tashkil etdi. Xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi ulushi esa birinchi marta 35 foizga yetdi.

2023-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 78-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning so'zlagan nutqi hamjihatlik va amaliy hamkorlik ruhini saqlash, umumiy manfaatlarni mavjud ziddiyatlardan yuqori qo'ygan holda mamlakatlarni jipslashtirish zarurligi qayd etilganligi bilan muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, mazkur xalqaro maydondagi anjumanda davlat rahbari Shavkat Mirziyoyevning nutqlarida mamlakat hududida ayollar va qizlarning huquqi, ularga berilayotgan imkoniyatlar, yaratib berilayotgan shart-sharoitlar haqidagi mulohaza va ma'lumotlar ham o'z o'rnida ta'kidlab o'tildi.

Ayni vaqtda O'zbekistonda ayollar va voyaga yetmaganlarni zo'ravonlikdan himoya qilish maqsadida alohida qonun qabul qilindi. Mamlakatda xotin-qizlarni himoyalash, manfaatlarini ta'minlashning ilgari misli ko'rilgan yangicha tizimi yaratildi. Bu jihatlar

xotin-qizlarni oliy ta'lim bilan qamrab olinishi, gender tenglikni ta'minlash, ayollarning ijtimoiy muhofazasi, xotin-qizlarning xizmat pillapoyalaridan yuqorilinishi, tadbirkorligi, ilg'or g'oyalarini qo'llab-quvvatlashga doir amaliy tashabbuslar bilan bevosita bog'liqdir.

Har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasi aholi bandligi bilan o'lchanarekan, bu jarayonda ayollar bandligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Ammo bu ko'rsatkich bo'yicha dunyodagi ijtimoiy holatning yaxshi emasligi ma'lum. Ya'ni, dunyoda mehnat munosabatlarida ishtirok etayotgan 40 foiz ayollar turli sabablarga ko'ra ijtimoiy himoyaga ega emas. Bu global muammoning yechimini topish jahon hamjamiyati oldidagi dolzarb vazifadir.

Shu bois Prezident Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston "Birlashgan Millatlar Tashkiloti — Xotin-qizlar" tuzilmasi bilan hamkorlikni yanada kengaytirishdan manfaatdor ekanliklarini Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 78-sessiyasida ham alohida qayd etib o'tgandilar. Birgalikdagi tashabbus sifatida ayollarning bunyodkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish masalalarini muhokama qilish va tajriba almashish uchun kelgusi yili O'zbekistonda Osiyo xotin-qizlari forumini o'tkazishni taklif etganliklari alohida ahamiyatga molik masala edi.

Bundantashqari mamlakatdaxotin-qizlarhuquqlarini himoya qilish masalasi ham eng yuqori o'rinlarga chiqib kelmoqda. Ayniqsa, 2023-yil 30-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyada gender tenglikni ta'minlash, xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog'liq muhim qoidalar o'z aksini topganligini qayd etib o'tish muhimdir. Buning asosida ayollarning nafaqat jamiyatdagi nufuzini oshirish, balki qiyin ijtimoiy sharoitga tushib qolgan, nogironligi bor, uy-joyga muhtoj, boquvchisini yo'qotgan, farzand tarbiyasi hamda iqtisodiy ta'minot zimmasida bo'lgan xotin-qizlarga demokratik-huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlatda baxtli hayot kechirish imkoniyati kafolatlandi.

Gender tenglik prinsiplarini Konstitutsiyada belgilash davlat tomonidan ayollarga bo'lgan alohida e'tiborni ko'rsatish bilan birga, ularning davlat va ijtimoiy

hayotdagi rolini oshirib, o'z imkoniyatlarini namoyon etishiga xizmat qiladi. Jamiyatda gender tenglikni ta'minlash borasidagi izchil islohotlar samarasida xotin-qizlarning davlat va jamiyat hayotidagi faol ishtiroki yanada kuchayadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mo'tabar ayol» ko'krak nishonini ta'sis etish chora-tadbirlari to'g'risida» qaror qabul qilinishi ham alohida qayd etilishi mumkin bo'lgan qarordir. Shu asosda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2018-yil 2-fevraldagi PF-5325-son Farmoniga muvofiq «Mo'tabar ayol» ko'krak nishoni ta'sis etildi. Mazkur nishonga jamiyat va davlat hayotida faollik va tashabbuskorlik ko'rsatgan, o'zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishiga va farovonligi mustahkamlanishiga, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo'shgan, shuningdek, sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularni vatanparvarlik ruhida va istiqlol g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash, joylarda ma'naviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirish va milliy qadriyatlarni keng targ'ib qilish borasida ibratli faoliyat olib borayotgan xotin-qizlar munosib deb topilib, taqdirlanishi maqsad qilindi.

«Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida» ham qonun qabul qilingan. Ushbu Qonunning maqsadi xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Bu sanab o'tilgan Qonun va Farmonlar jamiyatda xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilishga, ularning jamiyatdagi ishtiroki borasidagi qulayliklarni yaratishga hamda qaysidir jihatdan ehtiyojmand ayol va qizlarga ijtimoiy ko'mak berishga xizmat qiladi. Eng asosiysi, oila va jamiyat tayanchi bo'lgan ayol va qizlarning hayotdan rozi bo'lishiga erishish va ertangi kunga ishonchini kuchaytirishga zamin yaratish davlatimiz siyosatining asosiy maqsadi ekanligini anglatib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qaxramon Abdulxamid O'Gli Axmedov, Aziza Jovli Qizi Sodiqova JAMIYATDA XOTIN –QIZLAR VA ULARNING IJTIMOY FAOLLIGI // Academic research in educational sciences. 2023. №Periodical Collection 7.
2. <https://lex.uz>
3. <https://parliament.gov.uz>
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 02.04.2018-yildagi 257-son
5. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 02.09.2019-yildagi O'RQ-562-son
6. https://vt.me/jalilova_dilshoda_2292
7. https://t.me/ilmiy_yordam_beraman
8. <https://daryo.uz/2023/10/09>

Dilbar IBRAGIMOVA,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti Tillar kafedrası o'qituvchisi
Malika MUXAMADIYEVA,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti 2-kurs talabasi

XORIJY TILLARNI O'QITISHNING TA'LIM TIZIMIDA TUTGAN O'RNI VA O'QITISHNING NAZARIY MEZONLARI

Annotatsiya: maqola hozirgi rivojlanayotgan O'zbekistonda ta'limga bo'lgan e'tibor, yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar, ta'lim yo'nalishida olib borilayotgan o'quv metodlari, o'rta maxsus va oliy ta'limdagi islohotlar, yoshlar o'rtasida xorijiy tilga bo'lgan qiziqish va uni tatbiq etish to'g'risida bo'lib, hozirgi davr texnologiyalaridan foydalangan holda talaba yoshlarni bilim salohiyatini oshirishga qaratilgan. O'zbekistonda, xususan til bilish darajalarini orttirish, turli chet el mamlakatlarida bilim va ko'nikmalarini, tajribalarini kengaytirishga qaratilmoqda. Oliy o'quv yurtlarida chet tilini o'rgatish va uni talaba yoshlarga oson tilda o'rgatish metodlarini qo'llash ham shular jumlasidandir.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, zamonaviy o'quv qo'llanmalar, autentik dars sifati, axborot texnologiyalari, amaliy ko'nikmalar, mustaqil ta'lim, metodlar.

Аннотация: в статье говорится о внимании, уделяемом образованию в современном развивающемся Узбекистане, возможностях, предоставляемых молодежи, методах обучения, реформах среднего и высшего образования, интерес к иностранному языку среди молодежи и его применению, направленном на улучшение знаний студентов. В частности, в Узбекистане направлено на повышение уровня владения языком, расширение знаний, навыков и опыта работы в различных зарубежных странах. Одним из них является преподавание иностранного языка в высших учебных заведениях и применение методов преподавания его молодым студентам на доступном языке.

Ключевые слова: система образования, современные учебники, качество аутентичных уроков, инновационные технологии, практические навыки, самостоятельное обучение, методы.

Annotation: the article is about the attention to education in modern developing Uzbekistan, opportunities given to young people, educational methods, reforms in secondary special and higher education, interest in foreign language among young people and its application, students and young people using modern technologies aimed at increasing knowledge potential. In Uzbekistan, in particular, the focus is on increasing the level of language skills, expanding knowledge, skills, and experiences in various foreign countries. One of them is teaching a foreign language in higher educational institutions and using methods of teaching it to students in an easy language.

Key words: educational system, modern textbooks, quality of authentic lessons, informational technology, practical skills, independent learning, methods.

Hozirgi davrda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, asosiy e'tibor talaba-yoshlarning bilim darajalarini puxta egallashlari uchun qaratilgan. Ta'lim olish uchun zarur shart-sharoitlar bilan bir qatorda, davlat byudjetining 3/1 qismi ta'limga yo'naltirildi, Oliy o'quv yurtlari soni ortdi, ularga qabul 3,5 barobarga ko'paydi.

O'zbekistonda zamonaviy bilim va ko'nikmalar, ilg'or fan texnikalar, chet tillarini targ'ib etish asosiy mezonlardan biriga aylandi. Xususan, Oliy ta'lim tizimida chet tilidan mashg'ulotlar o'tkazish orqali talabalar o'rtasida til bilish darajasi ortdi. Bu esa zamonaviy axborot texnologiyadan samarali foydalangan holda, chet tilini targ'ib etishni taqozo etdi. Zamonaviy axborot texnologiyalari hozirgi vaqtda o'qitish metodi, qo'llaniladigan resurslar va baholash mezonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatyapti.

XX asrdan boshlab ingliz tilining roli bilim olish ko'rsatkichi sifatida ortib bordi. Bu esa uni mamlakatimizning o'rta va oliy maktablarida, aksariyat ta'lim muassasalarida chuqurroq o'qitishni taqozo etib kelmoqda. Tilni biladigan talabalar tajriba orttirishga,

xorijiy biznes tuzilmasi, kariyera, so'nggi ishlanmalar va rivojlanish tendensiyalari bilan tanishish, tilni yaxshilash va mamlakat madaniyati haqidagi bilimlarni kengaytirish imkoniyatiga ega.

Aytib o'tish mumkinki, ingliz tilini bilish shaxsiy va professional muloqotda muhim rol o'ynashi va qulayliklarni berishi mumkin. Qayd etish mumkinki, xorijiy tilni biladigan talabalar, xususan, ingliz tilida so'zlashuvchilar ilmiy ishlarda faolroq ishtirok etadilar, turli talaba tashkilotlariga qabul qilinadilar, xalqaro konferensiyalarda universitet vakili bo'lishlari va grantlarda ishtirok etishlariga ruxsat beriladi. Bu esa talabalarga o'z bilim ko'nikmalarini oshirish imkoniyatlarini beradi.

Oliy ta'lim tizimida ingliz tilini o'rgatishda o'qitish metodi va o'qituvchining roli, o'quv materialining ta'siri katta hisoblanadi. Bunda o'qituvchi imkoni boricha autentik – ya'ni hayotiy, real materiallardan foydalanishi tavsiya etiladi.

Dastlabki bosqichda talabani terminlarni to'g'ri o'qishga o'rgatish, ya'ni grafemalarni ovoz chiqarib aytishga, matn ma'lumotlarini tushunishga va undan

foydalanishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Aynan o'qish texnikasini o'zlashtirish o'qish jarayonida tez va sifatli ma'lumot olish imkonini beradi. Lekin talaba tilni yaxshi bilmasa, tovushlarni o'rgatishda o'qishga qiziqishni uyg'otish ham muhim sanaladi. Talabalarga o'rgatilayotgan matnlar mazmuni ularning emotsional ehtiyojlariga, intellektual rivojlanish darajasiga mos kelsa, ingliz tilida o'qishga bo'lgan qiziqish ortadi. Matnlar ma'lumotli, janr va mavzular jihatidan xilma-xil bo'lishi kerak, bu esa o'z navbatida nutq faoliyatining ushbu turini muvaffaqiyatli o'zlashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Chet tillarni o'rgatishning birinchi yo'li ushbu qobiliyatlarni aniqlash va o'zlashtirishni talab etadi, ularsiz tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirish mumkin emas:

- a) fonetik eshitish;
- b) taqlid qilish qobiliyati;
- d) taxmin;
- e) lingvistik qoliplarni aniqlash qobiliyati;
- f) ehtimolli prognozlash qobiliyati;
- g) semantik aloqalarni o'rnatish qobiliyati.

Psixik funksiyalarga kelsak, bu yerda asosiy vazifa quyidagilardan iborat:

- a) vizual idrok birliklari;
- b) operativ eshitish xotirasining hajmi;
- d) ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz diqqat.

Shuni aytib o'tish kerakki, ingliz tilidagi ko'plab so'zlar qoidalarga muvofiq o'qilmaydi va bu narsa talabalarni haddan tashqari ko'p o'qish, qoidalarni eslab qolishga, o'quv materialini takrorlashga majbur etadi. Istalgan qoidani va tovush-harf yozishmalarini eslash ancha vaqtni talab qiladi, ba'zan bu oxir-oqibat o'qishga bo'lgan qiziqishni pasaytiradi, aniqrog'i, talabaga tanlanayotgan o'qish metodikasini tanlashda chuqur mulohaza qilish kerakligini talab qiladi. Shuni inobatga olgan holda ingliz tili darsligini talabalarga ularga tushunarli tilda tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Til o'zaro aloqa vositasi ekanligi alohida ahamiyatga ega. Til orqali o'zlik namoyon qilinadi, shaxsning so'zlayotgan tiliga qarab, uning kimligini aniqlash mumkin. Misol qilib oladigan bo'lsak, chet elliklar o'zaro muloqotni amalga oshirish uchun hamma uchun birdek tushunarli ingliz tilida muloqotni olib boradi. Dunyoning qator mamlakatlarida ingliz tili asosiy til yoki bo'lmasa ikkinchi asosiy tillardan biri hisoblanadi. Ingliz tilining xalqaro tilga aylanishida ikki qudratli davlat – AQSh va Buyuk Britaniyaning o'rni katta hisoblanadi.

Bugungi davr – globallashuv davridir. Bu davr inson taraqqiyotida odimlanishni talab etadigan davr hisoblanadi. Shu boisdan, nafaqat o'zimizning ona tilimiz balki chet tillarni bilishimizni talab etadigan davr demakdir. Buning uchun xorijiy tillarni o'rganish va o'qitish tizimini yanada takomillashtirish nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Biz yosh avlod bebaho bo'lmish ona tilimizni, ona tilimiz bilan bir qatorda chet

tilini o'rganishimiz, targ'ib va tatbiq qilishimiz, milliy qadriyatlarimizni asrab avaylashimiz, uning dong'ini dunyoga tanishtirishimiz zarur, deb o'ylaymiz.

O'quvchilar nutqini, dunyoqarashini zamon talablari darajasiga ko'tarish ta'lim muassasalarida, xususan, umumta'lim maktablarida olib boriladigan mashg'ulotlarning asosiy vazifalaridan biridir. Dars mashg'ulotida mavzu xarakteriga qarab xilma-xil, qiziqarli va fikrlashga da'vat etuvchi o'yin topshiriqlar, zamonaviy pedagogik (interfaol) texnologiyalar asosida tashkil etish o'quvchilarda mustaqil ijodiy mushohada yuritish, o'z fikrini aniq, ravon, ixcham holda o'zgalarga yetkaza bilish, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishga yordam beradi. Rivojlantirish bilan bir qatorda o'quvchilarni darslarga bo'lgan qiziqishlarini oshirish mumkin. Xususan, dars mashg'ulotlari qanchalik qiziq bo'lsa, o'quvchi yoshlar dars jarayonlariga shunchalik qiziqish bilan yondashadi, o'quvchi ular o'rtasida har xil mulohazalar, turli fikr almashinishlar va o'zaro raqobatni vujudga keltiradi.

Hozirgi fan texnika rivojlangan bir davrda, o'qitishning zamonaviy metodlaridan foydalanish muhim sanaladi. Ya'ni tarqatma materiallar bilan bir qatorda, video mashg'ulot, audio mashg'ulot yoki bo'lmasa turli xil kino filmlar orqali o'quvchi yoshlarda qiziqishni uyg'otish mumkin. Qiziqish bilan bir qatorda ularda ko'z xotirasi, eshitish xotirasini shakllantirishda muhim hisoblanadi. XXI asr internet asri hisoblanar ekan, shu narsani inobatga olish muhimdir.

Chet tilini o'rgatish ilmiy asosga ega bo'lgan ta'lim metodikasini talab etadi. Mamlakatimizda chet tilini o'qitish metodikasida qator ilmiy-tadqiqot ishlari bajarilib, ularning natijalari dastur, darslik, o'quv qo'llanma va maqola shakllarida bayon etilmoqda va bevosita amalda tatbiq qilinmoqda. Mazkur sohada amalga oshirilayotgan ishlar O'zbekiston chet tillar o'qitish metodikasi ilmiy maktabini yaratishga asos bo'ldi. O'zbek o'rta va oliy maktabida chet tillarni o'qitish metodikasidan fan doktori, fan nomzodlari yetishib chiqdi va ular ilmiy maktabning salohiyatini ko'tarishda o'zlarining tadqiqot ishlari bilan fidoiylik ko'rsatishmoqda. Chet tillar o'qitish metodikasidan ilmiy-tadqiqot olib borishda jiddiy qiyinchiliklar kuzatiladi, jumladan, metodik terminlarning talqini, jahon chet tillar o'qitish metodikasida vujudga kelgan zamonaviy nazariyalarni aks ettiruvchi ilmiy adabiyotlarning kamligi, yetuk mutaxassis olimlarning yetarli emasligi shular jumlasidandir.

Bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lish quyidagilarni talab etadi:

1. Ingliz tili amaliyoti (ingliz tili amaliy kursi, ingliz tili amaliy fonetikasi va ingliz tili amaliy grammatikasi).
2. Ingliz tili nazariyasi (ingliz tili nazariy fonetikasi, ingliz tili nazariy grammatikasi, ingliz tili leksikologiyasi, ingliz tili stilistikasi, ingliz tili tarixi, tarjima nazariyasi,

mamlakatshunoslik, german filologiyasiga kirish).

3. Ingliz tili o'qitish metodikasi (chet tili o'qitish metodikasi tarixi, O'zbekistonda chet tili o'qitish tarixi, o'rta va oliy maktabda ingliz tili o'qitish metodikasi, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda chet til o'qitish metodikasi, qiyosiy metodika, maxsus metodika-mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi).

4. Ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar adabiyoti (Angliya adabiyoti, AQSh va boshqa inglizxon mamlakatlar adabiyoti, inglizxon adabiyotning o'zbek tiliga tarjimasini).

5. Tilshunoslik (umumiy tilshunoslik, ingliz va ona tillari qiyosiy tipologiyasi, lingvistik tadqiqot asoslari).

Fanni o'zlashtirish bo'yicha topshiriqlar sifatida quyidagilarni aytish mumkin.

1. Chet til o'qitish metodikasi kursining maqsad va vazifalari. Ilmiy tadqiqotning asosiy tushunchalari. Tadqiqotning mohiyati va xususiyatlari. Ilmiy tadqiqot turlari: empirik, nazariy, empirik-nazariy tadqiqotlar. Ilmiy bilish shakllari: g'oya, dalil, gipoteza, ilmiy bashorat.

2. Chet til o'qitish metodikasining predmeti, undagi asosiy tushunchalar. Metodika fanining ilmiy-tadqiqot metodlari.

Amaliy topshiriqlar sifatida esa quyidagilarni kiritish mumkin.

1. Nutq faoliyati, uning turlari, til materiali, til texnikasi, chet til qoidasi, mashqlar sistemasi tushunchalarini izohlash.

2. So'rovnomaning maqsad va turlarini tushuntirish.

3. Chet til o'qitish metodikasining muayyan masalasiga doir eksperiment o'tkazishning loyiha rejasini tuzish.

4. Chet tilini o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi: ruhsunoslik, tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, madaniyatlararo muloqot, lingvomamlakatshunoslik, kognitologiya.

Chet tilini o'qitish metodikasining quyidagi fanlardan qanday ma'lumotlarni olishi va ulardan qay darajada foydalanishini izohlash talab etiladi. Unda: psixologiya, psixolingvistika, ta'limshunoslik, lingvokulturologiya, tilshunoslik va lingvomamlakatshunoslik asosiy o'rin egallaydi.

Muayyan matnni tanlash va undagi

lingvokulturologiya, lingvomamlakatshunoslikka oid ma'lumotlarni aniqlashtirish, chet til o'qitish maqsadlari va mazmunini yoritishda poydevor vazifasini bajaradi. Chet til ta'limi mazmunining tarkibiy qismlari va til materialini o'rgatish mazmunini tushunib yetishda: leksika, grammatika, talaffuzni o'rgatish mazmuni yetakchi sanaladi. Mazkur sohaga oid bajarilgan asosiy ilmiy-tadqiqot ishlari va hal etilmagan muammolar esa muayyan darsning maqsad va vazifalarini aniqlab berish, chet tili ta'limi mazmuni va uning tarkibiy qismlarini farqlash bo'yicha metodikadagi turli yondashuv va fikrlarni izohlashni talab etadi.

Chet tilini o'qitish tarixi metodlaridan tarjima, to'g'ri, aralash, ongli-qiyosiy metodlar o'qitishni to'g'ri yo'lga qo'yishda asos bo'lib xizmat qiladi. X. Palmer, M. Uest, F. Guen, G. Lozanov, R. Lado, Ch. Friz, M. Valter, X. Suit, Ch. Xendshin, K. Flagstad, E. Otto, F. Aronshteyn, P. Xegboldt, F. Klosse, A. Bolen, B.V. Belyayev metodlari bugungi chet til o'qitish zamonaviy metodlarining asosidir. Chet til o'qitish sistemasidagi metodlarning ikkitasini qiyoslab, ulardagi umumiylik va farq qiluvchi tomonlarni aniqlash, chet tilini o'qitishdagi tarixiy yo'nalishlarning farqini topish, chet til o'qitish prinsiplari, didaktik prinsiplar, chet til o'qitish psixologik prinsiplari, chet til o'qitish metodikasi prinsiplari, metodikaning asosiy prinsiplari, metodikaning xususiy prinsiplari, chet til o'qitishning maxsus prinsiplari, didaktik prinsiplarning o'qitish metodikasiga tatbiq etish xususiyatlarini izohlab berish va amaliyotda qo'llay olish fan oldida turgan muammolari masalalardan sanaladi.

Xorijiy til o'qitish metodikasi prinsiplari mazmun-mohiyatini tushuntirib berish o'qitish psixologik prinsiplarining mohiyatini aniqlashni talab etadi. Unda chet til o'qitish vositalaridan asosiy vositalar, yordamchi vositalar, chet til o'qitish vositalarini tasniflash, chet til o'qitishda informatsion texnologiyalardan foydalanishning mohiyatini aniqlab berish, chet tilini o'qitish xususiy metodikasi, o'rta umum ta'lim muassasalarida chet til o'qitish metodikasi va shu kabilarni o'z ichiga oladi. Demak, ingliz tilini o'rgatishda ham o'ziga xos qonun-qoidalar majmui mavjud bo'lib yoshlar orasida yildan yilga tilga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibragimova, D. A. (2023). Model of formation of auditory competence of cadets. SCHOLAR, 1(19), 91-96.
2. Bim, I.L. On the question of methods of teaching foreign languages / I.L. Bim // Institute of Nuclear Sciences. –1974. – No. 2. – P. 19–32.
3. Volovin, A.V. Communicative approach to learning foreign languages in methodological systems of Great Britain and the USA / A.V. Volovin // Communicative approach to the study of foreign languages: collection of articles. scientific works – Vol. 275. – M., 1985. – P. 19–32.
4. Introduction to communicative methods of teaching English: a manual for teachers in Russia. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 48 p.
5. Methodological recommendations for organizing students' research work in a pedagogical college / ed. L.S. Oshchepkova, E.A. Shisterova. – Perm, 2002. – 43 p.

6. Milrud, R.P. Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages / R.P. Milrud, I.R. Maksimova // Institute of Nuclear Sciences. – 2000. – No. 4. – P. 9–15; No. 5 – pp. 17–22.
7. Milrud, R.P. Tilning kommunikativligi va ogʻzaki grammatikani oʻrgatish (soddalashtirilgan jumlar) / R.P. Milrud // Yadro fanlari instituti. 2002. No 2. 15–21-betlar.
8. Selevko, G.K. Zamonaviy taʼlim texnologiyalari: darslik. nafaqa / G.K. Selevko. – M.: Xalq taʼlimi, 1998. 256-bet.
9. Chet tillar grammatikasini oʻqitishning zamonaviy muammolari // Chet tillar instituti. 2000. No 5. 22–26-betlar.
10. Solovova, E.N. Chet tillarini oʻqitish usullari: asosiy maʼruza kursi: pedagogika universitetlari talabalari va oʻqituvchilari uchun qoʻllanma / E.N. Solovova. – M.: Taʼlim, 2002. 256-bet.
11. Dilbar, I., & Kamola, S. (2022). TEACHING ENGLISH METHODS. Thematics Journal of Education, 7(5).
12. Shamsiyev, K., Olimzoda, P., Saidova, K., & Ibragimova, D. (2023, February). APPROACHES TO TEACHING ACADEMIC WRITING. In Международная конференция академических наук (Vol. 2, No. 2, pp. 31-34).
13. Saidova, K., Ibragimova, D., Olimzoda, P., & Shamsiyev, K. (2023). INFLUENCE OF USING GAMES ON ENGLISH LESSONS. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(4), 54-58.

Maysara AXMEDOVA,
 Urganch Innovatsion University
 “Pedagogika va boshlangʻich taʼlim metodikasi”
 kafedrasida stajyor-oʻqituvchisi

HADISLARDA EKOLOGIK TARBIYA MASALALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada ekologiya soʻzining maʼnosi, atrof-muhitni asrab-avaylash borasidagi hadislar va ulardagi keltirilgan pedagogik fikrlar oʻrin olgan.

Kalit soʻzlar: ekologiya, hadis, inson, goʻdak, atrof-muhit, nihol, ekologik tanglik.

Annotation: this article contains the meaning of the word ecology, hadiths about environmental protection and the pedagogical ideas presented in them.

Keywords: ecology, hadith, human, child, environment, germination, ecological stress.

Аннотация: в данной статье содержится значение слова экология, хадисы об охране окружающей среды и изложенные в них педагогические идеи.

Ключевые слова: экология, хадисы, человек, ребенок, окружающая среда, прорастание, экологический стресс.

Maʼlumki, soʻngi yillarda “Ekologiya” soʻzi juda ommaviylashib ketdi. Koʻpincha atrof-muhitning nomaqbul holati haqida gapirganida bu soʻz tez-tez tilga olinadi. Baʼzan bu atama “Jamiyat”, “Oila”, “Inson”, “Salomatlik” kabi soʻzlar bilan birga ishlatiladi. Qadimgi insonlarning qadimgi atrof-muhit haqidagi tasavvurlari ilmiy harakterga ega boʻlgan emas. Ular atrof-muhitdagi oʻzgarishlar mohiyatini hamisha ham toʻgʻri anglayvermagan. Ammo vaqt oʻtishi bilan ularning aynan tabiat yoki atrof-muhit haqidagi tasavvurlari ekologik bilimlar toʻplanishi uchun manba boʻlib xizmat qilgan. Bizgacha yetib kelgan qadimgi qoʻlyozmalarda nafaqat turli xil hayvonlar va oʻsimliklar tilga olinib oʻtiladi, balki ularning hayot tarzi, atrof-muhitning ahamiyati haqida baʼzi maʼlumotlar keltirilib oʻtiladi. Ekologiya atamasini fanga birinchi marta 1866-yilda nemis biologi Ernst Gekkel kiritgan. “Ekologiya” soʻzi (yunoncha oykos – uy, yashash joyi, maskan, logos – fan) oʻz [1.170b] mazmuniga koʻra, “uy haqidagi, oʻzining yashash joyi haqidagi fan” degan maʼnoni anglatadi. Yanada umumiyroq maʼnoda ekologiya – bu organizmlarning ularni oʻrab turgan yashash muhiti bilan oʻzaro munosabati (shu bilan birga ularning boshqa

organizmlar va turkumlar bilan oʻzaro bogʻliqligi (xilma-xilligi)ni oʻrganuvchi fandır. Ekologiya faqat XX asrda mustaqil fan sifatida shakllandi va rasmiylashdi. Haqiqatda esa, ekologiyaning fan sifatida katta ahamiyati yaqin vaqtlardan boshlab tushunila boshlandi. Bu quyidagi holatga bogʻliq holda tushuntiriladi. Yer yuzida aholi sonining ortishi va tabiiy muhitga boʻlgan taʼsirining kuchayishi inson oldiga hal etilishi zarur boʻlgan qator yangi hayotiy muhim masalalarni qoʻydi. Inson endilikda oʻzini oʻrab turgan tabiatning qanday tuzilgani va “qanday ishlashi” haqida toʻla maʼlumotga ega boʻlishi, toʻgʻrirogʻi, uni yaxshi bilishi kerak. Ekologiya fani xuddi ana shu muammolarni oʻrganadi. Ekologiya gʻoyasi fundamental ilmiy fan sifatida juda muhim ahamiyatga ega. Agar biz bu fanning dolzarbligini eʼtirof etadigan boʻlsak, eng avvalo, biz uning qonunlari, tushunchalari, atamalaridan toʻgʻri foydalanishni oʻrganib olishimiz kerak. Axir, ular odamlarga oʻzlarini oʻrab turgan tabiiy muhitda oʻz oʻrnini aniqlashda, tabiat boyliklaridan toʻgʻri va oqilona foydalanishda juda katta yordam beradi. Jumladan, bugungi ekologik tanglik holat yuzaga kelib borayotgan bir paytda yoshlarimiz oʻrtasida

faol ekologik madaniyatni shakllantirish tobora o'z dolzarbligini ko'rsatib bormoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ekologik vaziyatni yaxshilash, chiqindilarning insonlar sog'lig'iga zararli ta'sirini oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, sanitariya va ekologik holat sifatini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha

kompleks chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Jumladan, bu borada Respublikamiz siyosati darajasida qonun-hujjatlari qabul qilinganligining o'ziyoq ekologik tarbiyaga huquqiy maqomning berilganidan dalolatdir. Quyida ekologiyani asrab-avaylashga doir normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida atroflicha ma'lumot keltirilgan [6].

O'zbekiston Respublikasining qonunlari

.	O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni	1992-yil 9-dekabr, № 754-XII
.	O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonuni	1996-yil 27-dekabr, № 353-I
.	O'zbekiston Respublikasining "Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida"gi qonuni	1993-yil 28-dekabr, № 1006-XII
.	O'zbekiston Respublikasining "Standartlashtirish to'g'risida" gi qonuni	1993-yil 28-dekabr, № 1002-XII
.	O'zbekiston Respublikasining "Chiqindilar to'g'risida"gi qonuni	2002-yil 5-aprel, № 362-II
.	O'zbekiston Respublikasining "Texnik jihatdan tartibga solish to'g'risida"gi qonuni	2009-yil 23-aprel, № O'RQ-213
.	O'zbekiston Respublikasining "Muvofiqlikni baholash to'g'risida"gi qonuni	2013-yil 04-oktyabr, № O'RQ-354

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

.	"Ekologik xavfli mahsulotlar va chiqindilarni O'zbekiston Respublikasiga olib kirishni va ularni uning hududidan olib chiqishni tartibga solish to'g'risida"	2000-yil 19-aprel, 151-son
.	"Mahsulotlarni sertifikatlashtirish tartibotini soddalashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"	2004-yil 06-iyul, 318-son
.	"O'zbekiston Respublikasida mahsulotlarni ixtiyoriy ekologik markirovkalash tizimini joriy yetish to'g'risida"	2019-yil 27-may, 435-son
.	"Ekologik xavfsizlik to'g'risidagi umumiy texnik reglamentni tasdiqlash haqida"	2020-yil 18-fevral, 95-son

Bundan tashqari ota-bobolarimizning boy ma'naviy merosi va hadisi shariflarda ham ekologik tarbiyaga alohida urg'u beriladi va ularning yoshlar ta'lim-tarbiyasida ahamiyati beqiyos. Hadisi sharifda aytilishicha, ekilgan har bir daraxtning aytayotgan tasbehi, o'sha daraxtni ekan kishining nomai a'moliga yoziladi hamda uning mevasidan boshqalar yesa yoki soyasida o'tirsa, ekan kishining amal daftariga sadaqa savobi yozib qo'yiladi. Mana shu o'rinda quyidagi rivoyatni aytib o'tishlik o'rinli bo'ladi. Bir podshoh o'z vaziri bilan sayrga chiqib bir qishloqdan o'tib borar ekan, bog'ida ishlayotgan qari cholni ko'rdi. Chol qarib qolganiga qaramay mehnat qilib daraxt ko'chatlarini ekayotgan ekan. Cholning bunday mehnat qilishi podshohga juda yoqdi. Podshoh vaziriga shu chol bilan biroz suhbatlashaylik, deya cholning oldiga keldi. Podshoh: «Hormang, ota, nima qilyapsiz? Yerga nima ekyapsiz?», dedi. Chol: «Salomat bo'ling, shohim. Mevali daraxt ekyapman», dedi. Podshoh: «Otaxon, bularning mevalarini yeyish sizga nasib etarmikan, axir siz qarigan bo'lsangiz, bu daraxtlar ko'p yillardan so'ng hosil beradi-ku?» dedi. Chol: «Bularni yeyish menga nasib etmasa kerak», deb javob berdi. Podshoh: «U holda nega o'zingizni bunchalar qiynab mehnat qilib daraxt ekyapsiz? O'zingiz mevasini tatib ko'rmasligingizni

bila turib daraxt ekyapsiz-a?», deb so'radi. Chol: «Podshohim, bizdan oldingi ota-bobolarimiz ekdilar, biz yedik. Endi biz ham ekamiz va bizdan keyingilar yeyishsin», dedi. Bu javob podshohga ma'qul bo'ldi va cholga bir hamyon oltin berdi. Chol oltinlarni olib: «Allohga shukurlar bo'lsinki, bizning daraxtimiz bugunning o'zida hosil berdi», dedi. Bu javob podshohga yoqdi va cholga yana bir hamyon oltin berdi. Chol: «Allohga hamd-u

sanolar bo'lsinki, hamma daraxtlar bir yilda bir marotaba hosil bersa, mening ekan daraxtim ikki marotaba hosil beradi», dedi. Podshoh unga yana bir hamyon oltin bermoqchi bo'ldi. Shunda vaziri darhol to'xtatib: «Ey podshohim, bu yerdan tezroq ketmasak, xazinangizdagi oltinlar tugab qoladi», dedi. Podshoh o'z yo'lida davom etdi.

A'rof surasi 31-oyatda esa «Yenglar, ichinglar, ammo isrof qilmanglar» deyiladi. Zero, inson uchun mo'jaz zamin bo'luvchi kurrai zamin ne'matlaridan sizdan keyingi avlod ham bahramand bo'lishi lozim. Yana bir hadisda Babiy sollallohu alayhi vasallam: «Ha, garchi o'qar daryo oldida bo'lsangiz ham, isrof qilmang» deya suv isrofidan qaytishga doir insonlarga pand-nasihati berilgan [6].

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) shunday deganlar: «Qiyomat kuni bo'lsa ham, qo'lida bir nihol bor odam uni eksin». Inson o'z uyiga qanday e'tibor bersa, atrofga ham shunday munosabatda bo'lishi shart [5]. Chunki butun yer yuzi insonlar uchun maskandir. Go'dak uchun beshik qanday qarorgoh bo'lsa, yer ham inson uchun shunday qarorgohdir. Hayotimizda shu yer ustida yashayotgan bo'lsak, vafot etganimizdan keyin ham shu yer bag'rida yotamiz. O'zimizning uzoq muddat maskanimiz bo'lgan bu yerni asrab avaylash va obod qilish, o'zimiz uchun foydadir. Atrofimizni turli zararli narsalardan va ifloslanishdan saqlasak, o'zimiz va ahlimizning hayotini, salomatligini saqlagan bo'lamiz. Atrofimizni o'rab turgan tabiat biz uchun shunday moslashtirilganki, tabiatdagi barcha-barcha narsalar faqatgina insonlar manfaati uchun xizmat qiladi. Ammo mana shu go'zal tabiat shunchalar nozikki, unga keltirilgan birgina oddiy zarar ham kelajakda juda katta to'g'rilab bo'lmas xatolarga olib kelishi mumkin. Mana shunday xatolarning eng kichigi bu atrof muhitni ifloslantirish, suvlarga chiqindi tashlash, o'sib turgan ekinlarni va daraxtlarni behudaga sindirish kabi yomon ishlar hisoblanadi. Bular oddiy e'tiborga loyiq bo'lmagan ishlardek tuyulishi mumkin, ammo, aynan mana shularga bee'tiborlik natijasida biz yashayotgan ekologiya qancha zarar ko'rishini yaxshilab o'ylab ko'rmog'imiz lozim. Nahotki, ongli qilib yaratilgan insoniyat ekologiyani ifloslantirish natijasida o'zi va kelajak avlodining salomatligiga putur yetkazayotganini anglamasa!? Axir, bizlar ona tabiatni bus-butunligicha asrab kelajak avlodga yetkazib berishga mas'ul emasmizmi!? Katta yoshdagi kishilar atrof-muhitni muhofaza qilish va ozodalikni asrab avaylashda yoshlarga o'rnak bo'lishlari va bu xususida tarbiya berishlari kerak bo'ladi. Bizning bobolarimiz va buvilarimiz suvga tupurma, ariqlarga chiqindilarni supurma, ko'chalarga axlat tashlama, ko'karib turgan biror narsani nobud qilma deya uqtirgan so'zlarini doimo

esimizdan chiqarmasligimiz va yoshlarga ham shularni o'rgatmoqligimiz lozim. Bundan tashqari xalqimiz orasida «Birni kessang, o'nni ek»[6] degan purma'no ibora ham mavjud. Darhaqiqat, biz bugun kesgan birgina ko'chatning tabiatdagi zarari yillar o'tib uning o'rniga ekan daraxtimiz orqali qoplanadi. Va shunda ona tabiatning toza havosiga, ko'kalamzorligiga putur yetkazmagan hisoblanamiz.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagilarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

- Yoshlarda atrof-muhitga bo'lgan daxldorlik munosabatini shakllantirish, ularda mas'uliyat hissini uyg'otish va tarbiyalash, tabiat resurslaridan – yer, suv kabi qimmatbaho tabiat ne'matlaridan ehtiyotkorlik, tejamkorlik bilan foydalanish ko'nikmalarini kundalik hayotimizga singdirishimiz va shaxsiy namuna “ibrat maktabi”ni yaratish;

- Yoshlarimiz ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasiga asosiy urg'u berib, ularda yuksak insoniy fazilat, atrof-muhitga bo'lgan munosabatning “konstruktiv” yaratuvchanlik sifatlarini qaror topdirish;

- Oila muhitida toza ichimlik suvidan samarali foydalanish madaniyatiga qat'iy amal qilish har bir oila a'zolarining ajralmas mas'uliyatli fazilatiga aylanishi;

- Oilada farzandning sog'lom turmush va ekologik odobini har tomonlama shakllanishiga, suv, tuproq, havoni ifloslantirmaslik, o'simlik va hayvonot olamining rang-barangligini saqlashga o'z hissasini qo'shish, unga nisbatan g'amxo'rlik sifatini qaror

toptirish;

- Farzandlarimiz tomonidan turli hayotiy vaziyatlarda qaror qabul qilayotganlarida, albatta, atrof-muhit holatini e'tibordan chiqarmaslikni va uni hisobga olish zarurligini, bolaning atrof-muhitni toza saqlashda ko'rsatgan amallarini ota-onalar tomonidan doimiy ravishda qo'llab-quvvatlashi hamda tabiatga qilingan nojo'ya xatti-harakatning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini uqtirib borish;

- Yoshlarning bo'sh vaqtlarida bevosita tabiat qo'ynida, hayvonot va o'simlik olamining turli tuman ekanligini anglashi, rang-barang go'zalliklaridan ularni bahramand qilish borasida imkon qadar birgalikda tabiat qo'yniga sayohatlar uyushtirish [4].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bizlarga ne'mat qilib bergan ona tabiatni asrab avaylash, uni muhofaza qilish va ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik har bir kishining insoniylik burchidir. Tabiatga yaqinlik, ona zamanga muhabbat, jonajon o'lkaning go'zalliklaridan bahramand bo'lish bolalarni ma'naviy-ruhiy jihatdan boyitib nafis didini shakllantiradi hamda muqaddas zamin o'z onayurtining farovonligi va tabiatining musaffoligi to'g'risida qayg'urishni o'zlarining burch va mas'uliyatli ekanliklarini yuraklari bilan his etadilar. Tabiatni muhofaza etish, uni boyliklarini avaylash va undan oqilona foydalanishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Bunda esa har inson o'z shaxsiy mas'uliyat hissi bilan atrof-muhitga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Mustafoyev, S.O'roqov, P.Suvonov. “Umumiy ekologiya”. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. “AL-JOMI' AS-SAHIH” Qomuslar bosh tahririyati. – T.:1991.
3. G'oya muallifi Ozod Sharafiddinov. “Hadislar bolalarga”. – T.: Adolat nashriyoti, 2004.
4. “Ekologik tarbiya xalq og'zaki ijodida”, “Ekologik tarbiya – asr muammosi”. eco-edu.uz
5. “O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarish vazirligi”. uznature.uz.
6. Ibrohimjon Inomov. “Yangi O'zbekiston” gazetasi. 2022-yil, 14-dekabr. 254-son.
7. religions.uz

Mohigul FOZILOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti O'zbek tili
va adabiyoti kafedrasida dotsenti, pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'ZBEK TILI TA'LIMI JARAYONIDA TALABALARNING IJODIY FAOLIYATINI LOYIHALASHTIRISH METODIKASI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tili ta'limi jarayonida loyihaviy ta'lim metodidan foydalanishning yutuq va kamchiliklari xususida atroflicha ma'lumotlar berilib tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada ijodiy faoliyatni loyihalashtirishning muhim jihatlari e'tirof etilib, uning pedagogik faoliyatdagi ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *pedagogik faoliyat, loyihaviy ta'lim, pedagogik texnologiya, ta'lim metodlari, til ta'limi, o'quv jarayoni.*

Abstract: in this article, the advantages and disadvantages of using the project education method in the process of Uzbek language education are given and analyzed. The article also recognizes the important aspects of designing creative activity and talks about its importance in pedagogical activity.

Key words: *pedagogical activity, project education, pedagogical technology, educational methods, language education, educational process.*

Аннотация: в данной статье приведены и проанализированы преимущества и недостатки использования метода проектного обучения в процессе обучения узбекскому языку. В статье также признаются важные аспекты проектирования творческой деятельности и говорится о ее значении в педагогической деятельности.

Ключевые слова: *педагогическая деятельность, проектное образование, педагогическая технология, методы обучения, языковое образование, образовательный процесс.*

Kirish. Tilni o'rganish jarayonida talabalarning ijodiy faoliyatini loyihalash metodologiyasi tilni o'zlashtirish, qiziqish va motivatsiyani rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'lim-tarbiya faoliyatining mazmuni, maqsadi va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. [1,6-bet] Yoshlarda ijodiy tafakkur, ijodiy izlanish, ko'pgina imkoniyatlardan eng maqbulini tanlay olish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, ularni milliy qadriyatlarimiz, udum va an'analarimiz ruhida tarbiyalashda o'zbek tili fanining tutgan o'rni va imkoniyatlari benihoya kattadir. Ijodiy vazifalarni rejalashtirish, amalga oshirish va baholash orqali pedagoglar talabalarning til ko'nikmalarini oshiradigan va ularning ijodkorligini rivojlantiruvchi dinamik o'rganish tajribasini yaratadilar [2,46-bet]. Ushbu maqolada o'zbek tilni o'qitishda ijodiy faoliyatni loyihalashtirishning o'rni, ahamiyati va uning asosiy bosqichlari xususida so'z yuritilgan.

Asosiy qism. Germaniyalik olim M.Knollning ta'biricha: Loyihaviy ta'lim XVI asrda vujudga kelgan bo'lib, pedagogik faoliyatda bu metod 300 yildan ko'proq vaqtdan beri qo'llanilib kelmoqda. Bu usul didaktik toifa sifatida XIX asrda rivojlandi [3,102-bet]. O'zbek tilini o'qitish jarayonida talabalarning ijodiy faoliyatini loyihalash metodikasi ko'p qirrali jarayon bo'lib, mukammal rejalashtirish, amalga oshirish va baholashni talab qiladi. Ijodiy faoliyatni loyihalash metodologiyasida talabaga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvlariga urg'u beriladi. Talabalar o'zlarining qiziqishlari, o'rganish uslublari va qobiliyatlariga

mos keladigan vazifalarni bajarishda faol ishtirok etib, til o'rganish salohiyatlarini oshiradilar. O'zbek tilini o'qitishda ijodiy faoliyatni loyihalashtirishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- O'quv maqsadlarini aniqlash;
- talabalarning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olish;
- mazmunli va foydali materiallar va manbalarni tanlash;
- ijodkorlik elementlarini o'zida aks ettiruvchi topshiriqlarni ishlab chiqish;
- o'zaro hamkorlikni rag'batlantirish;
- o'quv natijalarini baholash. (Baholash til ta'limida loyihalash jarayonining ajralmas qismidir, chunki u o'qituvchilarga talabalarning yutuqlarini baholash, ularning faoliyatini nazorat qilish va ularning til bilimlari haqida fikr bildirish imkonini beradi)

O'zbek tili ta'limi jarayonida talabalarning ijodiy faoliyatini loyihalash metodologiyasi talabalarning faolligi, ijodkorligi, hamkorlik va mazmunli o'rganish tajribasini birinchi o'ringa qo'yadigan tizimli yondashuv ekanligi barchamizga ayon. Bunda biz til hodisalarini talabani ijodiy fikrlashi, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri va ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, talaffuz, imlo va punktuatsion savodxonlikka erishish nuqtayi nazaridan kelib chiqib tanlashimiz lozim. Yuqorida sanab o'tilgan bosqichlar orqali til ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradigan dinamik va samarali o'quv muhiti yaratiladi. Ushbu tizimli yondashuv o'qituvchilarga talabalarning

til ko'nikmalarini innovatsion va mazmunli tarzda rivojlantirishga yordam beradi.

“O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” fani bo‘yicha talaba quyidagi malakalarga ega bo‘lishi kerak: [1.45-bet]

- talabalar bilimni to‘g‘ri baholay olish;
- talabalar bilan munosabatga kirisha olish;
- guruh talabalarni didaktik maqsadga yo‘naltira bilish;
- darsliklar doirasidagi barcha filologik tushunchalardan foydalana olish.

Ijodiy potensial – shaxsning ijodiy imkoniyatlari xilma-xilligi va miqyosidir. Ba‘zan o‘z ijodini xilma-xillashtirish va avvalgi ijodiy ishlarga umuman o‘xshamagan nimadir yaratishni istab qolasan. Talabalarga o‘z ijodini qanday rang-baranglashtirish, ijodiy potensialni oshirish: o‘zining sevimli ishidan chalg‘ish, ishiga bog‘liq bo‘lmagan nimanidir o‘rganishni boshlash.

Yangi ishtiyoqni o‘z didiga qarab tanlash mumkin, asosiysi u yoqsin. Shunda yangi “ishtiyoq” eskisi bilan ajoyib shakllarda birlashadi. Yangi ko‘nikmalar shakllanadi, maishiy tajriba boyiydi va ijodiy potensial ko‘payadi. Shuning uchun aynan yangi qiziqish ijodiy potensialni o‘stiradi va shaxs ruhini kamolga yetkazadi.

Ijodning deyarli barcha ko‘rinishlari talabalarga o‘zini namoyon qilish, ta’limda mustaqil innovatsion faoliyat ko‘nikmalarini olish va mukammallashtirish imkoniyatlarini beradi. [4,85-bet]

Ilmiy ijod talabani yangi, yanada chuqur bilimlar, ma’lumotni topish va undan oqilona foydalanish malakasi bilan boyitadi, yangi bilimlarni yaratish sohasida o‘zini namoyon qilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, bu jarayonda bir qancha yondashuvlar mavjud bo‘lib, quyida ular sanab o‘tilgan:

1. Til ta’limida texnologiyadan foydalanish.
2. Loyihaga asoslangan ta’lim.
3. Ijodiy yozma topshiriqlar.
4. Vizual hikoyalar.
5. Multimedial til faoliyati.

Loyihaviy ta’lim modelidan foydalanish o‘quvchilar faolligini sezilarli darajada oshirib, ularning ijodiy faoliyatni o‘z ichiga olgan holda til bilish darajalarida

sezilarli darajada rivojlantiradi. Shuningdek, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ijodiy yozish vazifalari, vizual hikoyalar va hamkorlikdagi loyihalar bilan shug‘ullanib, talabalar innovatsion fikrlash va til matnini samarali tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Til faoliyatida ijodkorlikni rag‘batlantirish orqali talabalar o‘z fikrlarini to‘g‘ri ifodalash va o‘ziga xos lingvistik ovozini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ijodiy topshiriqlar til ijodkorligini rivojlantiradi, bu esa talabalarga qo‘llab-quvvatlovchi va konstruktiv sharoitda [1,65-bet] tildan foydalanish bo‘yicha tajriba o‘tkazish imkonini beradi.

Xulosa. Til o‘qitish jarayonida innovatsion pedagogik strategiyalar, texnologiya vositalari va turli ijodiy vazifalarni birlashtirib, o‘qituvchilar o‘quvchilarning til qobiliyatlari va madaniy ongini rivojlantiruvchi jonli o‘quv muhitini yaratishi mumkin. Talabalarga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llash, hamkorlikni

rivojlantirish va mulohaza yuritishni rag‘batlantirish orqali o‘qituvchilar talabalarga tilni muloqot, ifoda etish va madaniy almashinuv vositasi sifatida qadrlaydigan malakali til foydalanuvchilari bo‘lish imkoniyatini beradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, til ta’limida ijodiy faoliyatni loyihalash metodikasi o‘quvchilarning o‘quv salohiyatini boyitadi, ularning til ko‘nikmalarini oshiradi, tillar xilma-xilligi va madaniy o‘zaro bog‘liqlikni chuqur anglay olish qobiliyatini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.E.Mamarajabov. Ta’lim jarayonlarini loyihalashtirish va baholash nazariyalari va metodlari. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2021. 172-bet.
2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. – T., 2006. 220-bet.
3. Современные технологии обучения в вузе. Под редакцией М.А.Малышевой. Учебно-методическое пособие.- Санкт-Петербург, 2011.- С.6.
4. Tursunov S.S. (2023). O‘qitish jarayonlarida talabalarning ijodiy faoliyatini tashkil etish. *Строительство и образование*, 1 (3), 85-88.

Adash RUSTAMOVA,
 PhD, associate professor,
 Samarkand state institute of foreign languages

PEDAGOGICAL APPROACHES AND DIAGNOSTICS OF TEACHING IN HIGHER EDUCATION

Annotation: pedagogy is the method that underpins the art of teaching. This article examines how students learn and how they apply that information to construct classroom philosophies, methods, and strategies. Not all teachers have a pedagogy. Many instructors, particularly at the college level, do not complete traditional teacher training. Changing this mindset demands proactive educators and institutions dedicated to student achievement. The first step is to learn about various instructional strategies. Pedagogical knowledge may help every teacher become a better educator. The more techniques you grasp as a teacher, the more effective you will be at structuring courses to match your students' requirements.

Key words: *pedagogy, diagnostics, pedagogical approaches, pedagogical knowledge*

Annotatsiya: pedagogika bu o'qitish san'ati bo'lib, talabalarning bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi va ushbu maqolada ham aynan mana shu xususda ma'lumotlar beriladi. Barcha o'qituvchilar ham pedagogik tajriba va mahoratiga ega deyish nojoizdir. Chunki bugungi kunda o'qituvchi yoki pedagog deyilganda shunchaki dars beradigan o'qituvchilar emas, balki talabalarning ta'lim muvaffaqiyati uchun kurashuvchi pedagoglar tushnilmoqda. Aynan pedagogik tajriba va diagnostika mahoratiga ega o'qituvchilarga bugungi kunda talab va ehtiyoj ortib bormoqda.

Kalit so'zlar: *pedagogika, diagnostika, pedagogik yondashuvlar, pedagogik bilim*

Аннотация: педагогика – это метод, лежащий в основе искусства преподавания. В этой статье рассматривается, как учащиеся учатся и как они применяют эту информацию для построения философии, методов и стратегий класса. Не все учителя имеют педагогическое образование. Многие преподаватели, особенно на уровне колледжей, не проходят традиционную педагогическую подготовку. Изменение этого образа мышления требует инициативных преподавателей и учреждений, занимающихся достижениями учащихся. Первым шагом является изучение различных стратегий обучения. Педагогические знания могут помочь каждому учителю стать лучшим педагогом. Чем больше техник вы освоите как преподаватель, тем эффективнее вы сможете структурировать курсы, соответствующие требованиям ваших учеников.

Ключевые слова: *педагогика, диагностика, педагогические подходы, педагогические знания.*

Introduction.

Pedagogical techniques are the strategies that educators use to educate, ranging from course design to material delivery. The educational system includes a variety of pedagogies, each based on a particular philosophy of learning. A pedagogical approach is a good fit when it represents an educator's convictions about teaching practice while also meeting the requirements of the students. Pedagogy is a critical area of concentration for educators working in kindergarten through eleventh grade. Teachers spend hours studying about different teaching methods and how to tailor their lesson to their students' developmental stages. Higher education takes a very different approach. Traditional lectures are still a popular teaching method, particularly in big classrooms in the sciences. Many students still spend their class time passively taking notes while the lecturer lectures. Pedagogy enables educators to understand how students learn and to build lessons around goals [1, 23]. Educators learn how to engage kids while

prioritizing learning outcomes and retention. Educators must comprehend and implement more active ways, especially in the biological sciences, where critical thinking is required for success. Learners interact with instructional materials in many ways. Studying in a favored technique may boost retention and make a learner more comfortable with the information. For example, in English classes, students may have studied a textbook chapter and arrive to class with a solid comprehension of the content. Another student may struggle with a chapter but grasp it once the teacher explains it [4, 11]. A third prefers to see a diagram, and a fourth needs engage in an experiment to grasp the concept. Knowing these preferred learning patterns helps educators better comprehend pedagogical techniques. Every kid learns differently, but participating in their preferred method can make the content more accessible. By becoming acquainted with these student learning profiles, you may create more well-rounded, student-centered courses. You will also be able

to recommend how pupils might review the topic. Auditory learners assimilate knowledge by listening and speaking. They may read aloud to themselves or look for recorded recordings of the content [7, 5]. They are frequently the most passionate students in class, and they excel when asked to explain a topic to their peers. Listening is beneficial to auditory learners, but conversing may help them absorb more effectively. Tactile learners, also called kinesthetic learners, like to learn via movement and physical interaction. These kids eagerly anticipate lab work in a biological sciences subject. They could struggle with theoretical assignments and abstract concepts. Tactile learners must "do" something to grasp it. Pacing and other physical movements can help kids stay focused, although hands-on activity is preferable. Tactile learners were formerly difficult to reach in online courses, but technology advances have made a big difference [3, 14]. Now, interactive information enables these students to engage in ways that suit them. Visual learners understand what they see. They enjoy visuals, graphs, diagrams, and outlines. Some experts refer to this learning profile as "spatial" to differentiate it from the reading and writing styles. Visual learners must see things put out in front of them.

They love taking notes on the board, whether virtual or actual, and may need to draw a concept to grasp it. Visual learners enjoy content that has a lot of spatial information, such as arrows and moving flowcharts. They work effectively with 3D models that demonstrate how something appears and operates. Reading and writing students desire to communicate with the world via words. They like independent reading tasks and excel at composing essays and papers. Reading and writing students are likely to be excellent researchers who express themselves articulately. They have extensive experience participating in their chosen learning style because traditional educational approaches are predominantly text-based. Face-to-face lectures may be difficult for some students, both online and in person. They require paper reproductions of what they hear; otherwise, retention may suffer. Pedagogical best practices include a thorough comprehension of all four learning profiles [8, 11]. No pedagogical technique is universally perfect or superior, and various ways will appeal to different educators. Here are six fundamental ideas to consider while working with today's higher education students. Constructivism accepts the notion that pupils enter the classroom having distinct worldviews. No two students have the same background, thus they will not interact with the content in the same manner [9, 6].

The constructivist method is nearly diametrically opposed to the teacher-centered paradigm that has long dominated higher education. Constructivism necessitates a collaborative learning approach and the recognition that students contribute as much to the classroom as the professor. To build constructivist learning settings, educators must perceive themselves as facilitators and guides, not knowledge distributors. There is opportunity for direct education in constructivism. However, the educator must strike a balance by giving pupils opportunity to take the initiative. Small groups and collaborative tasks are prominent features of constructivist classrooms.

Inquiry-based learning is effective in the life. Questions are an essential element of the scientific process, and science students are accustomed to challenging their conclusions. Even in beginner classes, students learn how to experiment and interpret data. Inquiry-based lesson plans might take one of four forms, depending on the students' knowledge of the topic and the inquiry process. The four forms are, in order of most to least structured [6, 11]: 1) Confirmation inquiry: The teacher gives a question, a known outcome, and a technique to get the result. The idea is to figure out how a question leads to an answer. Educators can utilize this approach to educate pupils to the scientific process. 2) In structured inquiry, the teacher presents a question and a procedure to answer it, but not the desired outcome. Students learn how to develop an evidence-based conclusion and explain their decision. 3) Guided inquiry: The instructor asks the question. Students devise a

strategy of inquiry and reach a conclusion. 4) Open inquiry: Students select their topic, original question, and investigative process. As students take responsibility for the inquiry process, they get greater experience with higher levels of

thinking. An introductory-level science course may provide students a better foundation, based on systematic inquiry until they understand the process. More advanced courses might presume a basic comprehension of the scientific method and allow students to pursue guided and open inquiry from the start. Regardless of level, the purpose of inquiry-based learning is to promote higher levels of thought. The four stages of inquiry-based learning enable students to proceed from basic comprehension and application to advanced assessment and, eventually, the creation of unique material.

The Socratic method is undoubtedly the most well-known instructional style in education system. It is based on the work of the Greek philosopher Socrates, who employed questioning to promote critical thinking among his students. The Socratic approach, like constructivism, challenges established higher education practices. Instead of presenting their expertise to an audience, educators use open-ended questions to urge pupils to think more thoroughly about an idea. The Socratic approach necessitates well crafted questions that promote critical thinking. These are open-ended questions that require more than one-word responses, but they are neither random or wide. Simply asking, "What are your thoughts?" is insufficient for a Socratic conversation. The teacher must be prepared with pertinent questions and intelligent follow-ups that inspire pupils to go further. Socratic inquiry is effective in all fields, from the humanities to the hard sciences. Students that

engage in this type of questioning have a better grasp of the subject and its context. A completely Socratic technique is impracticable for an entire course, although almost any educator can use it to some extent.

Integrative learning is comparable to the

constructivist method. One of its key objectives is to connect new learning to existing knowledge. Integrative learning, on the other hand, emphasizes connecting with other disciplines and ideas rather than a student's worldview. Many education systems and institutions recommend integrated learning as the best way for today's students. For example, Ithaca College has implemented an integrated core curriculum to assist students in addressing complicated challenges and developing new solutions. Integrative pedagogy works successfully in this cross-departmental setting. When a whole institution participates, students can study linked themes in numerous courses and through extracurricular activities. Educators can also include these themes into their lessons. For example, in the life sciences, integrative teaching may connect biology and biochemistry to social and political concerns. A human disease path might investigate pandemics and epidemics in their historical circumstances. Instructors may look into the consequences of illness occurrence in various groups. According to a 2012 research, pupils who interact with the content at greater levels of integration get the best results. Personal interaction allows pupils to compare ideas and resolve conflicts. This conflict can occur between students, between fields, or inside the self. Students may only grasp comparison and context, which is understandable. Even in the absence of high-level synthesis, integrative learning remains legitimate and valuable. Students in the 2012 research struggled to synthesize. Nonetheless, students were able to compare views, detect context, and apply new knowledge to their lives outside of class [3, 9]. The problem-based approach employs challenging practical situations to facilitate learning.

The educator acts as a facilitator, assisting pupils in developing new knowledge from current knowledge and finding further information. The instructor must also provide a means for pupils to discuss their results so that they can learn from one another's cognitive processes. Reflective pedagogy is the commitment to thinking about teaching practices and the learning that occurs in class. There are two main components: reflection with students and reflection on pedagogy. Reflective pedagogy is a teaching technique that encourages students to reflect on their own learning and growth. Students reflect on the facts they've collected and what further they need to learn about the subject. However, with careful course design, instructors may offer students more ownership of their learning by including reflection into the experience. This teaching style also requires educators to reflect on

themselves. It demands teachers to consider their curriculum and the presentation of a certain session, as well as the impacts. There are four fundamental steps. Describing what occurred: The educator's activities, the pupils' visible reactions, and the classroom environment. Analyze the situations and outcomes: Inquiring as to why the class developed as it did, including what factors may have influenced the work and how the students responded. Meaning and application: What the educator can gain from the lesson and how they could improve their approach in the future. Implications: What specific initiatives can educators take to improve learning in the future? The goal is not self-judgment, but rather an objective evaluation of teaching and learning [2, 9]. Educators learn about various pedagogical techniques for two reasons: to better understand their students' experiences and to provide more effective education. Course materials also play an important part in instructional planning and assist educators in implementing their preferred pedagogies. Interactive models: Most modern teaching incorporates some level of student-directed learning and interest-based inquiry. Interactive models enable students to follow their curiosity and investigate visual subjects such as anatomy firsthand. This experience learning makes instruction more personalized, especially for tactile learners. Multimedia lectures enable educators to communicate with students from various learning backgrounds.

Finally, educators use pedagogical knowledge and diagnostics to work effectively with their pupils. Both teachers and students can attain their objectives using the instructional tools provided. To keep students interested and develop a learning community, educators must blend synchronous and asynchronous interactions.

List of literature

1. Abdullayeva, Sh. A. (2010). Pedagogik diagnostika. -Toshkent: Fan va texnologiyalar, - 256 b.
2. Abdullayeva, Sh. A. (2016) O'quvchilarni pedagogik tashxislashda qo'llaniladigan metodlar. Xalq ta'limi. (3), B.40-45.
3. Abdullayeva, Sh.A. & Ro'ziyeva, R.A. Pedagogik diagnostika va pedagogik korreksiya. -T . Iqtisod-Moliya. 2010-y.
4. Бегимкулов, У.Ш. (2007). Олий педагогик таълим тизимига замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этишнинг илмий-педагогик асослари. Пед.фан.доктори дис. – Тошкент: ТДПУ,– 250 б.;
5. Yuldoshev, J. & Usmanov S. (2006). Educational management. - T.: Science and technology" publishing house.
6. Yuldoshev J., & Polatov Sh. (2011). Organization of methodical service in education based on innovative technologies. - T. "Modern education".
7. Yuldoshev J., Hasanov S., & Shirinov M. (2011). Preparing masters for professional pedagogical activity. - T. "Science and technology" publishing house.
8. Tokhtakhodjayeva, M.Kh. (1996). Theory and history of pedagogy. Part 1. Pedagogical theory/ Prof. Under the general editorship of M.Kh. Tokhtakhodjayeva. -Tashkent: "Economy-Finance".
9. Zvereva, V. I. (1998). Diagnostics and examination of the pedagogical activity of certified teachers / V. I. Zvereva. - M.

Nilufar ABIDOVA,

“Pedagogika va psixologiya” kafedrası dotsenti,
Alfraganus universiteti oliy ta’lim nodavlat tashkiloti

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA OLIB BORILADIGAN PEDAGOGIK FAOLIYATNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida kasbiy-pedagogik faoliyatning mazmuni va pedagogik imkoniyatlari muammosi o’rganilgan. Shu bilan birgalikda, kasbiy va pedagogik faoliyatning tuzilishi bayon etilgan, inklyuziv kompetensiya muammosining asosiy yo’nalishlari va mutaxassislarni inklyuziv ta’limda ishlashga tayyorligining mazmuni tahlil qilingan.

Tayanch so’zlar: inklyuziv ta’lim, yo’nalish, alohida ta’lim ehtiyojlari bo’lgan bola, pedagog, kasbiy-pedagogik faoliyat, pedagogik faoliyat komponentlari.

Аннотация: в данной статье рассматривается проблема содержания и педагогических возможностей профессионально-педагогической деятельности в условиях инклюзивного образования. Наряду с этим описывается структура профессионально-педагогической деятельности, анализируются основные направления проблемы инклюзивной компетентности и содержание готовности специалистов к работе в инклюзивном образовании.

Ключевые слова: инклюзивное образование, направление, ребенок с особыми образовательными потребностями, педагог, профессионально-педагогическая деятельность, компоненты педагогической деятельности

Annotation: this article deals with the problem of the content and pedagogical possibilities of professional and pedagogical activity in the context of inclusive education. Along with this, the structure of professional and pedagogical activity is described, the main directions of the problem of inclusive competence and the content of the readiness of specialists to work in inclusive education are analyzed.

Key words: inclusive education, direction, child with special educational needs, teacher, professional and pedagogical activity, components of pedagogical activity.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko’rsatadiki, pedagogik faoliyatning tuzilishi maqsad, motivlar, harakatlar, natija birligi bilan ifodalanadi [1; 3; 4; 5]. Pedagogik harakatni pedagogik faoliyat maqsadlari va mazmunining birligini aks ettiruvchi asosiy funksional birlik sifatida belgilaydigan tadqiqotchilarning pozitsiyasiga qo’shilmaslik mumkin emas, u kognitiv vazifadan amaliy transformativ harakat shakliga va yana kognitiv vazifaga aylanadi. Shunday qilib, pedagogik faoliyat “har xil turdagi, sinf va darajadagi son-sanoqsiz vazifalarni hal qilish jarayoni” [5].

Kasbiy va pedagogik faoliyatning tuzilishi quyidagi tarkibiy qismlar bilan ifodalanadi:

- konstruktiv (konstruktiv-tarkibli (o’quv materialini tanlash va tarkibi, pedagogik jarayonni rejalashtirish va qurish), konstruktiv-operatsion (ularning harakatlari va o’quvchilar harakatlarini rejalashtirish) va konstruktiv-moddiy (pedagogik jarayonning o’quv-moddiy bazasini loyihalash) faoliyat;

- tashkiliy (turli tadbirlarda o’quvchilarni jalb etishga qaratilgan harakatlar tizimi, jamoa yaratish va qo’shma faoliyatni tashkil etish) va kommunikativ (pedagogning o’quvchilar, maktabning boshqa pedagoglari, jamoatchilik a’zolari, ota-onalar bilan pedagogik jihatdan tegishli munosabatlarini o’rnatish) [2, 4].

Har bir komponent funksional tarkibga ega. Shunday qilib, pedagogik faoliyatning konstruktiv komponenti ichki o’zaro bog’liq tahliliy, prognostik va proyeksion funksiyalar sifatida ifodalanishi mumkin, kommunikativ esa perseptiv (insonning ichki dunyosiga kirib borish), aslida kommunikativ (pedagogik jihatdan mos munosabatlarni o’rnatish) va kommunikativ-operatsion (pedagogik uskunalaridan faol foydalanish) funksiyalarni o’z ichiga oladi [6]. Pedagogik jarayonning samaradorligi doimiy fikr-mulohazalarning mavjudligi bilan bog’liq.

Inklyuziv ta’lim sharoitida pedagogik faoliyatning tarkibiy va funksional tahlili uning diagnostik, konstruktiv va dizayn, tashkiliy, kommunikativ, refleksiv, prognostik komponentlar kabi tarkibiy qismlarni tashkil etish, shuningdek, har bir komponentning funksional maqsadini aniqlashga imkon beradi.

Diagnostika komponenti o’quvchilarning alohida ta’lim ehtiyojlarining tabiati va sifatini aniqlash kabi funksiyalar bilan belgilanadi. Ya’ni bolalar jamoasida o’quv faoliyati, aloqa va o’zaro munosabatlarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash; pedagogik diagnostika natijalari asosida individual ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, ta’lim tizimining o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o’quvchilarning ta’lim ehtiyojlarini aniqlash mumkin bo’ladi.

Konstruktiv va dizayn komponenti o’quv materialini tanlash va tarkibiy funksiyalarini shakllantirishni, uni

bolalarning turli xil ta'lim ehtiyojlariga moslashtirish; barcha o'quvchilarning ta'lim ehtiyojlariga javob beradigan o'qitish usullarini tanlash; maxsus o'quv materiallariga mos keladigan maxsus o'qitish usullari va vositalaridan foydalanish shartlarini aniqlash; o'quvchilarning individual imkoniyatlari va alohida ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini rejalashtirish va qurish; vektorlarni aniqlash va o'quv maydonida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchining qo'llab-quvvatlash guruhi ishtirokchilarining o'zaro ta'siri mazmuni va boshqalarni o'z ichiga oladi

Tashkiliy komponent o'quvchilarni turli tadbirlarga jalb qilish, birgalikdagi faoliyat va muloqotni tashkil etish; ota-onalar tashabbusini rivojlantirish bo'yicha ishlar; ta'lim maydonida o'quvchini alohida ta'lim bilan birga olib borish bo'yicha muvofiqlashtirilgan tadbirlarni tashkil etish kabi funksiyalar bilan tavsiflanadi.

Kommunikativ komponentning funksional maqsadi har bir o'quvchining pedagogsi tomonidan qabul qilinishi, pedagogning inklyuziv ta'lim muhitining barcha ishtirokchilari, ijtimoiy institutlar, jamoat tashkilotlari va boshqalar bilan pedagogik jihatdan mos munosabatlarini o'rnatishda ifodalanadi. Refleksiv komponent esa – o'z faoliyati samaradorligini, o'quvchilarning faoliyati va o'zaro aloqasini, barcha o'quvchilar bilan aloqa va o'zaro munosabat natijalarini tahlil qilishda aks etadi.

Prognostik komponent o'quvchilarning individual imkoniyatlari va alohida ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan ta'lim natijalarini loyihalash funksiyalarini; alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning hayot istiqbollari bashorat qilish va uning inklyuziv ta'lim sharoitlarini ta'minlash va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Kasbiy va pedagogik faoliyatning tarkibiy qismlari

hal qilinayotgan amaliy vazifalarning mazmuni tufayli chiziqli bo'lmagan konsentrik funksional munosabatlarga ega. Har bir funksiyani amalga oshirish samaradorligi uni bajarishga tayyorligi bilan belgilanadi, bu esa o'z navbatida akademik to'plamga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir bilim sohasining metodologiyasi va terminologiyasini bilish, unda ishlaydigan tizim munosabatlarini tushunishga yordam beradi.

Inklyuziv ta'lim sharoitida kasbiy va pedagogik faoliyatning funksional tahlili bo'lajak logopedlarning inklyuziv kompetensiyasi muammolarining asosiy yo'nalishlarini aniqlash va ularning sabablarini taxmin qilish imkonini berdi.

O'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirishning ko'p bosqichli imkoniyatlarini hisobga olgan holda "pedagog – o'quv dasturlari mazmunini amalga oshirish" muammosining yo'nalishini o'quv jarayonining obyektiv murakkabligi va ko'p bosqichli o'quv dasturlari va o'quv dasturlarini amalga oshirish sharoitida uning sifatini ta'minlash; yagona vaqt formatida amalga oshirilgan marshrutlar, shuningdek subyektiv tartibning sababi – bunday faoliyat samaradorligini ta'minlash uchun pedagog tomonidan zarur kompetensiyalarga ega emasligi bilan izohlash mumkin.

Inklyuziv ta'limda pedagogning kasbiy faoliyati shartlarining o'ziga xosligi ta'lim muhitining subyektiv asoslanganligi, ta'lim muhitining xususiyatlari bilan belgilanadi, uning ishtirokchilari alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar, tipik rivojlangan o'quvchilar, defektologlar, pedagoglar-psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va hokazolar bo'ladi.

Muammolarning sanab o'tilgan yo'nalishlari inklyuziv ta'lim sharoitida pedagogning kasbiy faoliyatining xususiyatlarini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abidova, Nilufar. "Problems of Preparing Future Defectologists to Work in the Conditions of Inclusive Education." *Journal of Pharmaceutical Negative Results* (2022): 2505-2511.
2. Абидова, Н.З. Организация работы учителя-логопеда в условиях инклюзивной практики/ *Мaktab va hayot, jurnali*, № 4 (168) /2022, 23-26 Б.
3. Кашлач, И.Ф. Подготовка будущих учителей к развитию логической памяти учащихся общеобразовательных учреждений: дис. .канд. пед. наук.: 13.00.08 / Кашлач Ирина Федоровна. — СПб., 2006. — 187 с.
4. Лукьянова, М.И. Формирование профессиональной готовности учителя к реализации личностно ориентированного подхода в педагогической деятельности: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Лукьянова Маргарита Ивановна. — Ульяновск, 2004. — 604 с.
5. Форлин, К. Роль школьного психолога в обеспечении качества обучения всех категорий учащихся инклюзивной школы / К. Форлин // *Международный журнал школьной психологии*. — 2010. — Вып. 31, № 6 — С. 617-625.
6. Westera, W. Competences in education: A confusion of tongues./ W. Westera // *Journal of Curriculum Studies*, 2001. — Vol.33. — No.1. — P.75-88.

Nilufar TURG'UNOVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

ONA TILI TA'LIMIDA LOYIHA TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHGA OID MAVJUD HOLAT TAHLILI

Annotatsiya: maqolada loyihaga asoslangan ta'limning mohiyati, til ta'limida loyiha texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati xususida so'z yuritilgan. Davlat ta'lim standarti, umumiy o'rta ta'lim Ona tili fani dasturi, darsliklar hamda Ona tili fanidan o'qituvchi kitoblari tahlil qilinib, ona tili o'qitishda loyiha texnologiyasidan foydalanishning mavjud holati yoritilgan. Yangi avlod Ona tili darsliklaridagi loyihaga asoslangan topshiriqlar yuzasidan fikr-mulohazalar va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *loyihaga asoslangan ta'lim, o'quv loyihasi, Davlat ta'lim standarti, Milliy o'quv dasturi, ona tili darsligi, topshiriq.*

Annotation: the article talks about the essence of project-based education, the importance of using project technology in language education. The state education standard, general secondary education mother tongue science program, textbooks and teacher's books on mother tongue science were analyzed, and the current state of using project technology in mother tongue teaching was highlighted. Comments and recommendations are given on the project-based assignments in the New Generation Mother Tongue textbooks.

Key words: *project-based education, educational project, State educational standard, National curriculum, mother tongue textbook, assignment.*

Аннотация: в статье рассматривается сущность проектного образования, важность использования проектной технологии в языковом образовании. Проанализированы государственный образовательный стандарт, программа по родному языковедению общего среднего образования, учебники и учебники по родному языку, а также освещено современное состояние использования проектной технологии в обучении родному языку. Даны комментарии и рекомендации к проектным заданиям в учебниках родного языка.

Ключевые слова: *проектное образование, образовательный проект, Государственный образовательный стандарт, Национальная учебная программа, учебник родного языка, задание.*

Til ta'limida loyihaga asoslangan o'quv topshiriqlaridan foydalanish o'quvchi tomonidan lingvistik bilimni ongli o'zlashtirilishiga, nazariy ma'lumotlarni amaliyotda mustahkamlanishiga katta yordam beradi. Bugungi kunda ona tilini o'qitishda o'quv loyihalari bilan ishlashga alohida e'tibor berilmoqda, loyihaga asoslangan ta'lim o'quv dasturlari, darsliklarda o'z aksini topmoqda. Quyida ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy huquqiy-me'yoriy hujjatlar va manbalarda ona tili darslarida loyihaviy topshiriqlar bilan ishlashning mavjud holatini tahlil qilamiz.

Davlat ta'lim standarti, o'quv dasturlari ta'limning huquqiy-me'yoriy asoslaridan bo'lib, ta'lim mazmunini tashkil etadi.

Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti o'quvchilar umumta'lim tayyorgarligiga, saviyasiga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi.

DTS ta'lim mazmuni, shakllari, vositalari, usullarini, uning sifatini baholash tartibini belgilaydi. Ta'lim mazmunining o'zagi hisoblangan standart vositasida mamlakat hududida faoliyat ko'rsatayotgan turli muassasalarda (davlat va nodavlat) ta'limning barqaror darajasini ta'minlash sharti amalga oshiriladi. DTS o'z mohiyatiga ko'ra o'quv dasturlari, darsliklar,

qo'llanmalar, nizomlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi [1:157].

2017-yilda tasdiqlangan, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan DTSda Ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi: o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'z g'alar fikrini angelaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat, deb belgilangan [6]. Mazkur DTSda Ona tili faniga oid bo'lgan nutqiy hamda lingvistik kompetensiya bo'yicha umumiy o'rta ta'lim maktabi bitiruvchilariga qo'yilgan malaka talablari aks ettirilgan.

Ma'lumki, o'quv dasturi DTS asosida tuziluvchi, muayyan fan bo'yicha o'qitiladigan bilim mazmunini, mavzular ketma-ketligini, soatlar taqsimotini o'zida ifodalovchi asosiy me'yoriy-huquqiy hujjatlardan biridir. Ona tili fanining o'quv dasturida har bir sinfda o'qitilishi ko'zda tutilgan grammatik mavzular, o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan lingvistik tushunchalar ko'rsatib o'tilgan. Ona tili fani o'quv dasturini tahlil qilar ekanmiz, unda o'quv-loyihaviy faoliyat, loyihaga asoslangan ta'lim, loyiha topshiriqlariga o'rin ajratilmaganligini, urg'u ko'proq grammatik atamalarga qaratilganligini ko'rishimiz mumkin.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida ko'zga tashlanayotgan turli kamchiliklar, o'quvchilarning o'zlashtirishi, maktabda o'qitilayotgan fanlar mazmuni bilan bog'liq muammolar biz tayanib kelayotgan standart va dasturlar eskirganligini, ta'lim tizimimiz yangilanishga muhtojligini ko'rsatib berdi. Ayni maqsadda yangicha yondashuvga asoslangan, ilg'or tajribalarni o'zida mujassamlashtirgan Milliy o'quv dasturi ishlab chiqildi.

Xalq ta'limi vazirining 2020-yil 31-martdagi "Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturini ishlab chiqish to'g'risida"gi buyrug'i asosida xalqaro talablarga javob beruvchi umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturini ishlab chiqish ishlari boshlandi va 2020-yilning oktabr oyida dastur loyihasi taqdim etildi. Milliy o'quv dasturining loyihasi yuqori salohiyatli milliy va xalqaro ekspertlar, Unicef, USAID va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan xorijiy konsultantlar bilan birgalikda tayyorlangan [9].

2022-yil 11-mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni e'lon qilindi. Mazkur farmonda 2022-yilning 1-sentabridan ta'lim jarayoniga yangi Milliy o'quv dasturini joriy etish, yangi Milliy o'quv dasturi asosida pedagog kadrlarning malakasini oshirish, yangi avlod darsliklarini yaratish bo'yicha mualliflar maktabini shakllantirish kabi chora-tadbirlar belgilab berildi.

Milliy o'quv dasturida fanlarda o'qitiladigan nazariy va amaliy mavzularning mutanosibligiga, fanlar o'rtasidagi integratsiyani ta'minlashga, o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga alohida e'tibor berilgan. Xususan, Ona tili fanining maqsadi o'quvchilarga faqatgina grammatik qoidalarni yodlatish emas, o'quvchilarda tanqidiy tahlil qila olish, erkin fikr bildira olish ko'nikmalarini ham rivojlantirishdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tilgan: "Ona tili" nafaqat leksik va grammatik me'yorlarni o'rgatuvchi, balki o'quvchi nutqiy faoliyatida ixtiyoriy mavzu, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunish, to'g'ri o'qish, orfoepik va orfografik me'yorlarni qo'llash salohiyatini rivojlantirishiga xizmat qiladigan fandır. O'quvchining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o'qib tushunishga alohida e'tibor qaratiladi. Ona tilini puxta o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlarni qoniqarli o'zlashtiradi. O'qish savodxonligi mukammal bo'lgan o'quvchi boshqa fanlarda o'rganayotgan matnlarni o'qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqati rivojlantiriladi [7:3]. Mazkur maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda Ona tili fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan, o'qitishning samarali usullaridan foydalanish ko'zda tutilgan. Xususan, Milliy o'quv dasturida avvalgi dasturlar va standartlardan farqli ravishda Ona tili darslarida loyihaga asoslangan o'quv topshiriqlari bilan ishlashga alohida e'tibor berilgan.

Boshlang'ich sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida, shuningdek, 5-6-sinflarda o'quv loyihalari bilan ishlash Ona tili ta'limi mazmunida alohida aks ettirilgan. 5-sinf o'quvchisiga og'zaki nutq bo'yicha nutqiy mavzu asosida loyiha tayyorlab, gapirib bera olish, yozma nutq bo'yicha esa berilgan yo'riqnoma asosida loyiha tayyorlash talablari qo'yilgan. 6-sinf o'quvchisi esa o'z biznes rejasini tuza olishi, fikrlarini tartiblab, loyiha tayyorlay olishi zarurligi belgilangan. Loyiha taqdimoti uchun alohida soatlar ajratilgan.

Ta'limda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ko'priq vazifasini o'tovchi, o'quvchi suyanadigan asosiy adabiyot bu darslikdir.

Darslik muayyan o'quv fani bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba bo'lib, u mazmuni va tuzilishiga ko'ra fan bo'yicha yaratilgan o'quv dasturiga mos keladi. G'oyaviy va metodik jihatdan mukammal bo'lgan darslik ta'lim mazmuniga qo'yiladigan barcha talablarga javob bera olishi, o'quvchilar uchun qiziqarli, iloji boricha qisqa, tushunarli, ko'rgazmalilik nuqtayi nazaridan estetik xususiyatga ega bo'lishi kerak [2:121].

Yangi avlod ona tili darsliklarining mazmun-mundarijasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, grammatik ma'lumotlarni kontekstda berishga, ham nutqiy, ham lingvistik kompetensiyani shakllantiradigan mashq va topshiriqlar bilan ishlashga alohida urg'u berilganligini ko'rishimiz mumkin. Darslikdagi matnlar rang-barangligi, o'quvchining yoshi va qiziqishlariga mosligi hamda turli uslublarga oidligi bilan diqqatga sazovordir. Yangi nashr etilgan ona tili darsliklariga kiritilgan har bir ma'lumot fanning boshqa sohalar bilan integratsiyasini ta'minlaydi. Shuningdek, mazkur darsliklarda avvalgi ona tili darsliklarimizdan farqli ravishda o'qib tushunish, tinglab tushunish, tanqidiy, tahliliy fikrlashni talab qiluvchi mashq va topshiriqlar talaygina. Ona tili ta'limida ilk bor loyihaga asoslangan topshiriqlarning darsliklardan o'rin olganligi diqqatga sazovordir.

Ma'lumki, darsliklarda mashq, turli ko'rinishdagi savol va topshiriqlar alohida o'rin tutadi. Ular orqali o'rganilgan o'quv materialini mustahkamlanadi, o'tilganlar takrorlanadi, muayyan ko'nikmalar shakllantiriladi. Darsliklardagi savol va topshiriqlarni uch guruhga bo'lish mumkin [3:183]:

Birinchi guruhga bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirilgan narsalarni esga tushirish va malakalarni shakllantirishga doir savol va topshiriqlar kiradi.

Ikkinchi guruh tafakkurni o'stiradigan (mustaqil ishlashni, taqqoslash, umumlashtirish, baholash, xulosa chiqarish, bilimlar tizimini mustahkamlash, aniqlash va tajribaga solishni talab qiladigan) savol va topshiriqlardan iboratdir.

Uchinchi guruh o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llashga (mustaqil ishlarni bajarish va malakalarni egallashga) doir savol

va topshiriqlarni o'z ichiga oladi. O'quv-loyihaviy faoliyat bilan bog'liq topshiriqlarni ikkinchi va uchinchi guruhga kiritish mumkin.

Quyida umumta'lim maktablari Ona tili darsliklarida loyiha texnologiyasiga murojaat qilingan o'rinlarni ko'rib chiqamiz.

6-sinf Ona tili darsligida loyihaga asoslangan quyidagi ko'rinishdagi topshiriqlar mavjud:

1. "Qayta ishlanadigan chiqindilar" mavzusi (tabiatni asrash, chiqindilarni qayta ishlashning ahamiyati, fikrni tartiblash va umumlashtirish, taqdimot tayyorlash,

fe'llarning munosabat shakli, gap oxiridagi tinish belgilari). Mazkur bobda biznes reja loyihasini yaratish bo'yicha topshiriq berilgan. Dastlab g'oya o'ylab topish uyga vazifa sifatida berilgan [4:45-47]:

Keyingi darsda biznes g'oya yaratish topshirig'i beriladi. Chiqindilarni qayta ishlash bilan bog'liq loyiha haqida o'ylang. O'z g'oyalaringizni taqdimot qilish uchun tayyorlaning.

Keyingi mavzuda o'quvchilar berilgan qolip asosida o'z biznes rejalari haqida so'zlab berishlari lozim:

Biznes rejangizni quyidagi ko'rinishda ifodalang.

Mening biznes rejam
Maqsad
Buni qanday amalga oshiraman?
Xarajatlar
Zarur resurslar (kerakli narsalar)
Ish jarayonining borishi
Foyda

Mazkur loyiha individual loyiha turiga mansub bo'lib, davomiyligiga ko'ra qisqa muddatli loyiha turiga kiradi. Loyiha ishini faoliyat turiga ko'ra amaliy-ijodiy loyiha turi deb hisoblash mumkin, chunki topshiriqda aytilganidek g'oya izlash, biznes loyihasini yaratish, reja tuzish, maqsad va vazifalarni belgilash o'quvchidan ijodkorlik, kreativlik, tahliliy-tanqidiy fikrlashni talab qiladi. Loyihaning amaliy tarafini esa taqdimot yaratish topshirig'ida ko'rishimiz mumkin. 6-sinf Ona tili darsligi bo'yicha ishlab chiqilgan metodik qo'llanmada topshiriqning maqsadi, qaysi ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilganligi hamda bajarish tartibi xususida qisqacha izoh berib o'tilgan [5:44].

Topshiriq shartida o'quvchidan sinfdoshi tuzgan loyiha bilan tanishish va unga munosabat bildirish ham

so'ralgan. Topshiriqning ayni shu qismi o'quvchida o'z g'alar fikrini eshitish, tahlil qilish, unga munosabat bildira olish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

2. "Konstitutsiya – bosh qomusimiz" mavzusi (qonunlarning jamiyatdagi o'rni, insonning huquq va burchlari, sohaga oid til birliklari, fe'llarning munosabat shakli, huquqiy mazmundagi matnni tushunish).

"Konstitutsiya – bosh qomusimiz" mavzusida o'quvchilarga ijtimoiy-axloqiy qoidalar ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan loyiha topshirig'i berilgan [4:196]:

Guruhlarga bo'lining. "Maktab qoidalari" loyihasini ishlab chiqing va taqdimot qiling. Qoidalar ham o'quvchilar, ham o'qituvchilar uchun ishlab chiqilishi lozim. Qoidalarni ishlab chiqishda quyidagilarga diqqat qiling.

- Bu qoida bizga nima beradi?
  - Bu qoida keraklimi?
  - Bu qoidaga amal qilishning imkoni bormi?
  - Bu qoidaga amal qilinmasa, qanday jazo kutadi?
- Boshqa guruhlarining taqdimotini tinglang.
- Quyidagilarga diqqat qiling.

- Qaysi qoidalar sizniki bilan o'xshash?
- Qaysi qoidalar sizda uchramaydi?
- Qaysi qoidalar kerakli va amal qilishini lozim?

Shuningdek, barcha o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan qoidalarni birlashtirgan holda "Maktab qoidalari" kitobini yaratish vazifasi ham berilgan. "Maktab qoidalari" kitobi qanday qismlardan iborat bo'lishi lozimligi qayd etib o'tilgan. Uyg'a vazifa sifatida esa oila a'zolari bilan maslahatlashgan holda "Oiladagi qoidalar" kitobini tayyorlash so'ralgan.

Mazkur loyiha ishi ham individual ham jamoaviy ishlashga qaratilgan. O'quvchi dastlab yakka o'zi maktab qoidalarni ishlab chiqsa, loyihaning keyingi bosqichida barcha o'quvchilarning tavsiyalari birlashtirilgan holda umumiy qoidalar kitobi yaratiladi, bu esa o'z navbatida jamoa bo'lib ishlashni, o'zaro fikr almashishni, har bir o'quvchidan o'z fikrini himoya qilishni talab qiladi. Faoliyat turiga ko'ra esa loyihani amaliy-ijodiy turga kiritish mumkin: o'quvchi berilgan topshiriqqa ijodiy yondashgan holda amalda aniq bir mahsulot – kitob yaratishi lozim. Lekin ushbu loyiha ishini o'quvchiga yetkazib berishda ayrim kamchiliklar kuzatilgan. O'qituvchilar uchun mo'ljallangan metodik qo'llanmaga ko'ra, mazkur loyiha ishi bilan "Konstitutsiya – bosh qomusimiz" mavzusining 3-soatida ishlanadi, ya'ni loyiha uchun 1 soat ajratilgan [5:172]. Fikrimizcha, topshiriqda berilgan vazifalarning barchasini: guruhlariga bo'linish, "Maktab qoidalari" loyihasi ishlab chiqish, taqdimot qilish, boshqa guruhlarining taqdimotini tinglash, barchaning qoidalarni umumlashirgan holda kitob yaratish, bajarilgan loyihani baholash ishlarini 45 daqiqada amalga oshirish imkonsiz. Ushbu o'quv loyihasi

kamida ikki soatga mo'ljallash, vazifalarni darslarga taqsimlagan holda bosqichma-bosqich bajartirish mumkin. Birinchi darsda o'quvchiga loyihaning maqsadi tushuntirish, guruhlariga bo'lish, o'z loyihalarini taqdim etish va muhokama qilish ishlari amalga oshirilsa, keyingi darsda umumiy "Maktab qoidalari" kitobi ustida ishlansa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shuningdek, topshiriqda o'quvchiga shunchaki qoidalarni yozib chiqing emas, kitob yarating deyilgan. Bu vazifa o'quvchidan qo'shimcha mehnat, vaqt, ijodkorlik talab qilishini hisobga olish zarur.

Yuqorida 6-sinf Ona tili darsligidagi loyihaga asoslangan topshiriqlarni ko'rib chiqdik va qisqacha tahlil qilishga harakat qildik. Topshiriqlar o'quvchi yoshiga va darslikdagi nutqiy mavzularga mos; loyiha uchun tanlangan mavzular (chiqindilarni qayta ishlash, maktab, oila qoidalari) dolzarb, amaliy ahamiyatga ega hamda o'quvchining kundalik hayoti bilan bog'langan. O'quv-loyihaviy faoliyat ham nutqiy, ham lingvistik kompetensiya ustida birdek ishlash imkonini beradi. Berilgan o'quv loyihasi ustida ishlash davomida o'quvchi o'rgangan nazariy bilimlarni bevosita amaliyotda qo'llab, mustahkamlab boradi, matn yaratish, matnda so'zlarni tog'ri qo'llash, o'z fikrini asosli va ifodali tarzda yetkazib bera olish, yozma nutq savodxonligi ustida ishlaydi. Loyihani taqdim qilishda esa o'quvchining og'zaki nutq ko'nikmalari rivojlanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Milliy o'quv dasturida loyiha asosida o'qitishga e'tibor qaratilganligi va yangi avlod Ona tili darsliklarida loyihaga asoslangan topshiriqlar berilganligi diqqatga sazovordir. Ta'limning har bir bosqichida o'quvchilarning o'quv-loyihaviy faoliyatini samarali tashkil etish, darsliklarda loyihaviy topshiriqlar sonini ko'paytirish, mavjud topshiriqlarni mukammallashtirish, o'quvchilar tomonidan yaratilgan loyihalarning taqdimoti va baholash, tahlil qilish jarayonlariga alohida soatlar ajratish ishlari amalga oshirilsa ona tili ta'limida ijobiy yutuqlardan biri bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mavlonova R., Voxidova N., Raxmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – T: "Fan va texnologiya", 2010. 464-bet.
2. Toxtaxodjayeva M., Nishonova S., Hasanboyev J. va b. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi) – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2010. 400-bet.
3. Mavlonova R., To'rayeva O., Xoliqberdiyev K. Pedagogika: Kasb-hunar kollejlari uchun darslik – Toshkent: "O'qituvchi" NMIU, 2013. 495-bet.
4. Mavlonova K. va b. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. 224-bet.
5. Mavlonova K. va b. Ona tili 6-sinf. Metodik qo'llanma – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. 192-bet.
6. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi – Toshkent, 2010.
7. Ona tili fani Milliy o'quv dasturi – Respublika ta'lim markazi, 2022/2023.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash tog'risida"gi farmoni. 11.05.2022. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/-6008663#-6487242>.
9. "Zamonaviy darsliklar qanday bo'lishi kerak?". 08.07.2020. Uza: O'zbekiston Milliy axborot agentligi: <http://uza.uz/posts/208815>.

Surayyo INOMJONOVA

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU o'qituvchisi

FANTASTIK ASARLAR ORQALI O'QUVCHILARNI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI

Annotatsiya: maqolada o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishga oid tavsiyalar, metod va usullar haqida fikrlar berilgan. Ijodiy topshiriqlar berish imkoniyatlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur, lug'atlar bilan ishlash, qiziqarli topshiriqlar, tarmoqlash, "Bahs-munozara" metodi, "Zanjir metodi", qiziqish, qobiliyat, psixologik xususiyatlar.

Annotation: the article gives opinions on recommendations, methods and methods for teaching students to think critically. The possibilities of giving creative assignments are shown.

Key words: critical thinking, creative thinking, working with dictionaries, interesting assignments, networking, "Discussion" method, "Chain method", interest, ability, psychological characteristics.

Аннотация: в статье приводятся мнения о рекомендациях, методах и приемах обучения студентов критическому мышлению. Показаны возможности давать творческие задания.

Ключевые слова: критическое мышление, творческое мышление, работа со словарями, интересные задания, нетворкинг, метод «Дискуссия», «Цепной метод», интерес, способности, психологические особенности.

Tanqidiy fikrlash inson hayotida muhim rol o'ynaydi. Har bir soha rivoji uchun bu muhim omillardan biridir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ham tanqidiy fikrlash ko'nikmasini erta rivojlantirish muhim sanaladi. Bola dunyoni anglash uchun juda ko'p savollar beradi va ota-onalar, o'qituvchilar bu jarayonga doim tayyor turishlari kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tomonidan berilgan savollar javobsiz qolmasligi, har doim rag'batlantirilishi zarur. Tanqidiy fikrlash ko'nikmasi o'quvchilar yetukligi uchun xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmasi muammoni hal qilishdagi aqliy jarayon hisoblanadi. Dars jarayonlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali usullaridan foydalanish kerak. Pedagogika fanlari doktori, professor S. Matchanov tanqidiy fikrlashga quyidagicha ta'rif beradi "Tanqidiy fikrlash pedagogik texnologiya sanaladi. U o'quvchining tanqidiy intellektini rivojlantiradi". [1.66] Adabiy ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashga o'rgatish orqali o'quvchilarda xulosalar chiqarish, muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalari shakllantiriladi. O'quvchilarda tanqidiy tafakkur rivojlangani sari uning bilishga bo'lgan qiziqishlari ham kuchayadi. Pedagogika fanlari doktori, professor Q. Husanboyeva fikriga ko'ra, "Ta'lim-tarbiya jarayonida tafakkurning shakli, sifati, darajasini tarbiyalash, ma'lum yo'nalishini belgilash, uni sayqallash va rivojlantirish mumkin". [3.29] Bundan ko'rinadiki, o'quvchi tafakkurini rivojlantirib borish o'qituvchi zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Adabiyot darslarida o'quvchi tanqidiy tafakkurini rivojlantirib borish orqali ularda ijodiy fikrlash layoqati rivojlantirib boriladi. Quyida darslikdagi asarlar misolida o'quvchilar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish usullari bilan tanishib chiqamiz. 6-sinf adabiyot darsligida amerikalik yozuvchi Rey Bredberining "Bir kunlik yoz" hikoyasi berilgan. Hikoya Zuxro sayyorasida bo'lib

o'tgan voqealarni o'z ichiga oladi. Ushbu mavzuni "Bahs-munozara" metodidan foydalanib o'rganish mumkin. "Metod ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan muayyan vaqt oralig'i va qat'iy qoidalarga muvofiq tashkil etiladigan og'zaki bahs bo'lib, o'quvchilarda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha erkin, asosli fikrlarni bildirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi". [2.61] Bunda sinf o'quvchilari kichik guruhlarga bo'linadilar. Bu metodning afzallik tomoni shundaki, o'quvchilar o'z fikrlarini himoya qiladilar, fikrlarining to'g'ri ekanligini isbotlashga harakat qiladilar, bir-birlarini tinglash ko'nikmasiga ega bo'lalilar, fikrlarni tahlil qiladilar, mustaqil fikrlaydilar. Guruhlarni nomlash mumkin. Masalan, Merkuriy, Venera, Yer, Mars sayyoralari. Dastlab o'quvchilarga guruh nomlari bilan bog'liq savollar berish orqali ularning sayyoralar haqidagi bilimlari tekshirib olinadi. O'quvchilarga quyidagi savollarni berish orqali ularni darsga yanada qiziqishlarini orttirish va tasavvurlarini kengaytirish mumkin.

1. Biz o'qigan hikoya "Bir kunlik yoz" deb ataladi. Bir kunlik qish-chi? Siz uni qanday tasavvur qilasiz?

2. Sun'iy quyoshni qanday tasavvur qilasiz?

3. Quyoshni ilk marta qachon eslab qolgansiz?

4. Qachon quyoshni ko'rib hayratlangansiz? (Bunday savollar o'quvchilarni go'zallikni his qilishga o'rgatadi.)

Shundan so'ng kichik guruhlarga savollar ketma-ketlikda taqdim etiladi.

1. Sizningcha, bolalar Margoni qaznoqqa qamab to'g'ri ish qilishdimi? Siz Margoning o'rnida bo'lganingizda bolalar bilan qanday munosabat o'rnatgan bo'lar edingiz?

2. Margoning quyoshni ko'rmay, qoqong'i qaznoqda qolib ketishida ustozini ham ayblay olasizmi?

3. Bolalar quyoshni ko'rmay o'sishga mahkummi,

bu muammoni hal etish yo'llari bormi?

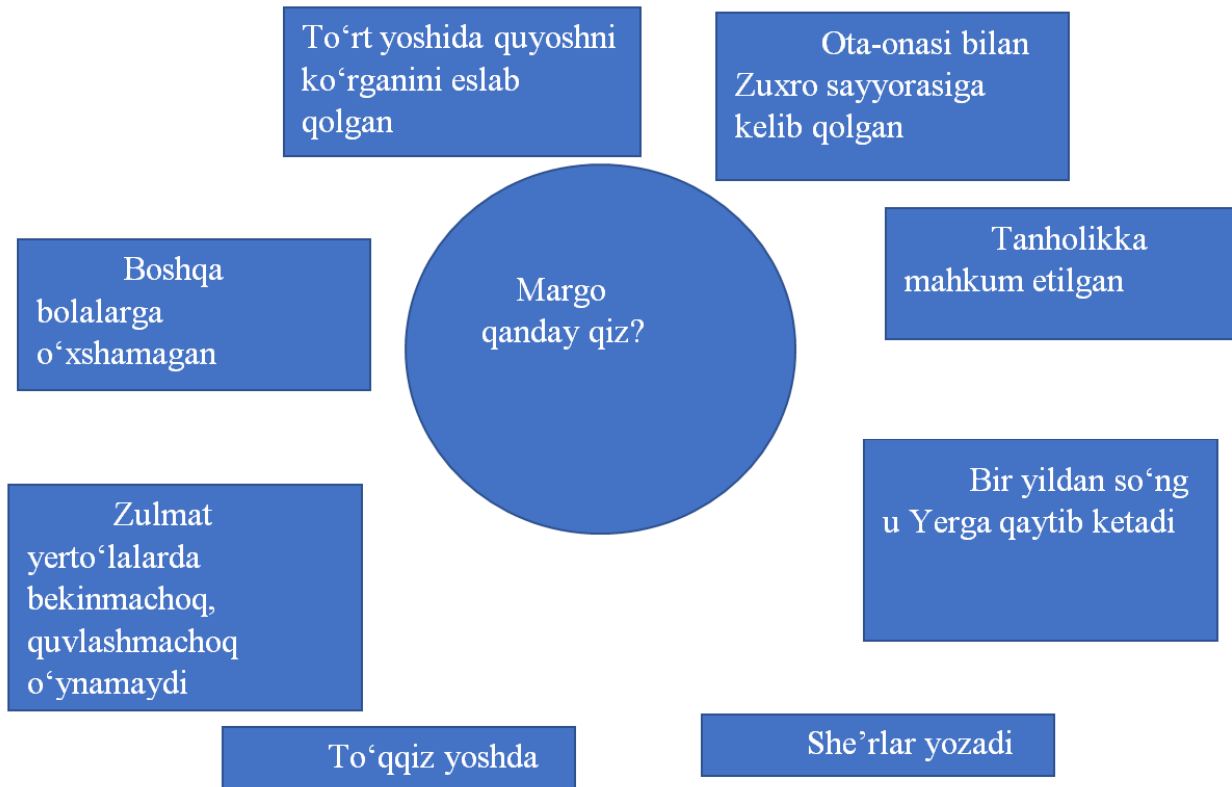
4. Margo do'stlari bilan boshqacha munosabat o'rnatishi mumkinmi?

5. Nima deb o'ylaysiz, Margo do'stlarini kechirarmikan? Uning o'rnida siz qanday yo'l tutgan bo'lar edingiz?

Dars yanada qiziqarliroq bo'lishi uchun o'quvchilarga "Zanjir" metodidan foydalangan holda savollar bilan murojaat qilish mumkin. Masalan, Siz ham do'stingizni qattiq ranjitganmisiz? Bundan afsuslanasizmi?

O'quvchilarga ushbu hikoya asosida tarmoqlash usulidan foydalanib, quyidagi savollarni berish mumkin. Bunda tanlab o'qishdan foydalaniladi. Dars so'nggida o'quvchilarga quyidagicha ijodiy topshiriqlar berish mumkin.

Hikoyadagi Uilyam va Margo obrazlarini almashtirib hikoyani qayta yozishga harakat qiling. Nima deb o'ylaysiz, qahramonlar o'zgarishi voqealar o'zgarishiga ham ta'sir qiladimi?

Agar rasm chizishga qobiliyatingiz bo'lsa, Zuxro sayyorasi va unda quyoshni ilk marta ko'rayotgan bolalar suratini aks ettiring.

Tengdoshlaringiz bilan ushbu asar asosida sahna ko'rinishi tashkillashtiring.

O'zingizni rejissyor maqomida sinab ko'ring. Sinfdozlaringiz orasidan bosh qahramonlarga nomzodlarni ko'rsating.

Ushbu hikoya asosida kinossenariy yozishga harakat qiling.

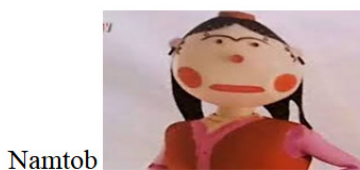
Ushbu hikoyani reklama qilishga urinib ko'ring.

Hadya, rangpar, ramaqijon, tunnel, tropik so'zlarining ma'nodoshlarini topishga harakat qiling.

O'quvchilar uchun topshiriqlar xilma-xilligi ularni mavzu doirasidagi qiziqishlari va qobiliyatlarini ochishga yordam beradi. Har bir o'quvchi imkon darajasida o'zi bajara oladigan topshiriqlarni tanlashga harakat qiladi.

Bu esa ularda ijodiy fikrlash ko'nikmasi rivojlanishiga yordam beradi. "O'quvchining imkoniyatini ocha bilish - o'z vaqtida, ishonarli ravishda, tarbiyalanuvchining yoshiga xos xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlarini bilgan holda, uni hayotiy tajribasi, aqliy hamda jismoniy kuchi, qobiliyatini namoyish qilishga undashdir". [4.84] Bunday topshiriqlarni har bir sinfda o'quvchilarning yosh, psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ko'plab berish va o'quvchi uchun tanlash imkonini berish o'quvchilarni har bir ishga mas'uliyatli bo'lishga undaydi. Uning qiziqishlarining e'tiborga olinishi esa o'quvchiga kuchli motivatsiya beradi va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi.

Lug'atlar bilan ishlashda ham o'quvchilarga lug'atlar qiziqarli topshiriqlar misolida berilsa, ularning xotirasida saqlanib qolishiga erishiladi.

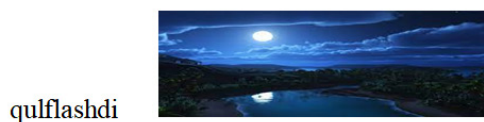
Namtob

AQShdagi shtat

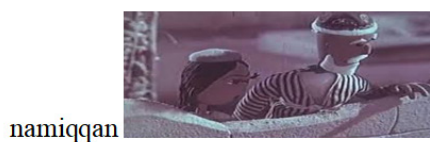
qaznoq

qulflashdi

Ogayo

namiqqan

tambalashdi

omborxonona

Lug'at so'zlarning ma'nosini topish uchun o'quvchilar berilgan rasmlarning qarama-qarshilarini topishga harakat qilishlari talab etiladi. Masalan, namtob so'zining lug'aviy ma'nosini topish uchun ushbu so'zga "Zumrad va Qimmat" ertagidagi Qimmat rasmi tanlangan, endi uning teskarisini topamiz. Qimmat ertakda judayam erka, dangasa, ishyoqmas qiz sifatida gavdalantirilgan. Unga teskari xarakterli qiz Zumrad. Zumradning rasmi bilan birga "namiqqan" degan javob keladi. Demak, "namtob" so'zi "namiqqan" degan ma'noni anglatadi. Lug'atdagi boshqa so'zlar ham xuddi shu zaylda topiladi. Ya'ni o'quvchiga bunday ko'rsatmalilik asosida berilgan topshiriqlar ularni o'ylashga, izlanishga chorlaydi, tanqidiy tafakkuri rivojlanadi va o'zlari ham shunday topshiriqlar tuzishga harakat qilishadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, adabiyot fani o'quvchi uchun hamisha qiziqarli va uni hayotga o'rgatishi kerak. Professor B.To'xliyev "Adabiyot" darslari o'quvchilarning eng sevimli, eng yaxshi ko'rgan, eng qiziqib shug'ullanadigan mashg'ulotlaridan biri. Bu darslarni yanada jonli, qiziqarli, o'ziga jalb

etadigan bo'lishi esa adabiyot o'qituvchisiga bog'liq" ekanini aytadi. [5.48] Darslarni qiziqarli o'tish, u uchun ko'rgazmalar tayyorlash, muammoli vaziyatni yarata bilish adabiyot o'qituvchisining eng asosiy vazifalaridan biri bo'lishi diqqat markazimizda turishi kerak. Pedagogika fanlari nomzodi M.To'ychiyeva adabiyot o'qituvchisi mohir ijrochi bo'lishini ta'kidlab, shunday deydi: "Maktablarda adabiyot o'qitishda samaradorlikni ta'minlab beruvchi asosiy kuch o'qituvchi shaxsidir. Ta'limda o'quv rejasi qanchalar mukammal va tugal tuzilmasin, dastur va darsliklar ko'p qirrali, o'rganishga tavsiya etilgan asarlar ta'sirchan, badiiy jozibas qanchalar kuchli bo'lmasin, o'quvchiga to'g'ri yetkazilmasa, tarbiyalanuvchi ma'naviyatiga ta'sir ko'rsata olmasa, ularning hammasi qog'ozlarda besamar qolib ketaveradi". [6.94] Bugungi kun o'quvchisiga shaxs sifatida qarash, uning qiziqishlari, qobiliyatlari, orzu-istaklarini inobatga olish eng katta maqsadimiz bo'lishi bugungi kun pedagogikasi oldida turgan ulkan maqsadlardan biridir. Bu maqsadga erishishda adabiyot o'qituvchisidan kuchli bilim, amaliy tajriba, ijodkorlik talab etiladi. Ana shunday sifatlarga

ega pedagoglargina o'quvchi ma'naviyatini yuksaltirishi va tafakkur olamini kengaytirishga qodirdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Matchonov S..Adabiy ta'lim va mutolaa madaniyati. – Toshkent: Bayoz, 2023.66-bet.
2. Мусаева Б, Боймуродова Г, Отабоев А, Пўлатова Д. Таълим жараёнида қўлланадиган интерфаол методлар. Ўқув-услубий қўлланма. 61б.
- 3.Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавий ва мустақил фикр шакллантириш омили. Тошкент. 2008.-29б.
4. Husanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. –Toshkent: Innovatsiya, Ziyu, 2022.84-bet.
- 5.Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. 48б
6. То'uchiyeva M. Adabiyot darslarida didaktik vositalar: tanlov o'lchovlari, qo'llash usullari.Monografiya. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2023. 94-bet.

Zamira YULDASHEVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
Rus tili kafedrasida katta o'qituvchisi

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RUS TILI DARSLARDA MUTAXASSISLIK BO'YICHA TARJIMA KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada rus tili tarjimini o'rganishda innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati muhokama qilinadi. Shu nuqtayi nazardan, nofilolog oliy o'quv yurtlari talabarlari o'z mutaxassisligi bo'yicha tarjima amaliyotini o'rganadigan o'quv jarayoni metodlari va ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va takomillashtirish alohida ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda, shu tariqa yangi davr talabiga aylandi.

Kalit so'zlar: shakllantirish, ta'lim, rus tili, innovatsion texnologiyalar, tarjima kompetensiya mutaxassislik bo'yicha.

Аннотация: в данной статье рассматривается роль и значение инновационных технологии при изучении перевода на уроках русского языка. В связи с этим особое значение имеет использование и совершенствование методик образовательного процесса и образовательных технологий на базе, которого студенты нефилологических вузов изучают практику перевода по своей специальности.

Ключевые слова: формирование, образование, русский язык, инновационные технологии, переводческая компетенция по специальности.

Annotation: this article examines the role and significance of innovative technologies in the study of translation in Russian language lessons. In this regard, the use and improvement of methods of the educational process and educational technologies on the basis of which students of non-philological universities study the practice of translation in their specialty is of particular importance.

Key words: formation, education, Russian language, innovative technologies, translation competence in the specialty.

So'nggi paytlarda ta'lim sohasida rus tilidan o'zbek tiliga yoki aksincha tarjima mahoratini o'rganishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalasi ko'proq ko'tarilmoqda. Pedagog bugungi kunda yangi muammolarga duch keladi va ularning qo'llanilishini hisobga olgan holda yangi imkoniyatlar ochiladi. Pedagogikada "innovatsiya" tushunchasi turli metodologik yondashuvlarga qarab turlicha ta'riflanadi:

1. Texnologiya o'qituvchining kasbiy faoliyati qurolidir. Pedagogik texnologiyaning mohiyati shundan iboratki, u aniq bosqichli xususiyatga ega.
2. Innovatsion faoliyat - pedagogik faoliyatning alohida turi.
3. Innovatsiya o'quv amaliyotida qo'llaniladigan,

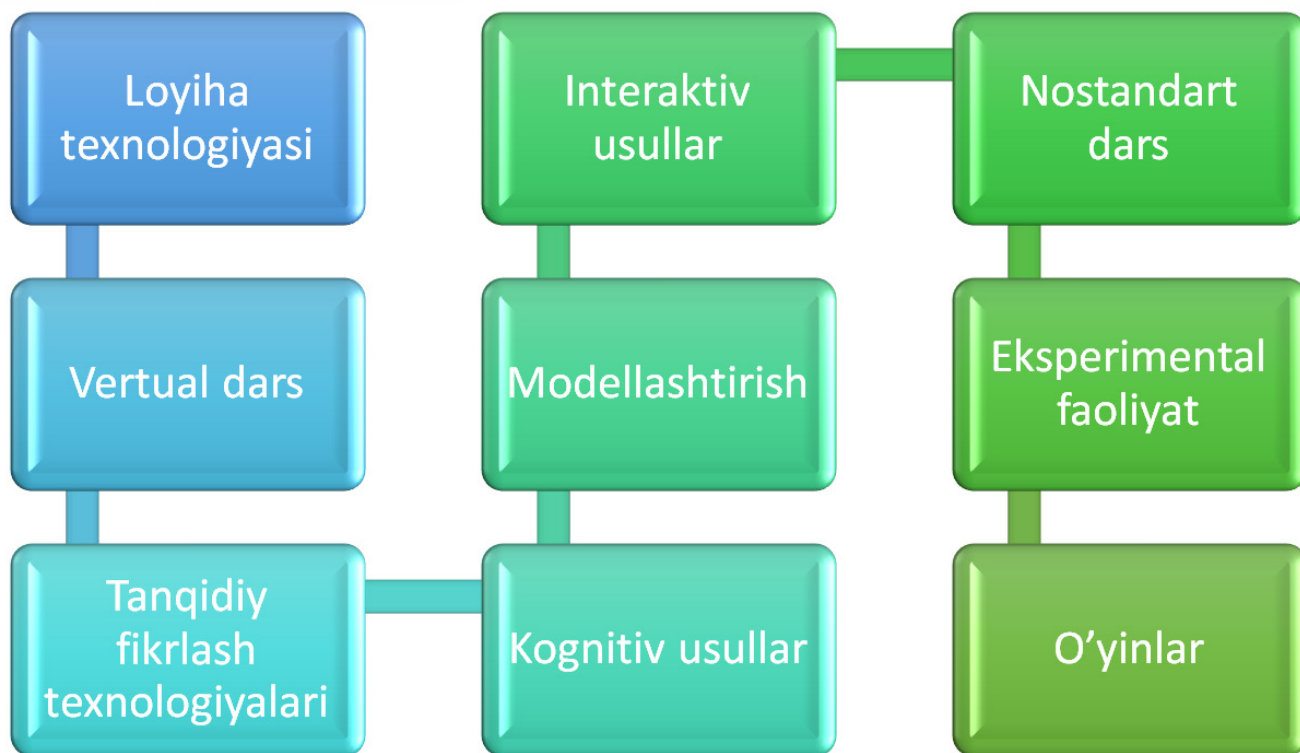
o'quvchilar shaxsi va ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan yangi uslublar, shakllar, vositalar, texnologiyalarni belgilaydi.

4. Innovatsion texnologiyalar - bu zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlarda talabning shaxsiy rivojlanishidagi dinamik o'zgarishlar tufayli ijobiy natijaga erishishga qaratilgan metodlar, usullar, o'qitish texnikasi, ta'lim vositalari tizimidir [1]. Shunday qilib, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish o'quv jarayonida moslashuvchanlikni ta'minlaydi, o'quvchilarning kognitiv qiziqishini oshiradi, badiiy matn yoki rasmiy hujjatlarni tarjima qilishda ijodiy faollikni oshiradi. Bu, ayniqsa, rus tilidan o'zbek tiliga yoki aksincha tarjima sohasiga taalluqlidir, bunda o'quvchilar zarur lug'at, ayrim iboralar, terminlar, nutq shakllari va frazeologik birliklarni mustaqil o'zlashtirmagan talabalarda, auditoriyada o'qituvchi bilan ish faoliyati va muloqoti samarali bo'lmaydi.

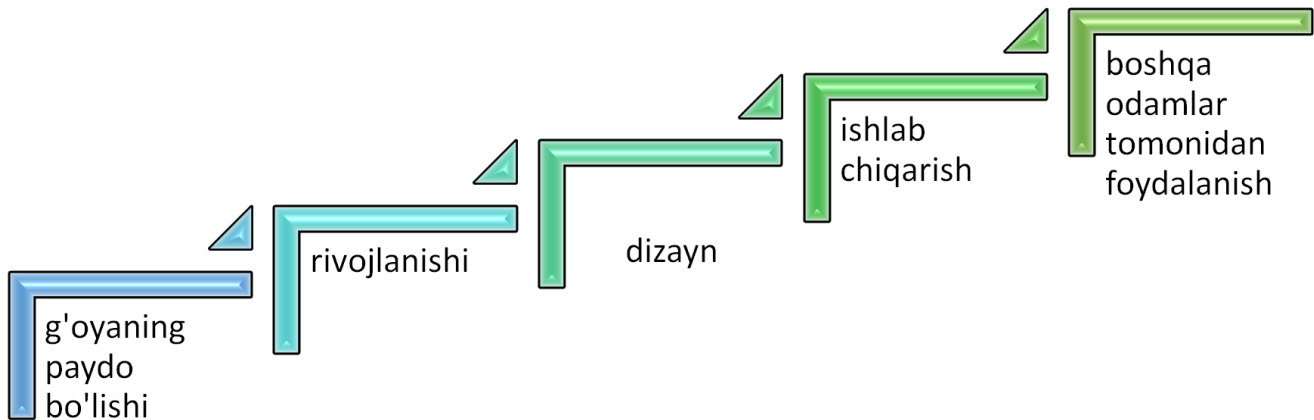
Innovatsion texnologiyalaridan foydalangan holda rus tilini o'rganishga qiziqish: ushbu turdagi qiziqish bir nechta darajalarga ega - faktlarga qiziqish, sabab-oqibat munosabatlari, matn yoki monologni o'rganish nazariyasi va metodologiyasiga qiziqish asosida bo'ladi. Bunday qiziqish rus yoki nemis tillarini o'rganishga qaratilgan emas, balki tabiiy yoki gumanitar fanlar guruhlarini o'rganishga ham tegishlidir. Innovatsion texnologiyalari ta'lim tizimi bilan birgalikda, qoida tariqasida, nafaqat o'ziga

bo'lgan qiziqish obyekti, balki boshqa fan bilimlariga qiziqishni rag'batlantiradi, axborot manbalariga kirishni ochib beradi, uni o'zgartirish vositalarini ta'minlaydi. Internet va kompyuterga asoslangan ta'limning motivlari va maqsadlari didaktik tizim subyektlari, kompyuter yoki Internet tomonidan shakllantiriladi yoki zamonaviy gadjetlar ularni amalga oshirishga, ishonchli natijaga erishishga imkon beradi, bu barqarorlikni saqlashning zaruriy shartlaridan biridir, mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish jarayonida tanqidiy fikrlash texnologiyalari asosida. Talabalar kompyuter vositalarini o'zlashtirganlarida, ular kompyuterdan modellashtirish tizimi, hisoblash va laboratoriya tajribalari vositasi sifatida, shuningdek, o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini tarbiyalash yo'lida ta'lim yoki yangi ma'lumotlarni o'rganish manbasi sifatida foydalanadilar [1].

Innovatsion texnologiyalarning ta'lim jarayoniga joriy etilishi tufayli bu kelajakdagi hayot va jamiyatda muvaffaqiyatli moslashish uchun zarur ko'nikmalarni egallashga, nofilolog oliy o'quv yurtlari talabalarini o'z mutaxassisligi bo'yicha tarjimashunoslik amaliyotini o'rganish uchun motivatsiya darajasini oshirishga yordam beradi. Toshkent amaliy fanlar universiteti rus tili kafedrasida o'qituvchilari o'z o'quv amaliyotlarida quyidagi innovatsion texnologiyalardan foydalanmoqdalar:

Shunday qilib, xususi innovatsiyalar va ijtimoiy-pedagogik yangiliklarni qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy-pedagogik kontekstni yaratish ham, ma'lum hajm, miqyos va daraja umuman mintaqaviy ta'lim tizimini rivojlantirishini sezilarli darajada kuchaytirishi mumkin. Xususan, turli xil innovatsion texnologiyalari asosida rus tili darslarda mutaxassislik bo'yicha tarjima kompetensiyasini shakllantirish ijobiy natijalarga erishgan olib keldi, shu tariqa o'qituvchilar uni asossiz ravishda uni universallashtirishga, uni pedagogik amaliyotning barcha sohalariga tatbiq etishga intilayotganliklarini ta'kidlaydilar [2]. Ammo talaba yetarlicha rivojlangan tasavvurga ega bo'lsa, ta'limda innovatsion jarayonlarga o'tish juda qulay va samarali bo'ladi tanqidiy fikrlash texnologiyalari asosida:

Yuqoridagilardan tashqari har qanday innovatsion jarayonda yangiliklarni yaratish va yangiliklardan foydalanish (o'zlashtirish) kabi tuzilmalarni ko'rish oson; bir-biri bilan bog'liq bo'lgan mikroinnovatsion jarayonlardan iborat bo'lgan butun ta'lim jarayonini rivojlanishi asosida yotadigan murakkab innovatsion jarayondir.

Talabalarda ijodkorlikni shakllantirishning

muhim pedagogik sharti innovatsion texnologiyalar asosida rus tili darslarda mutaxassislik bo'yicha tarjima kompetensiyasini shakllantirishga va ijodiy fikirlashga yo'naltirishdan iborat. Shu bilan bir qatorda, talabalar orasida ijodiy muhit, muayyan ma'naviy-ruhiy holat, tashkiliy, metodik, psixologik chora-tadbirlar qo'llashga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshpulatova X. M. (2022). Ta'limda innovatsion texnologiyalarning turlari va ahamiyati. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 1 (1A), 31-35.
2. Qurmanova Q.E., Shrazov A. Sh. (2020). Ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalardan dars jarayonida foydalanish. Oriental Art and Culture, (V), 152-156.

Umidaxon AHMADOVA,
Buxoro davlat universiteti,
O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasida dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

PERIFRAZA VA FRAZEOLGIK BIRLIKLAR

Annotatsiya: maqolada perifraza va frazeologik birliklarning o'xshash va farqli xususiyatlari haqida mulohaza yuritilgan. Ular bir-birini takrorlovchi, o'xshash birlik ekanligi xususidagi olimlarning qarashlari keltirilgan. Ayni o'rinda ular farqli jihatlarga ham ega ekanligi misollar asosida tahlil qilinib, ibora va perifraza aynan bir turdagi hodisa emasligi, biroq ular hamisha o'zaro ta'sirda bo'lishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: perifraza, frazeologik birliklar, til, O.S.Axmanova, S.N.Muratov, M.A.Sirivlya, lison, nutq.

Аннотация: в статье рассматриваются сходные и различные особенности перифразов и фразеологизмов. Приводятся мнения ученых, что это схожие единицы, повторяющие друг друга. При этом на примерах было проанализировано, что они имеют разные аспекты, и определено, что словосочетание и перифраз не являются совершенно одним типом явлений, но всегда взаимодействуют.

Ключевые слова: перифраз, фразеологизмы, язык, О. С. Ахманова, С. Н. Муратов, М. А. Сиривля, язык, речь.

Annotation: the article discusses the similar and different features of periphrasis and phraseological units. The opinions of scientists are given that they are similar units repeating each other. At the same time, it was analyzed on the basis of examples that they have different aspects, and it was determined that phrase and periphrasis are not exactly one type of phenomenon, but they always interact.

Key words: periphrasis, phraseological units, language, O.S. Akhmanova, S.N. Muratov, M.A. Sirivlya, language, speech.

Perifraza haqida internet qomusida quyidagilarni o'qiydiz: perifraza, perifraz (yun. periphrasis – tasviriy ibora; kinoya, istiora) – borliqdagi narsa va voqealarning nomini to'g'ridan-to'g'ri atamasdan ularni bilvosita, ya'ni turli xil so'z yoki tasviriy iboralar bilan ifodalash; majoziy ifodalardan biri (masalan, «sher» o'rnida «hayvonlar shohi»; «paxta» o'rnida «oq oltin», Alisher Navoiy o'rnida «o'zbek adabiy tilining asoschisi» iboralarining qo'llanishi). Perifrazada tasvirlanayotgan tushunchaning ayni matn va vaziyat uchun eng muhim sifati, belgisi, xususiyati birinchi o'ringa qo'yiladi. Perifrazaning asosiy vazifasi matnning ifodaviyligini, bayonning ta'sirchanligini oshirishdir.

Perifraza, asosan, badiiy adabiyot tilida, publitsistik va og'zaki nutqda uchraydi, ilmiy nutqda esa tasviriylikdan xoli bo'ladi va termin sifatida qo'llanadi. Funktsional jihatdan perifrazaning ikki turi farqlanadi: jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, hamma tushunadigan perifraza (frazologizmlar, hikmatli iboralar) va vaziyatga bog'liq bo'lgan, mazmuni, ma'nosi muayyan matngagina aloqador bo'lgan individual perifraza (bularning ba'zilari izchil qo'llanish natijasida 1-turdagi perifrazalar qatoriga o'tadi). Shu bilan birga, badiiy, obrazli perifrazalar (oq oltin – paxta, zangori olov – gaz, po'lat qush – samolyot kabi) va mantiqiy perifrazalar (masalan, evfemizmlar, tabular) o'zaro farqlanadi. Aksariyat perifrazalar o'tli birikmalar bo'lib, metafora, metonimiya, sinekdoxa singari ko'chimlar asosida yuzaga keladi [9].

Demak, fanda perifraza atamasi keng va tor ma'nolarda qo'llanilar ekan: keng ma'noda nutqda ishlatiladigan barcha ko'chma ma'noli birliklar

(frazologizmlar, hikmatli iboralar, evfemizmlar, tabular va boshqalar) perifrazalar deb yuritilsa, tor ma'noda faqat tasviriy ifodalargina nazarda tutiladi.

Nutqiy ko'chimlarning barchasiga perifrazalar deb qarash yoki ularni iboraning bir ko'rinishi sifatida tavsiflash o'zbek tilshunosligiga jahon tilshunosligidan o'tganligini kuzatamiz. Chunonchi, ko'pgina lingvistik manbalarda «perifraza» atamasi «so'z yoki so'zlar guruhini almashtirish, takrorlanmaslik, roviylikka yanada ekspressivlikni berish uchun ishlatiladigan tavsiflovchi ibora» sifatida izohlanadi [2, 109]. (Zamonaviy tilshunoslikda perifrazani nominatsiyani tavsiflash usuli; mavjudlikni ifodalovchi allegorik ibora ko'rinishi deb talqin etish ham uchraydi).

O.S.Axmanova perifraza atamasini 1) ta'rifiy ibora yoki 2) oddiy so'zni tavsifli ifoda bilan almashtirishdan iborat bo'lgan trop degan nomlar bilan almashtirib qo'llashni to'g'ri deb hisoblagan [1, 312].

Qadim zamonlardan kishilar narsa-hodisalar haqida shunchaki ma'lumot berib qolmasdan, ularning muhim xususiyatlarini tasvirlab, qiyoslab, alohida o'ziga xos belgilarini ajratib ta'riflash kabi usullardan foydalanib kelishganligi, shunday ifoda usullari natijasida tilning tasviriy vositalari shakllangan bo'lib, ifodalanuvchi fikrning badiiy obrazlilik, ta'sirchanligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilganligi bizga ma'lum. Bunday vositalarga perifraza, ibora, idioma kabilarni kiritishganki, bu birliklarni ayrim olimlar sintaksisning o'rganish obyekti sifatida ko'rishsa, boshqa tilshunoslar leksikologiya doirasida tadqiq qilishgan. Ko'rinib turibdiki, perifraza bir qancha xususiyatlari bilan iboraga yaqin turishini isbotlashga

harakat qilishgan.

Zero, perifraza tarkibida sintaktik aloqaga kirishgan (masalan, **ko'kning fonusi, yerning yopinchi, osmonning ko'z yoshlari** kabi) birliklar mavjudligi uchun undagi nominatsiya faqat bir so'zga teng bo'lishiga qaramay leksik birlik bo'lolmaydi. Ammo undagi nominatsiyaning birgina so'zga teng bo'lishi esa perifrazani sintaksis doirasidan «chetlashtiradi». Xo'sh, perifrazalarni frazeologik birliklarning bir ko'rinishi sifatida qabul qilish o'rinlimi?

Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'z o'ngida aniq va to'la gavdalanitirishda frazeologik iboralarning o'рни, ahamiyati beqiyos ekanligi ma'lum. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida yuzaga kelgan xalqona xulosalarni o'ziga xos obrazli ifodalash vositasidir. Yozuvchilar, odatda, badiiy tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar, balki qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiriladi va qayta ishlaydilar. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarni qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xil ekanligi fanda ma'lum. Bunga «umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni sanash mumkin» [7,70]. Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullari B.Yo'ldoshev tomonidan keng o'rganilgan [3]. Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlarini quyida sanab o'tamiz.

1. Iboralar tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish.

Umumiste'molda bo'lgan ibora tarkibidagi so'z boshqasiga almashtiriladiki, bunda kitobxonning e'tiborini o'ziga torta olishi maqsad qilib qo'yiladi. Odatda, til sezgirligi nihoyatda baland bo'lgan ijodkorlarga buni eplay olishadi. Masalan, Said Ahmad tildagi **mulla mingan eshakdek** iborasini, Cho'lpon **og'ziga talqon solmoq, o'z ildiziga o'zi bolta urmoq** iboralarni yangicha shaklda mahorat bilan qo'llaganliklarini kuzatish mumkin. **Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosipeddek yuvosh bo'lib qolasiz** (S.Ahmad). **Mingboshining falon-falonlari bizni ko'ziga iladimi?, deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamaysanlar? Og'zingga paxta tiqingmi hammang? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta chopadigan ahmoq ham bo'ladimi?** (Cho'lpon).

2. Iboralar tarkibini kengaytirish. Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda jar solmoq iborasi mavjud. Cho'lpon uni qo'shkarnayi bilan jar solmoq tarzida kengaytiradi: **Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday!**

Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!

3. Iboralar tarkibini qisqartirish. Iboralar tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi. Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy-lisoniy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq iborasi mavjud bo'lib, uning ma'nosi «ixlosi qaytib, ishonmay qo'yib, diqqat-e'tibordan soqit qilmoq» tarzida izohlanadi. Cho'lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo'llaydi: Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi. Bu iboraning noyib to'ra nutqida qo'l yuvmoq tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixchamligi uchun, balki ma'no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to'raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to'g'ri keladi» degan fikri mazkur ibora orqali aniqlashtirilgan. Ko'rinadiki, ayni iboraning qisqargan varianti «tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qochib qolmoq» kabi yangi ma'no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo'llanilgan iboralarni o'rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdori (fondi)ni aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo'ladi.

Bir guruh olimlar ibora va perifrazalar yaqinligini quyidagilar asosida dalillashga harakat qiladilar:

a) ibora ham, perifraza ham badiiy bo'yoqdorlikka ega turg'un birliklardir: bag'ri tosh (ibora) – mo'yqalam sohiblari (perifraza);

b) ibora ham, perifraza ham bir so'zning kengaytirilgan obrazli shakli: og'zi qulog'ida (ibora) – otash arava (perifraza);

v) ibora ham, perifraza ham birdan ortiq komponentdan iborat bo'lishi kerak: yerga ursa osmonga sapchiydigan (ibora) – g'azal mulkinging sultoni, (perifraza);

g) uslubiy jihatdan ekspressivlik, fikrni yashirish orqali bayon qilish (nomini atamay turib aytish) va shu orqali tinglovchi/o'quvchi diqqatini jalb etish.

Quyidagi fikrlar ham yuqoridagi tavsiflarga hamohang: «Shuni ham aytish lozimki, perifrazalar sof turg'un so'z birikmalaridan faqat ma'lum darajada majoziy ma'no ifodalariga ko'ra farqlanadi. Bu farq semantik nuqtayi nazardandir. Sintaktik strukturalari jihatidan esa sof turg'un birikma bilan perifraza o'rtasida tafovut ko'zga tashlanmaydi, zotan, ularning har ikkida ham komponentlari munosabati turg'unlikka asoslangandir» [6, 248].

S.N.Muratovning turg'un so'z birikmasi keng

ma'noda talqin etilgan «Устойчивые словосочетания в тюркских языках» (Москва, 1960) deb nomlanuvchi monografik tadqiqotida aytilgan quyidagi fikri juda o'rinli deb hisoblaymiz: «Har qanday frazeologik ibora turg'un so'z birikmasi sanalishi mumkin, ammo har qanday turg'un birikma ibora bo'la olmasligini unutmashimiz kerak».

M.A.Sirivlya esa tadqiqotlarida frazeologik birlikni til birligi, perifrazalarni nutq birligi sifatida talqin etadi. O'z qarashlarida iboralar tarkibidagi nominativ birliklar o'zgarmas, turg'un ekanligini, perifrazalarda esa bu hodisa nutq ta'sirchanligining o'sishi bilan tarkibiy qismlar o'zgaruvchan ekanligini izohlab o'tadi [5].

A.M.Emirova perifrazalarni frazeologik iboralar jumlasiga kiritadi [8].

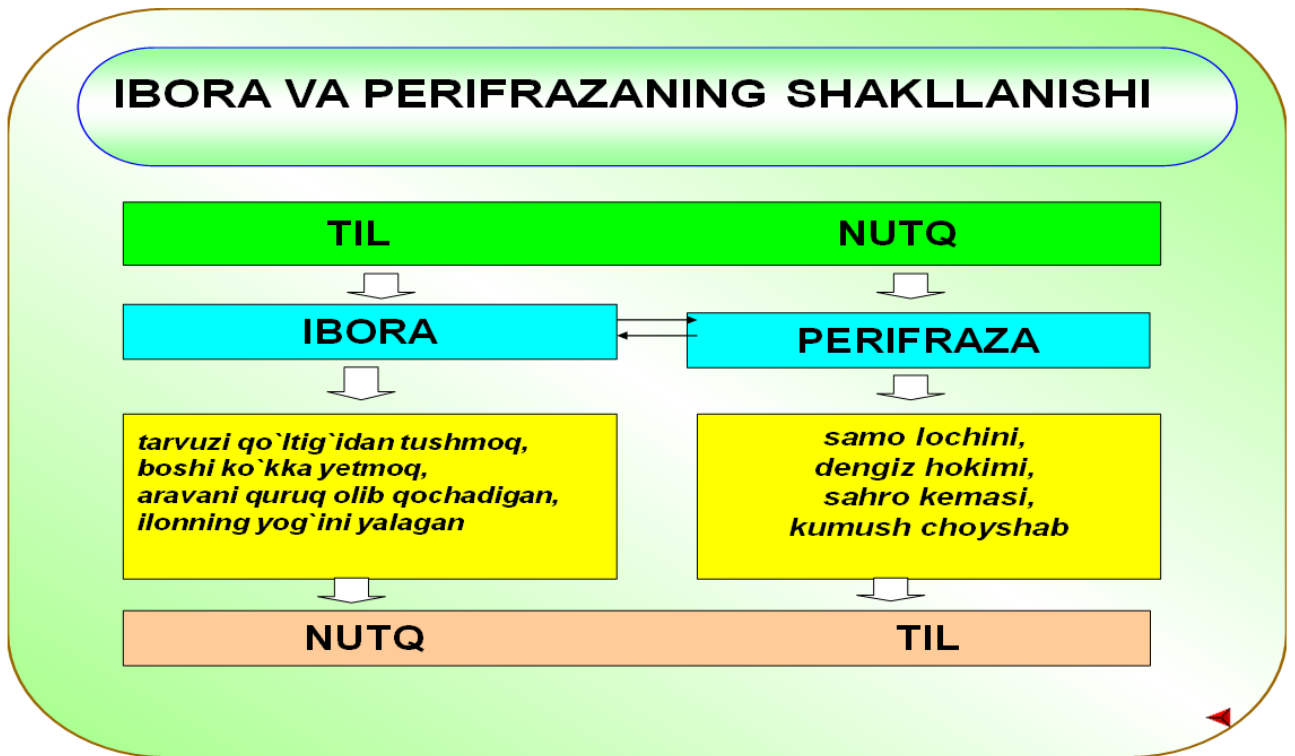
Bizningcha, bunday mulohaza izohtalabdir. Chunki perifrazalar komponentlari o'z leksik ma'nolarini tark etmaydi. To'g'ri, bunday birikmalarda ham qandaydir ma'noda majoziylik belgilari kuzatiladi. Ammo bu bilan perifrazalarning frazeologik iboralardan farqi yo'q, deb bo'lmaydi.

Masalan: «kapalagi uchib ketmoq» – iborasini

«qushi uchib ketmoq» yoki «bulbuli uchib ketmoq» ko'rinishida qo'llay olmaymiz. Iboralar tarkibidagi biror leksik birlikni o'zgartira olmaymiz, muloqotda ham ular o'zgarmas, turg'un holatda reallashadi.

Perifrazalarda bu hol muloqotning ta'sirchanlik darajasining oshishiga ko'ra o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan: pandemiya davrida tilimizga chuqur singib borgan COVID – 19 virusining turli perifrastik ko'rinishlari koronavirus, toj virus, tojdor virus, qirol virus shakllari, buyuk alloma Alisher Navoiyga nisbatan turk tilining sultoni, g'azal mulkingning sultoni, so'z mulkingning sultoni, adabiyot sultoni perifrastik birliklarining yuzaga kelganligini kuzatish mumkin. Misollardan ko'rinib turganidek, perifrazalar tarkibidagi leksik birliklar nutqning takomillashuvi jarayonida o'zgarib, sayqallanib boradi.

Fikrimizcha, perifrazalarni frazeologik birlik, deb hisoblash ham yoki ularni iboralarning alohida ko'rinishi sifatida talqin etish ham mohiyatga bir yoqlama yondashish oqibatidir. Chunki ibora til birligi bo'lmish frazemaning nutqiy hosilasi bo'lsa, perifraza (tasviriy ifoda) jamiyat a'zolari nutqida yaratilib (ommalashib),

1.1-rasm. Perifraza va iboraning til sathidagi o'rni tasviri

Hozirgacha bu nutqiy birlikning til sathidagi o'rni haqida turlicha mulohazalar yuritilgan bo'lsa-da, o'rni aniq belgilanmagan. Perifrazalarning matndagi o'ziga xos xususiyatlari, perifrastik birikmaning sintaktik tomonlari, lug'atshunoslik uchun maxsus material bo'la olish jihatlari ham etibordan chetda qolgan. Zero, bizning izlanishlarimiz perifrazalarga semantik jihatdan turli xil pragmatik axborotga ega bo'lgan lingvistik ma'noning turi sifatida yondashuvni taqozo etadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, ibora va perifraza aynan bir turdagi hodisa bo'lmasa-da, ular hamisha o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ya'ni ba'zi frazeologik birliklarning yuzaga kelishida perifraza (ishq mulkiga sulton bo'lgudek

iborasining yaratilishiga g'azal mulkining sultoni perifrazasi turtki bo'lgan va hokazo), xuddi shuningdek, ayrim perifrazalarning yaratilishida iboralarning ta'siri (masalan, *adolatni aso qilgan* iborasi *adolat posbonlari* perifrazasining yuzaga kelishi bilan aloqador) sezilib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва. 1969. – 608 с. – С. 312.
2. Головенченко А.Ф. Перифраз // Краткий словарь литературоведческих терминов / ред.-сост. Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев. – Москва: Просвещение, 1985. – С. 109.
3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: СамДУ, 1999. – 200 б.
4. Муратов С.Н. «Устойчивые словосочетания в тюркских языках». Москва, 1961. – С. 127.
5. Сиривли М.А. Перифраз как экспрессивное средство языка газеты: семантико-прагматический аспект: автореф.дисс. ...канд. филол.наук. – Москва, 2007. – с. 193.
6. Шодиев С.Э. Парафразалар ва уларнинг деривацион хусусиятлари// Хорижий филология. 2017, № 2. – Б. 246-250.
7. Шомақсудов А ва б. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 70-б.
8. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. Ташкент: ФАН УзССР, 1988. – 91 с.
9. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/perifraza-uz/>

til sathiga kirgan birlikdir (Qarang: 1.1-rasm).

Ezoza HAZRATQULOVA,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktranti,

Shaxlo BOTIROVA,

pedagogika fanlari doktrori (DSc), professor, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, ilmiy rahbar.

XORIJIY TILLARNI O'QITISH METODIKASI PSIXOLINGVISTIKANING AHAMIYATI VA NUTQ FAOLIYATI TURLARI

Annotatsiya: psixolingvistika insonning tilni qanday egallashini, og'zaki va yozma nutqni nafaqat o'z tilida, balki ikkinchi tilda ham rivojlantirish va tushuntiradigan ko'plab nazariyalarni taqdim etadi. Psixolingvistika kafedrasida tilshunoslikning eng yosh bo'limlaridan biri hisoblanib, mamlakatimizda qator olimlar va tadqiqotchilar tomonidan keng tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *psixolingvistika, psixolingvistik ko'nikma, nutq faoliyatlari, ekspressiv va retseptiv faoliyat, nutq malakasi, nutq mahorati*

Annotation: psycholinguistics provides many theories that explain how a person acquires language, develops and understands spoken and written speech not only in his own language, but also in a second language. The Department of Psycholinguistics is considered one of the youngest departments of linguistics and has been extensively researched by a number of scientists and researchers in our country.

Key words: *psycholinguistics, psycholinguistic skills, speech activities, expressive and receptive activities, speech skills, speech skills*

Аннотация: психолингвистика предлагает множество теорий, объясняющих, как человек овладевает языком, развивается и понимает устную и письменную речь не только на своем, но и на втором языке. Кафедра психолингвистики считается одной из самых молодых кафедр языкознания и широко исследуется рядом ученых и исследователей нашей страны.

Ключевые слова: *психолингвистика, психолингвистические умения, речевая деятельность, экспрессивно-рецептивная деятельность, речевые навыки, речевые навыки.*

Psixolingvistika – alohida fan sohasi bo'lib odamning nutq faoliyatini tadqiq etadi. Metodikaning psixolingvistik aspekti ingliz tili o'rganish jarayonida o'quvchilarining nutq rivojlanishidagi xos xususiyatlarini o'rganadi. Ta'lim mazmunidan kelib chiqib mavzularga mos til materialini metodik tashkil etuvchi sotsiolingvistik aspektdan farqli o'laroq, psixolingvistik aspekt zamonaviy ingliz tili o'qituvchisi uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy tillarni o'qitishning xorijiy usullari birinchi navbatda o'rganishga bixevioristik yondashuv asosida shakllangan. Ingliz tilidagi ilmiy adabiyotlarda "ko'nikma" va "ko'nikma" atamallari bir-biridan ajratilmagan: ko'nikmalar atamasi ham aspekt ko'nikmalarini, ham muloqot qobiliyatlarini ifodalash uchun ishlatiladi.

Psixolingvistikada nutq faoliyatining to'rtta asosiy turi ajratiladi - tinglash (eshitish), gapirish, o'qish va yozish. Og'zaki nutq gapirish va tinglashni, yozish esa o'qish va yozishni o'z ichiga oladi. Nutq faoliyatining ikkilamchi turlari - tarjima. Nutq faoliyatining ikkilamchi turi - bu, bir tomondan, o'ziga xos xususiyatlarga va maxsus shaxsiy

ko'nikmalarga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, uni amalga oshirish u yoki bu shakldagi nutq faoliyatining asosiy turlariga ega bo'lishni talab qiladi. Nutq-tafakkur jarayonlarining tabiatiga ko'ra nutq faoliyatining asosiy turlari ikki guruhga bo'linadi- mahsuldor (ekspressiv) va retseptiv. "Productive" atamasi noaniq, ba'zi metodistlar tomonidan ma'ruzachining ijodkorlik darajasini ko'rsatkish uchun ishlatiladi. Bunday holda, tasnif quyidagicha ko'rinadi:

I daraja - reproduktiv: odam tayyor xabarni takrorlaydi, masalan, she'r o'qiydi, yodlangan tayyor matn;

II daraja - reproduktiv va samarali: fikrlarni etkazish uchun tayyor bloklar qo'llaniladi, lekin ular qisman o'zgartiriladi, boshqa tartibda qatorlanadi, masalan, takrorlashda;

III daraja - samarali: ma'ruzachi o'z-o'zidan iboralarni tuzadi, fikrni ijodiy tuzadi.

Nutq faoliyatining ekspressiv turlarida nutq ma'nodan yoki dizayndan shaklga qadar hosil bo'ladi, ya'ni fikrni lingvistik vositalar bilan shakllantirish. Nutq faoliyatining retseptiv turlarida ma'lumotni (shakldan ma'noga) ajratib olish uchun nutqni dekodlash va dekodlash amalga oshiriladi. Nutq faoliyatining ekspressiv turlariga gapirish va yozish, retseptiv turlari -o'qishva tinglash kiradi. Nutq faoliyati darajali tuzilishga ega bo'lib, motivatsion-rag'batlantiruvchi, yo'naltiruvchi-tadqiqot (analitik-sintetik) va ijro etuvchi (amalga oshiruvchi) bosqichlar bilan ifodalanadi. Nutq faoliyati turlarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga, uni ta'minlaydigan o'ziga xos operatsiyalar va harakatlar majmuasiga ega, shuning uchun nutq faoliyatining tuzilishi sxemasi ushbu uch bosqichda uning har bir turi uchun farq qiladi. Nutq faoliyatining retseptiv turlari (o'qish va tinglash) uchun fikrlash jarayonlarining tartibi "teskari" bo'ladi: birinchi navbatda, og'zaki yoki yozma matnni idrok etish sodir bo'ladi, so'ngra olingan tasvirlar uzoq muddatli xotirada saqlanadigan, va natijada xabarning ma'nosini tushunish, dekodlash bilan taqqoslanadi. Birinchisi, motivatsion-rag'batlantirish darajasi nutq faoliyatining har qanday turi uchun o'zgarishsiz qoladi va uni modellashtirish jarayonida ta'minlanishi kerak. Kommunikativ motivatsiyaning bir necha turlari mavjud: a) umumiy kommunikativ - ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga xos bo'lgan muloqotga bo'lgan ehtiyoj; b) muayyan vaziyatda muayyan nutqiy harakatni amalga oshirish uchun motivatsiya.

Ko'nikmalar nutq faoliyatining muhim tarkibiy qismidir. Psixologik nuqtayi nazardan faoliyatda uchta daraja ajratiladi: operatsiya - bir nechta operatsiyalarni o'z ichiga olgan harakat - faoliyatning o'zi. Nutq faoliyati o'rtasidagi o'ziga xos farq - bu mahoratning nisbiy murakkabligi, chunki nafaqat individual operatsiyalar, balki butun harakatlar, masalan, so'zning grammatik

shakllanishi bo'yicha, shuning uchun chet tilini o'rgatish jarayonida ko'nikmalarni rivojlantirishda avtomatlashtirilgan. til, maxsus mashqlarda har bir mahoratning individual komponentlarini ajratib ko'rsatkish va o'rgatish muhimdir.

Nutq malakasi - optimal parametrlarga ko'ra amalga oshiriladigan nutq operatsiyasi: ongni yo'qotish, to'liq avtomatlashtirish, til me'yoriga rioya qilish, normal ishlash tezligi, o'zgaruvchan sharoitlarda barqarorlik. [1]

Nutq mahorati - bu ongli faoliyat tizimida nisbatan mustaqil harakatni amalga oshirish qobiliyati bo'lib, u to'liq xususiyatlarga ega (avtomatlashtirish, barqarorlik, moslashuvchanlik, "ong", nisbiy murakkablik) va uni amalga oshirish shartlaridan biri.[2]

Psixolingvistik nuqtayi nazardan ko'nikma bir qator muhim xususiyatlarga ega. Harakatni o'zlashtirishning boshida operatsiyalar ongli ravishda amalga oshiriladi, so'ngra ularni qayta-qayta takrorlash natijasida ular avtomatlashtiriladi, "qarama-qarshilik" yuzaga keladi: materialni ongli ravishda o'zlashtirish, lekin uni ongsiz egallash, shuning uchun L. S. Rubinshteyn yozgan. mahorat - bu avtomatizm va ongning, barqarorlik va o'zgaruvchanlikning, qat'iylik va labillikning birligidir. "Labile" ya'ni egiluvchanlik deganda malakaning boshqa til materialida yoki boshqa sharoitlarda ishlash qobiliyati tushuniladi. Moslashuvchanlik yoki ko'nikmani o'tkazish qobiliyati, masalan, yangi lug'atni o'rganilgan grammatik tuzilishga (nutq namunasiga) almashtirish imkoniyatini, nafaqat sinfda, balki real muloqot sharoitida ham nutqning aniqligini ta'minlaydi.

Ko'nikmalarning uchta asosiy tasnifi mavjud:

- tayyorlanayotgan jihatiga ko'ra - fonetik, leksik, grammatik, shuningdek, o'qishva yozish texnikasi;
- lekin ishlash shartlari - til va nutq;
- operatsiyalar xarakteriga ko'ra - ekspressiv va retseptiv qobiliyatlar.

Ko'nikmalarni shakllantirishda mashg'ulotning asosiy maqsadi nutq malakasi hisoblanadi. Nutq mahorati kommunikativ vaziyatda nutqda materialdan avtomatlashtirilgan kommunikativ motivli foydalanishni o'z ichiga oladi. Nutq mahorati gapda so'zlarning sintagmatik, to'g'ridan-to'g'ri bog'lanishini amalga oshiradi, masalan, biz darhol berilgan predmet uchun zarur bo'lgan predikat shaklini nomlaymiz va 1-shaxs birlikdan boshlab butun paradigmani ongimizda saralab o'tirmaymiz. So'zni tanlashda uning ma'nosi va shakli o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik yuzaga keladi, biz uni tarjima qilmaymiz, shu bilan birga kontekst, so'zdan foydalanish nuanslari, muloqot uslubi va kommunikativ vaziyatning boshqa omillari hisobga olinadi. Shuning uchun, doimiy ravishda tarjima mashqlarini bajaradigan talaba o'z-o'zidan gapirish qobiliyatini rivojlantirmaydi.

Ekspressiv qobiliyatlar - nutq faoliyatining ekspressiv turlarida (gapirish va yozishda), masalan, fikrni adekvat yetkazib beradigan soʻzni tanlash, uning toʻgʻri grammatik tuzilishi va talaffuzida qoʻllaniladigan koʻnikmalar. Ular fikrni jumlagi, assotsiatsiyani maʼnodan shaklga shakllantirishga imkon beradigan operatsiyalarga asoslanadi.

Retseptiv qobiliyatlar til va nutq materialini avtomatik ravishda tanib olish va tushunishni oʻz ichiga oladi. Ular osonroq shakllanadi, chunki shakldan maʼnoga bogʻlanish tezroq. Odatda, taʼlim jarayonida ularga kamroq eʼtibor beriladi (kompleks ekspressiv koʻnikmalarni shakllantirishning dastlabki bosqichida bir yoki ikkita mashqni oʻz ichiga oladi), bundan mustasno - oʻqishni oʻrgatishda ish tizimi. Shuni tushunish kerakki, retseptiv qobiliyatlar tuzilishi butunlay boshqa operatsiyalarni, yaʼni dekodlash, taqqoslash, tanib olish operatsiyalarini oʻz ichiga oladi. Faqatgina retseptiv qobiliyatga ega boʻlish toʻliq muloqotni taʼminlamaydi - chet tilida ravon oʻqiy oladigan, oʻqishni oʻrgatadigan odam ravon gapira olmaydi. Koʻpincha, retseptiv va ekspressiv qobiliyatlar nutq faoliyatining barcha toʻrt turida qoʻllaniladigan bir xil leksik va grammatik material boʻyicha yagona mashqlar tizimi doirasida parallel ravishda shakllanadi, ammo cheklangan oʻquv vaqti hamma narsani oʻrganishga imkon bermaydi. Baʼzi murakkab grammatik hodisalar, kitob va yozma nutqqa xos boʻlgan iboralar, kam qoʻllaniladigan soʻzlar (kam uchraydigan lugʻat) faqat retseptiv darajada oʻzlashtiriladi, shuning uchun retseptiv-faol koʻnikmalar ajralib turadi (barcha ishlatiladigan faol minimum materialida shakllangan) nutq faoliyatining toʻrt turi) va retseptiv-passiv koʻnikmalar (passiv leksik va grammatik minimumlar materiali asosida shakllangan).

Kommunikativ kompetensiyaning toʻliq darajasini taʼminlash uchun barcha turdagi koʻnikmalarni shakllantirish kerak. Professor Sergey Filippovich Shatilov tomonidan ishlab chiqilgan koʻnikmalarni shakllantirish nazariyasiga muvofiq, koʻnikmaning shakllanishi, uning turidan qatʼi nazar, uch bosqichda amalga oshiriladi. Koʻnikmalarni shakllantirishning asosiy bosqichlari:

1) indikativ va tayyorgarlik; 2) stereotiplashtiruvchi-situatsion; 3) turli vaziyatli.[3]

Taxminan tayyorgarlik bosqichida harakat va uning dastlabki oʻzlashtirilishi yaʼni tanishish amalga oshiriladi. Oʻqituvchi materialni kommunikativ shaklda taqdim etadi, muammoli masalalar bilan oʻquvchilarning fikrlashini faollashtiradi, soʻngra talabalarning olingan maʼlumotlarni tushunishini nazorat qiladi. Stereotipik-vaziyatli bosqich avtomatlashtirish, barqarorlik va kuch kabi mahorat sifatlarini shakllantirishga bagʻishlangan. Ushbu bosqichda mavjudlik tamoyilini hisobga olgan holda qurilgan individual operatsiyalarni avtomatlashtirish uchun bir qator mashqlar taqdim etiladi. Oʻzgaruvchan-situatsion bosqichning vazifasi koʻnikmaning moslashuvchanligini va uning nutq faoliyatiga kiritilishini shakllantirishdir, shuning uchun oʻquvchilarga yangi materialdan foydalangan holda nutq faoliyatining barcha turlari (tinglash, oʻqish, gapirish, yozish) boʻyicha vazifalar taklif etiladi. Oʻqituvchi vaziyatning parametrlarini qatʼiy cheklash, oʻqitilayotgan materialdan foydalanishga urgʻu berish va oʻquvchilarga boshqa xarakterdagi yordamni taklif qilish orqali mashqlarni bajarishning maqsadga muvofiqligini taʼminlaydi. Ushbu bosqich ham ancha uzoq vaqtni oladi, chunki u ilgari oʻrganilgan va yangi materiallarni birlashtirish, ularni tizimlashtirishni oʻz ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. Москва: смысл, 1997. 287с
2. Мозелова И. В. Микова С. С.. Понятия "методика", "метод", "технология", "подход" и "прием" в лингводидактике. Rhema. Рема, (1), 2022г . стр 86-108.
3. Levelt, W. J. M., Willem J. M., Psixolingvistika tarixi: Xomskiygacha boʻlgan davr. Oksford: Oksford universiteti matbuoti. 1938y (2013y) ISBN 9780191627200. OCLC 824525524.
4. Hazratqulova E. I. (2023). Psixolingvistika boʻlimida psixologiya va lingvistikaning oʻzaro bogʻliqlik darajasi va uning ahamiyati. Academic research in educational sciences, 4 (4), 387-390.

Gulshoda RUZIYEVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti
 tayanch doktoranti,*

SOTSIOPRAGMATIK TAHLILDA NUTQIY AKTLARNING O'RNI

Annotatsiya: sotsiopragmatik tahlil bevosita pragmatik va sotsial belgilarga ko'ra nutq, matn va tilni tahlil qiladi. Shu bois ushbu tahlil uchun nutqiy aktlar mavzusi dolzarb hisoblanadi. Muloqotning muvaffaqiyatli chiqishi uchun so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida o'zaro bir-birini tushunish va nutqiy kompetentlik talab qilinadi. Ushbu maqolada nutqiy aktlar nazariyasini ilgari surgan olim va tilshunoslar fikri, ularning turli klassifikatsiya namunalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *sotsiopragmatika, nutqiy akt, lokutiv, illokutiv, perllokutiv, assertiv, direktiv, ekspressiv, komissiv, deklarativ.*

Аннотация: социопрагматический анализ используется для анализа любого текста, речи или языкового высказывания с точки зрения прагматических и социальных особенностей. Таким образом, теория речевых актов является существенной частью этого анализа. Взаимопонимание и языковая компетентность являются важными составляющими успешной дискуссии или диалога. В статье приводятся некоторые данные об ученых, изучавших теорию речевых актов, и их классификациях.

Ключевые слова: *социопрагматика, речевой акт, локутив, иллокутив, перлокутив, ассертив, директив, экспрессив, декларатив*

Annotation: the sociopragmatic analysis is used for analyzing any text, speech or language utterance via pragmatic and social features. Therefore, speech act theory is essential point of this analysis. Mutual understanding and language competence are the important constituents of a successful discussion or dialogue. The article provides some data about the scholars who studied speech act theory and their classifications.

Key words: *sociopragmatics, speech act, locutive, illocutive, perlocutive, assertive, directive, expressive, commissive, declarative.*

Sotsiopragmatik tahlil tildan ma'lum bir ijtimoiy vaziyatlarda foydalanishni tahlil qilar ekan, nutqning qay darajada yaratilishi va tinglovchiga ta'sirini ham o'rganishi zarur. Nutqiy aktlar nazariyasi J.Austin tomonidan alohida tahlil qilingan nazariya bo'lib, keyinchalik J.Searle tomonidan yanada chuqurroq tahlil qilingan.

J.Austin o'zining "How to do things with words" kitobida til faqatgina ma'lumot yetkazish uchungina emas, balki ma'lum bir harakatlarni bajarishi va turli oqibatlariga sabab bo'lishi haqida so'z yuritgan. Uning fikricha, muloqot turli kommunikativ harakatlar yoki nutqiy aktlar ketma-ketligidan iborat. Ushbu nutqiy aktlar tizimli ravishda ma'lum bir kommunikativ maqsadni amalga oshirish uchun qo'llaniladi. U mazkur mavzu yuzasidan Oksford va Harvard universitetlarida juda ko'plab ilmiy ma'ruzalar o'qigan. U mazkur kitobda gaplar ijro etuvchi xususiyatga ega bo'lishini tahlil qilgan.

I resign - Men ishdan bo'shayman;

I name this ship Boniface- Ushbu kemaga Boniface deb nom beraman.

Yuqorida misollardan ko'rish mumkinki, har ikkala gapda harakat bevosita ijro etishni bildiryapti. U yuqoridagi misollar orqali bu gaplarning maqsadi xabar berishdan ko'ra ijro etishga qaratilganligini ta'kidlaydi. Ishdan bo'shayman misolida o'sha inson rostdan ham ishdan bo'shsh harakatini, kemani Boniface deb nomlayman misolida esa haqiqatdan ham kemaga

nom berish harakati bo'lishini ta'kidlagan.

Austin fikricha, har bir nutq bir vaqtning o'zida 3 harakat (akti) ifodalay olishi mumkin:

- Lokutiv akt - gapirish, ma'lum bir bayonotni talaffuz qilish harakati;
- Illokutiv akt - tinglovchiga ta'sir qilish maqsadida aytilgan bayonot. Bunda so'zlovchi o'z niyatini tinglovchiga bildirishni maqsad qilgan bo'ladi;
- Perlokutiv akt - ma'lum bir nutqiy vaziyatdan kelib chiqadigan vaziyat yoki harakat.

Boshqa bir ilmiy adabiyotlarda nutqiy aktlar to'rtga bo'linadi: so'zlash harakati - lokutiv akt, gap orqali ifodalangan asosiy axborotni yetkazish harakati - propozitsional akt, so'zlovchining kommunikativ maqsadi - illokutiv akt va ma'lum nutqning tinglovchiga ta'siri - perllokutiv akt.

John Searle yuqoridagi qoidalarga asoslanib, nutqiy aktlarni bir necha xil turda tasniflagan:

- a) Assertivlar: so'zlovchini ma'lum bir propozitsion asosga ishontirish harakati;
- b) Direktivlar: tinglovchiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilish;
- c) Ekspressivlar: ma'lum bir psixologik holatni inobatga olgan holda harakat qilish;
- d) Komissivlar: so'zlovchini ma'lum bir kelgusi harakatga ishontirish;
- e) Deklarativlar: reallik bilan kontentning bir-biriga mos kelgan muvaffaqiyatli suhbat.

John Searle nutqiy aktlar nazariyasi borasida juda katta ishlarni amalga oshirdi. Ammo, biron bir nutqiy

aktini tushunish uchun “nutqiy vaziyat”, “nutqiy holat” va “nutqiy akt”ni farqlab olish lozim.

Ushbu uch atamaga eng muqobil ta’rif Hymes tomidan keltirilgan. Jamiyat orasida har kim nutq bilan bog’liq har xil vaziyatni boshdan kechirishi mumkin. Masalan, o’quv jarayonida, ovqatlanish jarayonida va boshqa holatlar. Ammo ushbu holatlar har doim ham so’zlovchi nazoratida bo’lmaydi, ularni faqat nutqiy vaziyatga bog’liq holda tahlil qilish yaramaydi. Shu sababli nutqiy holatlar ma’lum bir qoidalarga asosan yuzaga keladi degan fikr bildiramiz. Shaxsiy suhbatlar, dars ma’ruzalarini ushbu kategoriyaga oid desak to’g’ri bo’ladi. “Nutqiy aktlar” esa nisbatan kengroq tahlilni o’z ichiga oladi. Chunki tahlil davomida “nutqiy vaziyat”, “nutqiy holat” va “nutqiy akt” birga tahlil qilinadi. Nutqiy akt bu ko’p funktsiyali muloqot birligi hisoblanadi. U tahlilning minimal birligidir. Nutqiy aktlar boshqaruv va sharhlash jarayoni orqali yuzaga keladi. Hisobot topshirish, va’da berish, kechirim so’rash vaziyatlari ushbu kategoriyaga kiradi. Searle nazariyasiga ko’zga yaqqol tashlanadigan xatolik bu har bir suhbatning faqatgina bir nutqiy aktini ifodalaydi degan fikridir. Aslida esa, har qanday yaxshi suhbat ko’p funktsiyali bo’ladi.

Labov va Fanshell fikricha: “mukammal gaplar bir vaqtning o’zida bir nechta nutqiy aktini bajarishi mumkin”. Muloqot bu gaplar zanjiri emas, balki “anglash va reaksiya bildirish to’ri orqali bog’langan” gaplar va harakatlar matritsasidir.

Nutqiy aktlar tipologiyasini yaratishda kontekstdagi o’zgarishlarga bog’liqligini tahlil qilgan olim Ballmerning nazariyasi qiziqish uyg’otadi. Kontekstdagi o’zgarishlarni u quyidagi guruhlarga bo’lib chiqqan: “fizik”, mental, lisoniy, sotsial. Yuqoridagi o’zgarish turlariga bog’liq holda nutqiy aktlar ham shakllanadi:

- kontekstdagi “fizik” o’zgarishlar: og’zaki nutq (takrorlamoq, talaffuz qilmoq, gapirmoq), yozma (yozib olmoq, ro’yxatga olmoq), ishni rejalash (xohlamoq, rejalashtirmoq);

- kontekstdagi mental o’zgarishlar: tasavvur qilish (xabardor qilish, namoyon qilish, ishontirish, so’rash), oppozitsiya (oldindan aytish), diqqat (alohida qayd etish, e’tiborga olish), ego emtsional holati (la’natlash, nola qilish), alter emotsional holati (istehzoli kulish,

ustidan kulish), majburiyatlar (buyruq berish, kafolat berish), ishonchsizlik (tekshirish, shubha qilish, taxmin qilish), xotira (eslatmoq, eslamoq), konseptsiyalash maydoni (klassifikatsiyalash, tartibga solish);

- sotsial holatdagi o’zgarishlar: ichki o’zgarishlar (tayinlamoq, ishdan bo’shatmoq, duo qilmoq, himoya qilmoq), individual-jamoaviy (tashakkur bildirish, tan olmoq, maqtamoq);

- kontekstdagi lisoniy o’zgarishlar: ifoda usuli (shifrlash, tarjima qilish), ma’no orqali (aniqlash, sharhlash), nutqiy yondashuv (nutqqa aralashish, nutqni bo’lish).

Austin va Searle olib borgan ilmiy izlanishlardan oldinroq nutq funktsiyalari madaniyat tilida diniy harakatlarga diqqatini qaratgan nutq funktsiyalari Malinovski tomonidan ikki katta guruhga bo’lib tahlil qilingan. Shuningdek, Aflotunning nazariyasiga tayanib, Karl Buhler ham nutqning funktsiyalarini klassifikatsiya qilgan: ekspressivlik funktsiyasi (tilning so’zlovchiga qaratilganligi), konativ funktsiyasi (tilning tinglovchiga qaratilganligi) va reprezentativ funktsiyasi (so’zlovchi va tinglovchidan boshqa narsalarga qaratilganligi). Keyingi davr mobaynida Bach va Harnish, Vendler va Allan kabi olimlar ham o’zlarining klassifikatsiyalarini keltirib o’tishgan.

Yuqoridagi klassifikatsiyalarda turli xil farqlar bo’lsada, Austin va Searle kabi ularning barchasi yagona maqsad - til funktsiyalarining konseptual nazariyasini yaratishdir. Austin fikriga ko’ra gaplar faqatgina biron bir to’g’ri yoki notog’ri (yolg’on) ma’lumotnigina emas, balki performativ va konstativ xususiyatni ham o’z ichiga oladi. Tarkibida e’lon qilmoq, va’da bermoq, qarshi chiqmoq, talaffuz qilmoq va nomlamoq kabi fe’llar mavjud gaplar performativlar deb hisoblansa, ma’lumotni to’g’ri yoki yolg’onligini bildirish uchun qo’llaniladigan barcha boshqa qolgan fe’llar majud gaplar konstativlar deyiladi. Keyinchalik Austin klassifikatsiyasi uning shogirdi, Searle tomonidan qayta klassifikatsiya qilindi.

Searle nutqiy aktlarni shunchaki 3 turga bo’lish fikriga qarshi chiqib, lokutiv akt bevosita illokutiv aktning bir qismi ekanligini ta’kidlagan. U nutqiy aktlarni avvalambor, vaziyatga (ma’lum bir nutqiy aktning yuzaga kelishi uchun qulay holat) ko’ra klassifikatsiya qilish kerak deb hisobladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin. J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press. 1962.
2. Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах.// В кн.: Логический анализ языка. -М.,1989.с.77.
3. Searle. J. R. "What Is Speech Act?" in Philosophy in America, ed. M. Black. Ithaca, NY: Cornell University Press. 1975.
4. Hymes. D. "Speech And Language: On the Origins And Foundations of Inequality Among Speakers." in Language As A Human Problem. eds. E. Haugen, and M. Bloomfield, pp. 45-71. New York: W. W. Norton. 1973.
5. Malinowski. B. The problem of meaning. In: Halliday, M. (Ed.). Language context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective (3–5). Oxford: Oxford University Press. 1923.
6. Bach. K. & Harnish. R. Linguistic communication and speech acts. Cambridge: MIT Press. 1979.
7. Vendler. Z. Linguistics in Philosophy. Ithaca: Cornell University Press. 1967.
8. Allan K. Linguistic Meaning. Vol. 1. London: Routledge & Keagan Paul. 1986.

Nargiza ALIYEVA,
Qo'qon DPI katta o'qituvchisi, Qo'qon

EVFEMIZM VA ULARDAN FOYDALANISH ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada evfemizmlarning ko'p qirrali olami ko'rsatilgan, ularning ta'rifi, maqsadi, turlari, madaniy va kontekstual mulohazalari, samaradorligi, ta'siri va axloqiy mulohazalari o'rganilgan. Maqolada ta'kidlanganidek, evfemizmlar muayyan so'z yoki iboralarning qo'polligini yumshatish yoki yashirish, ko'pincha ularni ijtimoiy jihatdan maqbulroq yoki kamroq haqorat qilish uchun ishlatiladigan lingvistik vositalardir. Maqolaning yakunida evfemizmlarni qo'llash bilan bog'liq axloqiy mulohazalar, ayniqsa ular vaziyatning jiddiyligini yashirish yoki kamaytirish uchun qo'llaniladigan vaziyatlarda ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *evfemizmlar, evfemistik tildan foydalanish, salbiy ta'sir, negativlik, salbiy tarafkashlik, olimlar.*

Аннотация: в данной статье показан, многогранный мир эвфемизмов, исследуя их определение, цель, типы, культурные и контекстуальные соображения, эффективность, влияние и этические соображения. Эвфемизмы, как поясняется в статье, представляют собой лингвистические инструменты, используемые для смягчения или маскировки резкости определенных слов или фраз, часто для того, чтобы сделать их более социально приемлемыми или менее оскорбительными. В заключение статьи подчеркиваются этические соображения, связанные с использованием эвфемизмов, особенно в ситуациях, когда они используются для сокрытия или преуменьшения серьезности ситуации.

Ключевые слова: *эвфемизмы, употребление эвфемистического языка, негативное влияние, негативизм, негативная предвзятость, ученые.*

Annotation: this article delves into the multifaceted world of euphemisms, exploring their definition, purpose, types, cultural and contextual considerations, effectiveness, impact, and ethical considerations. Euphemisms, as the article explains, are linguistic tools used to soften or mask the harshness of certain words or phrases, often to make them more socially acceptable or less offensive. The article concludes by emphasizing the ethical considerations associated with the use of euphemisms, particularly in situations where they are used to conceal or downplay the severity of a situation.

Key words: *euphemisms, use of euphemistic language, negative influence, negativity, negative bias, scientists.*

Kirish. Nima uchun odamlar evfemizmlardan foydalanadilar? Bu savolga ko'plab javoblar berish mumkin. Quyida evfemizm bilan shug'ullangan olimlarning fikrlarini ko'rib chiqamiz: Liszka ta'kidlashicha, "Evfemizm bu kuchli salbiy ta'sir bilan bog'liq mavzularni almashtirish strategiyasidir".[1]

Evfemizmlar muayyan so'z yoki iboralarning qo'polligini yumshatish yoki yashirish, ko'pincha ularni ijtimoiy jihatdan maqbulroq yoki kamroq haqoratli qilish uchun ishlatiladigan lingvistik vositalardir. Ularni kundalik suhbat, adabiyot, siyosat va reklama kabi turli kontekstlarda topish mumkin. Ulardan foydalanish asoslarini tushunish odamlarga samaraliroq muloqot qilish va nozik mavzularni yanada nozikroq boshqarishga yordam beradi.

Evfemizm to'g'ridan-to'g'ri ifodani ko'proq bilvosita yoki odobli so'z bilan almashtiradigan so'z yoki iboradir. Evfemizmlarning maqsadi tinglovchi yoki o'quvchini xafa qilish, noqulaylik yoki noqulaylik tug'dirmaslikdir. Ular muloqotda xushmuomalalik, hurmat yoki sezgirlik tuyg'usini yetkazish uchun ham ishlatilishi mumkin. Evfemistik tildan foydalanish va salbiy ta'sir o'rtasidagi bog'liqlikni negativlik deb nomlanuvchi insonlarga tegishli ma'lumotlarini qayta ishlashda keng tarqalgan kognitiv tarafkashlik haqidagi tadqiqotlar asosida yaxshiroq tushunish mumkin. Umuman

olganda, yomon narsalar inson xatti-harakatlariga yaxshi narsalarga qaraganda ko'proq ta'sir qiladi va odamlar moslashuvchan o'rganish natijasida yoqimli ma'lumotlardan ko'ra yoqimsiz ma'lumotlarga sezilarli darajada ko'proq e'tibor berishga avtomatik moyillikka ega.

Bu insoniy moyillik Shopengauerni ham chetlab o'tmadi, u biz umumiy farovonlikning qulayligiga e'tibor bermay, kichik jarohatlarga, bizni xafa qiladigan narsalarga osongina e'tiborimizni qaratib kayfiyatimizni yo'q qilinishimizni kuzatdi. Salbiy tarafkashlik tildan foydalanishda o'z muhrini qoldiradi. Jing-Schmidt ta'kidlashicha, bizning salbiy ma'lumotlarga nisbatan sezgirligimizni Goffman "ijtimoiy jabha" deb atagan. [2]

Metodologiya

Ijtimoiy jabhani boshqarishning asosiy qismi so'z tanlash orqali salbiy his-tuyg'ularni boshqarishdir. Ma'ruzachilar o'zlarini, suhbatdoshlarini va boshqalarni qayg'u, qo'rquv, g'azab, jirkanish, uyat va aybdorlik kabi salbiy his-tuyg'ulardan saqlaydilar, bu his-tuyg'ularni uyg'otadigan narsa va hodisalarga bevosita murojaat qilishdan qochadilar. Shu maqsadda evfemizm ishora va qochish yo'li bilan og'zaki yechim taklif qiladi. Yuqoridagi munozarada keltirilgan evfemizm ta'riflari evfemistik tildan foydalanishning motivatori sifatida tabudan qochishni anglatadi.

Motivatsiya sifatida ta'sirning yuqori nuqtasidan tabu qo'rquvi evfemizm istagini uyg'otadi. Tabu jamiyatda taqiqlangan va shuning uchun so'zlab bo'lmaydigan narsa deb ta'riflanadi. Allan va Burrige tabularni jismoniy, metafizik yoki axloqiy zarar etkazishi mumkin bo'lgan individual xatti-harakatlardagi ijtimoiy cheklovlardan kelib chiqadi deb ta'kidlashgan. Asaahning fikriga ko'ra esa tabular "xulq-atvor va nutqni tartibga soluvchi" va jamiyatda evfemizm bir vaqtning o'zida xulq-atvor va lingvistik tartibga solish vositasidir deb ta'riflaydi.[3]

Tabu-(polinezcha –taqiqlash) degan ma'noni anglatib, ibtidoiy jamiyat bosqichidagi xalqlarda tarqalgan taqiqlash tizimidir. Tabu va evfemizm o'rtasidagi ichki bog'liqlik Hudjes tomonidan "simbioz" sifatida tasvirlangan. Jing-Schmidt evfemizmdan foydalanishni "og'zaki tabularning ijtimoiy sanksiyasining lingvistik natijasi" deb hisoblaydi, tabu va evfemizm o'rtasidagi simbiotik munosabat tabu so'zlarning salbiy ta'sirini va u nazarda tutadigan ijtimoiy xavflarni aks ettiradi, va evfemizmning xavfdan qochish vositasi sifatida maqsadga muvofiqligini aytib o'tadi.[4]

Muhokama

Vaqt o'tgan sari tabu so'zlar ham o'zgaradi. Nubling jamiyatning sekulyarizatsiyasi muqaddaslik bilan bog'liq bo'lgan diniy tabuni olib tashlaganini, bu esa o'z navbatida odamlarning diniy kelib chiqishi qasamyod qilishga munosabatini o'zgartirganini ta'kidlaydi. Hughes tabular tobora ko'proq "ijtimoiy nuqtayi nazardan qabul qilib bo'lmaydigan so'zlar, iboralar va mavzular, ayniqsa jinsiy va irqiy xususiyatga ega bo'lgan" taqiqlarga ishora qila boshlaganini yozadi. Pinker ingliz tili tarixidagi ba'zi so'zlar qanday qilib tabu bo'lmagan so'zlardan tabu so'zlarga aylanganligini aytib o'tgan.[5]

Makvorter N-so'zining Amerika ingliz tilidagi evolyutsiyasi "neytral tavsiflovchi" dan irqiy haqoratga va keyinchalik "aytib bo'lmaydigan odobsiz so'zlar" ga, asosan, tabuga aylanishi haqida tarixiy nuqtayi nazarni taqdim etdi. Makvorterning ta'kidlashicha, bu evolyutsiya sezuvchanlikning kattaroq madaniy siljishining bir qismidir.

Muayyan tushunchalarning evfemizmlari kelishi va ketishini tan olgan holda, olimlar bu evfemizmlarning qisqa saqlash muddatiga nima sabab bo'lganligi haqida taxmin qilishdi. Bir gipoteza shuni ko'rsatadiki, evfemizmlarning kamuflyajni ta'minlash qobiliyati vaqt o'tishi bilan yo'qoladi, chunki ular yashirmoqchi bo'lgan narsalardan assotsiativ ifloslanishga duchor bo'ladi, ular tez-tez foydalanish natijasida odatiy holga kelib qoladi.

Bu assotsiativ kontaminatsiya gipotezasi bo'lib, u tildan foydalanishda evfemizm qanchalik tanish bo'lsa, ijtimoiy xavfni boshqarishda shunchalik samarasiz bo'ladi, bu esa tobora yangi evfemizmga ehtiyoj

tug'diradi.. Kognitiv ma'lumotni qayta ishlash nuqtai nazaridan, MakGlone va uning hamkorlari an'anaviy evfemizmlar samarali xushmuomalalik strategiyasi ekanligini ta'kidlaydigan kamuflyaj gipotezasini taklif qilishdi.[6]

Natijalar

MakGlone jamoasi raqobatdosh farazlarni sinab ko'rgan ikkita tajriba o'tkazdi. Evfemizmlarni idrok etish bo'yicha birinchi tajribada ular evfemizmlarning tanishligi va qabul qilingan xushmuomalaligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik va xushmuomalalik va uning tanishligidan qat'i nazar, umumiy foydalanishdagi evfemizm faoliyatining taxminiy uzunligi o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyani aniqladilar.[6]

Ularning ikkinchi eksperimenti shundan iborat ediki, ishtirokchilar "tabu" maqsadli hodisani tasvirlab berishi – uydirmani ma'ruzachi qanday qabul qilishini sinab ko'rish, bu shartda u tanish evfemizmni ishlatgan va boshqa holatda esa taqqoslanadigan xushmuomalalikning kamroq tanish evfemizmni ishlatgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilar notanish evfemizmni ishlatganida, kamroq tanish bo'lganidan ko'ra notanish evfemizm ko'proq ijobiy taassurot qoldirgan. Ushbu tadqiqot kamuflyaj gipotezasini qo'llab-quvvatlasa-da, ba'zi evfemizmlarning cheklangan umrini tushuntirishi mumkin bo'lgan xushmuomalalikdan tashqari evfemizmning ijtimoiy-madaniy jihatlarini yoritish uchun ko'proq tadqiqotlar talab etiladi.

Xulosa

Evfemizmning odamlarning harakatlarga munosabati va bu harakatlarni amalga oshirish niyatiga qanday ta'siri bor? Bunday ta'sirlarni o'lchagan eksperimental tadqiqotda Rittenburg va uning hamkasblari ishtirokchilar harakatni mos deb baholashlari va harakat evfemistik tarzda tavsiflanganida bu harakatni amalga oshirishlarini ko'rsatishlari mumkinligini aniqladilar. Ushbu topilma shuni ko'rsatadiki, evfemizm odamlarning harakatni qanday qabul qilishiga ta'sir qiladi va ularning harakatni idrok etishida ularning harakat tendensiyasiga ta'sir qiladi. Bu ijtimoiy nopoklikdan qochish zarurati evfemizmning asosiy motivi ekanligini ko'rsatadi.[7] Yuz bilan bog'liq motivlarning evfemizmni qo'llashga ta'siri bo'yicha o'tkazilgan eksperimentda ishtirokchilardan xayoliy qabul qiluvchiga yoqimsiz stimullarning fotosuratlarini tasvirlash so'ralgan.

Tadqiqotchilar, qabul qiluvchiga o'z shaxsi oshkor etilishiga ishongan ishtirokchilar, ishonmaydiganlarga qaraganda tez-tez evfemistik tavsiflarni berishini aniqladilar. Bu shuni ko'rsatadiki, evfemizmlardan foydalanish Goffmanning "ijtimoiy jabha" doirasiga mos keladigan, kommunikatorlarning o'z murojaatchilarining sezgirligi haqida qayg'urishdan ko'ra, o'zini ko'rsatishiga bo'lgan g'amxo'rliklari bilan bog'liq. Ushbu empirik tadqiqotlar evfemizmning

ijtimoiy psixologik va ijtimoiy kognitiv asoslarini yoritib beradi.

Xulosa qilib aytganda evfemizm idrok va xulq-atvorga ta'sir qilinishi orqali evfemizm motivatsiyasini va muloqotda qo'llaniladigan ko'plab funksiyalarni tushunish uchun kalit hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ларин Б. А. Об эвфемизмах // Проблемы языкознания: уч. зап. ЛГУ. 1977. № 301. Вып. 60. С. 110124.
2. Goffman E. Interactional Ritual: Essay on Face-to-Face Behaviour. Garden City, New York: Anchor Books, 1967. 270 p.
3. Allan K., Burrige K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 112–118.
4. Hughes G. Political correctness: a history of semantics and culture. New York : Cambridge University Press, 2010. 46 p.
5. Pinker S., Lee J. Rationales for Indirect Speech: The Theory of the Strategic Speaker // Language, Cognition, and Human Nature: selected Articles. Steven Pinker. New York: Oxford University Press, 2013. P. 302-356.
6. McGlone M. S., Beck G., Pfister A. Contamination and Camouflage in Euphemisms. Chicago: The University of Chicago Press, 2006. P. 261–282.
7. Allan K., Burrige K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. Oxford: Oxford University Press, 1991. P. 50–58.
8. The American Heritage © Dictionary of the English Language, Fourth Edition Copyright © 2000 by Houghton Mifflin Company. Published by Houghton Mifflin Company// [http://dictionary, reference, com/search ?q=euphemism](http://dictionary.reference.com/search?q=euphemism)
9. The Concise Oxford Dictionary of Current English. 8th ed. / ed. by R. E. Allen. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Shohsida ESHBO'TAYEVA,
ToshDO'TAU, Masofaviy ta'lim
kafedrasida o'qituvchisi

TIL TARKIBIGA MUSIQA TERMINLARINING TA'SIRI: DUNYO TILSHUNOSLIGI MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada musiqa terminlari dunyo tilshunosligi nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Terminlarning til tarkibiga, madaniyatga ta'siri tadqiqotlar tahlili orqali ochib berilgan. Musiqa terminlarining madaniy birlik ekanligi, o'zi bilan muayyan xalqqa xos madaniy tushunchalarni tashishi izohlangan.

Kalit so'zlar: *dunyo tilshunosligi, musiqa terminlari, terminologiya, madaniyat, madaniy birlik, integratsiya*

Annotation: in this article, musical terms are studied from the point of view of world linguistics. The impact of terms on the structure of the language and culture is revealed through the analysis of research. It is explained that musical terms are a cultural unit, carrying cultural concepts specific to a particular nation.

Key words: *world linguistics, musical terms, terminology, culture, cultural unity, integration*

Аннотация: в данной статье музыкальные термины изучаются с точки зрения мирового языкознания. Влияние терминов на структуру языка и культуры выявляется посредством анализа исследований. Поясняется, что музыкальные термины представляют собой культурное единство несущую в себе культурные понятия, характерные для конкретного народа.

Ключевое слово: *мировое языкознание, музыкальные термины, терминология, культура, культурное единство, интеграция*

Kirish. Bugungi kunda tilni sof saqlab qolish masalasi har bir xalq siyosatining oldiga qo'yilgan dolzarb masalalaridan sanalmoqda. Chunki til tarkibi o'sha tilning kelajakdagi hayotiyiligini ta'minlovchi asosiy jihatlardan biri. Tilning hayotiyiligi esa ayni shu tilda so'zlashuvchilarni xalq sifatida birlashtirib turuvchi omildir. Jahon tillari o'zaro musobaqaga kirishgan bir paytda rivojlanayotgan davlatlar o'z tillarini saqlab qolish maqsadida terminologik

tizimni tartibga solish va o'zlashmalar o'rniga o'z muqobillarini tavsiya qilish haqida bosh qotirmoqdalar.

Dunyo tilshunosligida terminologik tizimni tartibga solish natijasida tilning hayotiyligini ta'minlash, xalq va uning madaniyatini saqlab qolish mumkinligi turli tadqiqotlar orqali dalillangan. Ushbu tadqiqotda musiqa terminlarining til tarkibiga ta'siri dunyo tilshunosligi misolida tahlil qilingan. Har bir xalq o'z madaniyatiga xos musiqasiga ega. Musiqa san'atining lisoniy birliklari sanalgan terminlar muayyan xalqning madaniy birliklari hisoblanib, o'sha xalqning ramziy birligi hamdir. Xullas, madaniyat jamiyatni informatsiya bilan ta'minlash bo'lib, u belgilar tizimi yordamida jamiyatda yig'iladigan ijtimoiy informatsiyadir [1: 52].

Har bir til o'sha tildan foydalanuvchilarning umumiy xarakteri, mental xususiyatlari, yashash hududi, turmush-tarzi, urf-odatlar va madaniyatidan kelib chiqib shakllanadi va rivojlanib boradi. Ushbu rivojlanishga madaniy va lisoniy birlik sanalgan musiqa terminlari sezilarli ta'sirini ko'rsatadi. Ayni shu ta'sirni tadqiqotlar natijalari orqali ko'rsatib berish ishimizning oldiga qo'yilgan asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Asosiy qism. Jahon tilshunosligida etnik madaniyat shakllanishi va rivojlanish xususiyatlarini ifodalovchi til birliklarining etnolingvistik xususiyatlarini aniqlash, til va madaniyatning o'zaro aloqasi, ularning o'zaro ta'siri bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Til va madaniyat munosabati, til tizimidagi milliy o'ziga xos elementlar tadqiqiga oid ishlar xorij olimlaridan V.Gumboldt, A.A.Potebniya, I.L.Vaysgerber, V.N.Teliya, V.V.Vorobyov, V.A.Maslova I.L.Vaysgerber, X.Glins, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, D.Xaymz, A.Vejbiskaya, E.V.Babaeva, A.Vejbitskaya, L.E.Vilms, V.Maslova, N.V.Barishev, Z.UAbdullayeva, N.F.Alefirenko, I.A.Murzinova, Z.K.Sabitova, O.Bicher, I.A.Murzinova va boshqalarning tadqiqotlarida yoritib o'tilgan.

Tillar o'rtasidagi o'zaro integratsiya natijasida bir tilga oid element boshqa bir tilga ko'chib o'tib o'zlashadi. O'zlashish jarayoni tilning terminologik sathida ko'proq uchraydi. Bir tildan ikkinchi tilga o'zlashgan termin dastlab adabiy til sathiga joylashib, keyinchalik o'ziga yangi hosila ma'nolarni yuklab so'zlashuv tiliga kirib boradi. Ushbu termin nafaqat til tarkibining boyishiga ta'sir ko'rsatadi, shu bilan birga o'zi bilan yangi madaniy tushuncha olib kiradi va yangi lingvomadaniy birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. Dunyo tilshunosligida termin va uning xususiyatlariga oid ilk lingvistik izlanishlar O.V.Dovbish, O.V.Baran, T.V.Shetle, B.N.Raximberdiyev, O.A.Pokrovskaya, Yumatova, N.V.Moryaxina, I.V.Skvortsova, E.N.Lotka va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan.

Til, musiqa va madaniyat mushtarakligi haqidagi qarashlar jahon tilshunosligida V.Bright, M.Herdon, N.Msleod, D.Cohen, A.Patel, J.Montagu, V.L.Benzon,

Grinde, Marker, S.Brovn, Vallin, Vermke, Mende, Mithen, K.Vermke, V.Mende, D.Hargreaves, N.Masataka va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Tilshunos L.V.Ivina termin haqida: "Termin – ilmfanning inson faoliyati doirasiva bilish nazariyasi maxsus tarmoqlarining asosiy leksik birligi bo'lib, bir vaqtning o'zida obyekt va jarayonlarni nomlash va olamni anglash quroli sifatida xizmat qiladi"[2: 3-6], deya fikr bildiradi. Tadqiqotchining fikrlariga qo'shilgan holda termin bir tilning ikkinchi bir tilga bilish va anglash jarayonining o'zlashishini ham anglatadi deyish mumkin. Mana shunday terminlar sirasiga madaniyat va san'at sohasiga oid musiqa terminlarini ham misol qilib keltirish mumkin. O'zbek tilidagi ushbu terminlarning katta qismini o'zlashma terminlar tashkil qilishi hamda ular o'zida boshqa madaniy birlik ekanligini ko'proq saqlab qolganligi bilan ahamiyatli sanaladi. Musiqa terminlarini jahon tilshunosligida tadqiqot obyekti sifatida o'rgangan O.S.Petrovskaya [3: 3-6] musiqiy terminologiya musiqa madaniyatining tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaydi.

Musiqa terminologiyasi – asosini musiqiy tovushlar tashkil etuvchi san'at sohaslarining terminlar tizimi.

Musiqa termini – kasbiy tushuncha. Semantik jihatdan yaxlit, og'zaki va yozma shaklga ega. Tilning aniq, funksional jihatdan muhim elementi.

Inson faoliyati u yoki bu tarzda musiqa bilan bog'liqdir. Milliy tilning ozmi-ko'pmi qismini tashkil qiluvchi musiqa terminlari nafaqat musiqachilar, balki tilshunoslar uchun ham o'rganish obyektidir. O'zbek musiqa terminlarining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini diaxron va sinxron nuqtayi nazardan tahlil etish tilning tarkibiy rivojini aniqlash imkonini yuzaga chiqaradi. Buning uchun musiqa terminlarining shakllanish manbalarini va bu jarayonda qaysi tillar faol ekanligini belgilab olish lozim bo'ladi. O.S.Petrovskaya rus tili musiqa terminologiyasi tarkibidagi terminlarining 80% Italiya ijrochilik san'atining musiqa terminlari, 12% fransuz, 5% nemis, 2% ingliz, 1% lotin tilidan o'zlashgan terminlar tashkil qilishini aytib o'tadi. Bilamizki, XIX asrdan boshlab ushbu rus tili tarkibidagi musiqa terminlari bevosita va bilvosita o'zbek tili tarkibiga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Shuningdek, O.Petrovskaya musiqiy terminlar tarkibida grafik terminlarni alohida ajratish lozimligini ta'kidlab, ular ham ma'lum semantik xususiyatga ega ekanligini aytib o'tadi. Musiqiy terminlar etimologiyasini o'rganish natijasida tillararo aloqani aniqlash mumkinligini va bunda musiqa vosita vazifasini bajarganligini ilmiy asoslab beradi. Grafik terminlarni belgi, harf, raqam kabi ichki guruhlariga ajratgan. So'z va so'z birikma shaklidagi musiqiy terminlarni esa:

- 1)tempga oid musiqa terminlari;
- 2)dinamikaga oid terminlar;
- 3)artikulyatsiyaga oid terminlar;

4) ekspressiv terminlar

kabi guruhlariga lingvistik tasniflagan.

Rus tilshunosi N.Tkachenko esa: "So'zning semantik ma'nosi, uning umumiy leksik tizimdagi o'rni, kelib chiqishi, ishlatilishi, qo'llash sohalari va ekspressiv-stilistik xususiyatlari ularni o'rganayotganda aniqlanadi. Asosiysi ushbu terminlar matn tarkibida muayyan xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Bunda termin funksional tushuniladi, tarkibiy emas. Har bir musiqiy terminning etimologiyasini o'rganish natijasida musiqiy terminologiyaning umumiy shakllanishi va rivojlanishini aniqlash mumkin.

Musiqiy terminlarning mavzuviy tasnifi quyidagicha:

8. Musiqiy shakl va ularning elementlari" [4: 2-6], – deya fikr bildirib o'tadi.

Tadqiqotchining fikricha ushbu musiqqa terminlarining ayrimlari boshqa terminlar uchun umumiy xarakterga ega. Masalan: Opera o'z ichida hajviy opera, opera-balet, lirik opera kabi guruhlariga ham tasniflanadi. Ansambl – vokal ansambl, kamer ansambl, torli ansambl, xalq cholg'ulari ansambl, fortepiano ansambl kabi guruhlariga bo'linadi. Ushbu terminlar bitta konsepsiyaning alohida jihatlarini belgilaydi. Ushbu ichki guruhlar umumiy termin asosida birlashadi.

Demak, musiqiy terminologiya sohasi muayyan

1. Musiqiy asboblari va ularning tarkibiy qismlari: gitara, fortepiano;

2. Qo'shiq ovozlari va ularning registrlari: baritone, bas, soprano, tenor;

3. Musiqiy guruhlar va ularning guruhlari: ansambl, duet, orkestr;

4. Kasblari, mutaxassisliklari, rollari: qo'shiqchi, barabanchi;

5. Amallar, mehnat jarayonlari: improvizatsiya, solfedjo;

6. Musiqqa janrlari, turlari, yo'nalishlari: balet, ballada, madhiya, opera, qo'shiq, simfoniya, sonata;

7. Tanlangan musiqqa asarlari va ularning qismlari: vals, aria;

qolipda qotib qolmaydi, akincha u doimo rivojlanib boradi. Ushbu rivojlanish jarayonida ayrim terminlar o'rnini boshqa terminga bo'shatib beradi. Ba'zida tushuncha eskirgani sabab termin ham iste'moldan chiqib ketadi. Ba'zida esa muayyan tushunchani ifodalash uchun yangi termin o'zlashtiriladi, yoki til imkoniyatlaridan foydalangan holda yaratiladi. Ingliz tilshunosligida musiqqa va tilning kognitiv jihatdan mushtarakligi to'g'risidagi qarashlar Aniruddh D.Patel [5:2-7] tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u Amazonkaning Piraxa qabilasi tilida raqamlar va turg'un ma'noni ifodalaydigan atamalar yo'q bo'lishiga qaramay, musiqqa hamda unga moslab kuylanuvchi qo'shiqlar borligini ta'kidlaydi. Bundan xulosa

qilish mumkinki, san'at va madaniyat tilning aloqa almashinish, ma'lumot tashish, ta'sir ko'rsatish kabi vazifalarini bajaradi. Shuning uchun ham olim musiqa va tilning kognitiv jihatdan mushtarakligi borasidagi tadqiqotlar tilshunoslikda sanoqli ekanligini aytib o'tib, bunday ishlar sonini ko'paytirish lozim deya ta'kidlaydi.

G'arb musiqa terminologiyasidagi ekspressivlik (hissiy bo'yoqdorlik) ifodalovchi quyidagi terminlarni berib o'tadi: major, minor, tembr, temp, garmoniya, kuy, artikulyatsiya, dinamika, konsonans, dissonans, registr. Ushbu terminlarni eshitgan zahoti insonda kuy haqidagi umumiy xulosa shakllanishi va ushbu xulosaning paydo bo'lishida termin umumiy axborot berishini ta'kidlaydi. Shuningdek, ijtimoiy va madaniy bilish asosida ijtimoiy-kognitiv qobiliyat shakllanib til va musiqaning mushtarak holda anglanishiga olib keladi degan qarashlarni ham ilgari suradi. Ch.Darvin ta'limotiga tayangan holda til va musiqani tabiiy hodisa sifatida tadqiq etgan Aniruddh D.Patel bu jarayonda madaniy bilish va kognitiv anglash jarayonlarini eng

muhim deb izohlaydi.

Musiqa va uning tarkibiy qismi sanalgan terminlarning madaniy xususiyatlari haqida fikr bildirgan M.Herdon va N.Msleod [6:1-4] qo'shiq aytmoq birikmasi madaniy va kognitiv jihatdan faqat insonga xos ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, insonning nutq jarayoni ham ma'lum bir musiqiylikka asoslanadi deydi. Musiqaning shovqindan farqi deya olim uning ma'lum bir madaniy muhit mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, musiqa va til doimo uzviy bog'liq tarzda shakllanib, rivojlanib kelgan. Ushbu ikki soha integratsiyasida musiqa terminlari faol bo'lib, o'zida madaniy birlik, til elementi va soha tili kabi xususiyatlari jamlashi bilan ahamiyatlidir. Musiqa terminlarining o'rganilishi, ularning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish orqali muayyan til tadrijini o'rganishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmonova Sh.Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
2. Ivina L.V. Номинативно когнитивное исследование англоязычной терминосистемы венчурного финансирования: дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2001.
3. Petrovskaya O.Формирование и развитие музыкальной терминологии исполнительского искусства на материале (русского, итальянского, английского, французского языков. Автореф. Майкоп, 2009.
4. Ткаченко Н.Г. К истории музыкальной терминологии. Язык, сознание, коммуникация, Филология, Москва, 1998.
5. Aniruddh D.Patel. Music, language and the brain. Oxford University Press 2008.
6. Marcia Herndon & Norma McLeod. Music as culture. Norwood editions Darby, Pennsylvania, 1982.

Nigina AXMEDOVA,

*Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
"Tillarni o'qitish" kafedrasida assistent-o'qituvchisi*

TIL VA MADANIYATNING O'ZARO ALOQASI

Annotatsiya: tilning asosiy vazifalaridan biri shundaki, u o'zida madaniyatni mujassam etadi va uni avloddan-avlodga uzatadi. Ushbu maqolada til va madaniyatning o'zaro bog'liqlik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi va bir nechta tilshunoslarning til va fikrlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *til, madaniyat, muloqot, jamiyat, milliylik, nutq, kommunikativ jarayon.*

Annotation: one of the main functions of language is that it embodies culture and transmits it from generation to generation. This article reflects on the interconnectedness of language and culture and presents the language and opinions of several linguists.

Key words: *language, culture, communication, society, nationality, speech, communicative process.*

Аннотация: одна из основных функций языка заключается в том, что он воплощает культуру и передает ее из поколения в поколение. В данной статье размышляется о взаимосвязи языка и культуры и представлены язык и мнения нескольких лингвистов.

Ключевые слова: *язык, культура, общение, общество, национальность, речь, коммуникативный процесс.*

Ma'lumki, til va madaniyatning o'zaro aloqasi bir necha vaqtdan buyon tilshunos olimlar diqqat markazida bo'lib, tadqiq qilib kelinmoqda. Bu muammoning yechilishidagi ilk urinishlarni V.Gumboldtning ijodida kuzatishimiz mumkin. Ushbu tilshunos tomonidan yaratilgan konsepsiyasining asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

– moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassam bo'ladi;

– har qanday madaniyat milliydir, uning milliylik xususiyati olamni o'ziga xos qabul qilish orqali tilda namoyon bo'ladi;

– tilning ichki formasi – bu xalq ruhiyatining, madaniyatining namoyon bo'lishidir;

– til inson va uni atrof-muhit, borliq bilan bog'lab turuvchi zvenodir. [2,26]

Hattoki, bir tilni bila turib insonlar doimo ham birlarini tushuna olishmaydi, buning sababi esa, ko'pgina holatlarda madaniyatlarning turfa xilligidir. Inson nutqi so'zlardan tashkil topadi. So'zlar muloqot uchun zarur, ularsiz muloqot qilish balki mumkindir, lekin bunday muloqot murakkab va qashshoq bo'ladi [29,8]. Til va madaniyat o'rtasidagi aloqani yaxshiroq tushunish uchun tilga berilgan bir necha ta'riflarni ko'rib chiqsak:

• Til – bu xalq iste'molidagi so'zlar yig'indisi va fikrni uzatish uchun ularning to'g'ri birikishidir [5,75].

• Til – bu individlar o'rtasidagi muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan belgilar tizimidir [1,11].

Shunday qilib, turli davrlar va maktablar namoyndalarining til haqidagi fikrlari asosiy bir nuqtada kesishyapti, ya'ni til – bu muloqot va fikr ifodalash manbai. Tilda insonlarning qadriyatlarini, ideallari va ko'rsatmalari, shuningdek, dunyo hamda o'z hayotlari to'g'risidagi qarashlari shakllanadi va aks etadi. XX asrning oxirida bu yetti obrazga yana bir obraz qo'shiladi: til – madaniyat hosilasi, uning asosiy tarkibiy qismi va mavjud bo'lish sharti hamda madaniy

kodlar shakllanishining faktori sifatida namoyon bo'ladi [3,38].

«Madaniyat» so'zi lotincha «colere» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «tarbiya, hurmat-ehtirom, kult» degan ma'nolarni anglatadi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab «madaniyat» so'zi ilmiy atama sifatida ishlatila boshlandi. Madaniyat – tarixan shakllangan inson qobiliyati, ijodiy kuchi, jamiyat rivojlanishining ma'lum bir qatlami bo'lib, insonlar hayotida, faoliyatida, o'zaro munosabatida, shuningdek, yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarda o'z aksini topadi. Demak, madaniyat – bu tarixiy uzatiluvchi mazmuniy model bo'lib, tilda mujassam bo'ladi. Til «madaniyat» realligining eng maqbul isbotidir. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi ular o'rtasidagi quyidagi o'xshashliklarga asoslanadi. Til va madaniyat – bular insonning dunyo-oqarashini ifodalaydigan aql formalari. Madaniyat va til bir-biri bilan o'zaro dialogda mavjud (madaniyat va tilning subyekti individ, individlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir manbai til, til esa madaniyatni avlod-dan-avlodga uzatuvchi manba bo'lganligi uchun, madaniyat va til o'rtasida «dialog» yoki ma'lumot uzatuvchi mavjud deyish mumkin).

Yuqorida aytib o'tilganlarni hisobga olgan holda, til va madaniyat kommunikativ jarayonlarda, ijtimoiy munosabatlarda inson va uning til qobiliyatlari shakllanishida o'zaro aloqador degan xulosaga kelish mumkin. Til va madaniyatning o'xshash jihatlari bilan birgalikda farqli jihatlari ham mavjud.

Til fenomen sifatida butun ommaga yo'naltirilgan va undan jamiyatning barcha qatlamlari teng foydalana oladigan bo'lsa, madaniyat o'z o'rnida elitaga, ya'ni muhim ijtimoiy va madaniy vazifalarini amalga oshiruvchi jamiyatning yuqori qatlamiga yo'naltirilgan bo'ladi. Madaniyat shunday bir belgilar tizimiki, u mustaqil tarzda shakllana olmaydi, til esa aksincha mustaqil ravishda shakllanadi va rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. № 5. 11-bet.
2. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. 26-bet.
3. Nigina Akhmedova Ikhtiyorovna. (2023). Different Effective Approaches of Teaching Grammar. Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 22,-p.38. Retrieved from <https://mjssh.academicjournal.io/index.php/mjssh/article/view/729>.
4. Potebnya A.A. Simvol i mif v narodnoy kulture. –M., 2000. S. 75.

Sarvinoz MARDONOVA,
Buxoro davlat universiteti, o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasida o'qituvchisi;
To'lqin ASADOV,
Buxoro davlat universiteti, o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasida dotsenti, f.f.n.

AYRIM MUALLIF NUTQI NEOLOGIZMLARINING LEKSIKOGRAFIK TALQINI XUSUSIDA

Annotatsiya: maqolada neologizm va u bilan bog'liq individual nutq neologizmlari, ularning yuzaga kelish mezonlari yoritilgan. Badiiy asarda leksik neologizmlar, neologizm-semema, affiksatsiya, kompozitsiya usulidagi individual neologizmlar, juft va takror shakldagi individual nutq neologizmlari, neologizm-semema, frazeologik (ideomatik) individual neologizmlar haqida fikr yuritilgan

Kalit so'zlar: neologizm, individual nutq neologizmlari, leksik neologizmlar, neologizm-lexema, neologizm-semema, affiksatsiya usulidagi individual nutq neologizmlari, kompozitsiya usulidagi individual nutq neologizmlari, juft va takror shakldagi individual nutq neologizmlar, frazeologik individual nutq neologizmlar.

Аннотация: в статье освещена и индивидуальные речевые неологизмы, критерии их возникновения. В ней речь идет о лексических фразеологизмах, о неологизмах-лексемах, об индивидуальных речевых неологизмах, в методе аффиксации, о речевых неологизмах в композиционном методе, об индивидуальных речевых неологизмах в парной и повторной формах, о фразеолого-индивидуальных неологизмах речи.

Ключевые слова: неологизм, индивидуальные речевые неологизмы, лексические неологизмы, неологизм-лексема, неологизм-семема, индивидуальные речевые неологизмы в методе аффиксации, индивидуальные речевые неологизмы в методе композиции.

Annotation: the article is dedicated to the description of neologism and individual speech neologisms related to the neologism, and their formation criteria. Views on lexical neologisms, neologism-lexeme, individual speech neologisms in the affixation method, individual speech neologisms in the compositional method.

Key words: neologism, individual speech neologisms, lexical neologisms, neologism-lexeme, individual speech neologisms in the affixation method, individual speech neologisms in the compositional method, combined and repeated form individual speech neologisms, phraseological individual speech neologisms.

Kirish. Mahoratli ijodkorlar poetik individuallikka alohida ahamiyat berganliklari, bunda tilning fonetik, leksik-grammatik birliklaridan o'rinli foydalangan holda badiiylikni ta'minlashdagi mahorati, shuningdek, o'z individual uslubiga egaligi bilan har zamon va har makonda o'z o'quvchilari auditoriyasiga ega bo'lib kelgan. Ijodkor individualligi – muallif nutqi neologizmlari til birliklarining imkoniyatlari bilan bog'liq. Iqtidorli ijodkor tom ma'noda mohir tilshunos hamdir. Til sezgirligi yuqori, til bilimdoni bo'lgan yozuvchi va shoirlarning asarlari o'qishli bo'ladi, mangu yashaydi. Vaholanki, til tafakkurning quroli bo'lishi bilan birga, til boyligi tafakkur boyligi hamdir. Aytmoqchimizki, har bir xalq tafakkurining kengligi uning tili bilan belgilanar ekan, bunda yangi-yangi paydo bo'layotgan til va nutq birliklari, so'zning ma'no imkoniyatlarining taraqqiyoti[1], har bir til lug'at qatlamining miqdor va sifat jihatdan takomili bunda muhim rol o'ynaydi.

Umumiy tilshunoslikda, ma'lumki, "individual uslub", "individual nutq", "muallif neologizmlari" kabi atamalar tez-tez qo'llanib turadi. Mazkur atamalar individual nutq neologizmi bilan aynan bir hodisa emas. Individual uslub "individual nutq neologizmi"dan kengroq tushuncha. Individual nutq neologizmlari

manbalarda "muallif neologizmlari" sifatida ham talqin etiladi. [2;3;4;9].

Badiiy matnni lingvopoetik tahlili jarayonida tadqiqotchi oldida ijodkor qalamiga mansub individual jihatlar, ijodkor individual uslubiga xos bo'lgan struktural o'zgarishlar, ijodkorning individual nutq uslubini ochib berish vazifasi ham ko'ndalang turishi tabiiy. O'zbek lingvopoetikasida bu borada, ya'ni badiiy uslubda individuallik, uning ko'rinishlari borasida ayrim ijodkorlar misolida u yoki bu darajada tadqiqotlar amalga oshirilgan[5;6;8]. Lekin mazkur tadqiqotlar ijodkor individualizmi (individual neologizmlar)ning o'rganilishini ma'lum bir foizinigina tashkil etadi, xolos. Qolaversa, bugungi kun matn tilshunosligida badiiy matnning antroposentrik talqini borasidagi tadqiqotlarning ommalashib borayotgani ham muallif nutqi neologizmlarining chuqurroq tahliliga ehtiyoj tug'dirmoqda.

Asosiy qism. Biz quyida Muhammad Yusuf, Usmon Azim, Farida Afro'z kabi iste'dodli ijodkorlar alohida e'tibor bergan hamda mavjud lug'atlarda [7] o'z ifodasiga ega bo'lmagan ayrim mualliflik nutqi neologizmlarni kuzatamiz, shuningdek, leksikografik belgisini ifoda etib o'tamizki, yangi avlod lug'atlarining

rivoji xuddi shu hodisa, ya'ni muallif nutqi neologizmlari, ularning sifat va miqdori bilan ham uzviy bog'liq.

-boz affiksi otlarga qo'shilib, asosdan anglashilgan narsa yoki hodisa bilan faol shug'ullanadigan, unga qiziqadigan, juda berilgan shaxs kabi ma'nolarni beruvchi sifatlar yasaydi. Muhammad Yusuf ijodidan kuzatamiz: 1. Shoir o'lsa kim ham kuyunar deysiz/ Madhiyaboz hozir suvarakdan ko'p. ("Xavotir") 2. Men shoir emas, men nazmboz kosib/ She'rim shuhratimga emas munosib. ("Yalpiz") 3. Eslamasa nima, men bir to'pori/ Qishloqi so'zbozni, osmon yiqilmas. ("Ertak")

Muhammad Yusuf ijodidan olingan mazkur misollardagi madhiyaboz, nazmboz, so'zboz muallif nutqi neologizmlari safsataboz, qimorboz, masxaraboz kabi so'zlar qolipi asosida yuzaga kelgan, deyish mumkin. Ularning ma'no ifodasi quyidagicha:

madhiyaboz – misrada salbiy ma'no ifodasi uchun qo'llangan bo'lib, quruq gap sotishni yoqtiradigan, yolg'on-yashiq va'dalar beradigan, soxta vatanparvar shaxs ma'no ifodasiga ega.

so'zboz/ nazmboz – so'z va uning turli shakllari, ma'no ifodalarini yuzaga chiqarishga usta, kinoyali, tagma'nolar yarata oladigan, til sezgirligi yuqori bo'lgan shaxs. She'rda mazkur so'zlar salbiy ma'no ifodasi (kinoya) uchun ishlatilgan.

-furus affiksi otlarga qo'shilib, asosdan anglashilgan predmetni sotish bilan shug'ullanuvchi shaxsni bildiruvchi ot (gulfurus, do'ppifurus) lar yasaydi. Mazkur affiksi bilan yuzaga kelgan muallif nutqi so'zlari salbiy ma'no ifodasi uchun qo'llanganini ko'rdik: Bahor so'rab kelsa jamolingizni/ Shudring yo'qlab rayhon shoxida sizni/ Bir o'y qiynamasmi gohida sizni – Nafro'z furushlar? (M.Yusuf, "Sumalak")

navro'z furush – milliy qadriyatlar, ma'naviyat, urf-odatlar, tarix toptalgan bir davrda – sho'ro davrida xalq orasidan chiqqan xoin, sotqin, yuzsizlarning umumlashma obrazi hisoblanadi. She'rda ushbu so'z ko'chma ma'noda qo'llangan.

Xuddi shu kabi holat, ya'ni -furus affiksi bilan hosil bo'lgan neologizm Usmon Azim she'riyatida ham mavjud: Ustozim deganing she'rfurus chiqsa/ Suyganim deganing erfurus chiqsa/ Podshohim deganing elfurus chiqsa – Chidagin bolam-a, chidagin. ("Baxshiyona qo'shiqlar") Kuyunchaklik bilan bitilgan mazkur she'rda she'rfurus, erfurus, elfurus kabi nutqiy birliklar barcha razilliklardan tonmaydigan, yomon xulq, illatlar girdobiga tushib qolgan kishilar; xoin, iymon-e'tiqodsiz, sadoqatsiz kimsalar tarzidagi ma'no umumlashmasiga ega. Misollardagi nutqiy yasalmalar vatanfurush qolipi asosida yuzaga kelgan va o'zaro nutqiy sinonimik qatorni vujudga keltirgan. Navro'z furush, elfurus, she'rfurus, erfurus so'zlari bosh so'z, ya'ni vatanfurush so'zi atrofida birlashadi.

-goh affiksi asosdan anglashilgan voqea-hodisa

bilan bog'langan o'rin bildiruvchi otlar yasaydi. Usmon Azim ijodidan kuzatamiz: 1. Kurashlarda garchi yondim/ Shukur, vijdon beyamoq/ Chizavergin imonimni: Imongoh – yurak oppoq. ("Maqsud Shyxzoda") 2. Zulmatgoh xonaning ichida, yorim/ Endi sezavergin o'zingni tobon. ("Men yoqman...")

imongoh – imon/ymon so'zi asosida yuzaga kelgan bo'lib, imongoh e'tiqod, ishonch, vijdon maskani – Olloh qarorgohi hisoblangan inson qalbini anglatadi. Shoir she'rda o'z yuragi, ko'nglini imongoh deya ta'riflaydi.

zulmatgoh – zulmat so'zi o'z ma'nosida qorong'ulik, zim-ziyu, tim qorong'ulik ma'no ifodasiga ega bo'lib, zulmatgoh so'zi bilan xuddi shu holat nazarda tutilgan. She'riy parchada "zulmatgoh xona" birikmasi ko'chma ma'noda baxtsizlik, judolik xonasi ma'nolariga ega.

– iy/viy affiksi otlardan xoslik, taalluqlilik ma'nosini anglatuvchi nisbiy sifatlar yasaydi. Masalan: Osmoniy orzular, yulduzlar qadar/ Bari ishqiy erur, barisi ezgu. Farida Afro'zning "Qiziq yashayman men" nomli she'ridan olingan bu misrada osmoniy so'zi "osmon qadar, yulduzlarcha orzular" – buyuk maqsadlar, olamshumul orzu-istaklar ma'no ifodasini anglatib, osmoniy so'zi ham holat, ham miqdor ma'nosini bildirimoqda.

– **kor affiksi** kasb egasi, mutaxassislik, mashg'ulot bilan bog'liq shaxs oti, asosdan anglashilgan narsani ekuvchi shaxs oti hamda o'xshashlik, xususiyat, holat ma'nolarini ifodalovchi sifat yasaydi: Cheksizlikdan nari yana cheksizlik/ Faqat biri – muzkor, biri – olovkor. ("Qush haqida ballada") Ma'lumki, Usmon Azim she'riyatida yangi so'zlar, yangi topilmalar ko'p uchraydi. Mazkur misolda favqulodda hosil qilingan muzkor, olovkor nutqiy birliklari obrazli ifodalari kitobxonni o'ziga jalb etadi, muayyan bir voqelik haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi. Muzkor va olovkor so'zlari antiteza usulini yuzaga keltirgan.

muzkor – forscha -kor (ekmoq) affiksi ma'nosi asosida yuzaga kelgan; yovuzlik undiruvchi, tarqatuvchi shaxs. **Olovkor** – yaxshilik, ezgulik ramzi. She'rda mazkur so'zlar ko'chma ma'noda qo'llangan. Yana bir misol: Surat parchasini yerdan ko'tardim/ Bir ko'z boqar edi menga alamkor. ("Surat parchasi haqida doston")

alamkor – belgi ifodalovchi so'z bo'lib, alamli so'zi bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. Alamkor boqmoq birikmasi dard-alamli, og'riqli, azobli holda qaramoq holatini ifodalaydi.

-lash affiksi otlarga qo'shilib asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq harakatni bajarish ma'nosidagi fe'llar yasaydi. Farida Afro'z ijodidan: 1. Tashna dilman/ daryolashaylik/ Ko'ngil ochib, dunyolashaylik/ Har lahzada diydorlashaylik/

Siz yonimda qoling, azizim. ("Ko'ngil dog'i") 2. Abadiy lol tog'lar tillashdi/ Qizil tan-u oqlar

dillashdi/ Yakka-yakka toqlar sirlashdi/ Tarqoq elim, jam bo'l, bag'ring och. ("Turon zamin") Ushbu she'riy parchalarda [ot+lash] qolipi hosilalari sifatida daryolashmoq, dunyolashmoq, diydorlashmoq, tillashmoq, dillashmoq kabilar she'r qofiyasi, ritmi, shakl va mazmunini ta'minlovchi so'zlar sifatida o'rinni qo'llangan. Diydorlashmoq, tillashmoq so'zlari lug'aviy (lug'atlarda o'z ma'nosiga ega) so'zlar, daryolashmoq, dunyolashmoq, dillashmoq kabilar esa nutqiy yasama so'zlar sanaladi. Lug'atlarda ifodaga ega emas.

daryolashmoq – holat ma'nosini ifoda etib, she'rda jo'shqinlik, to'lib-toshgan holat ma'no ifodasini anglatadi.

Dunyolashmoq – holat ma'nosini ifoda etib, uzoq diydorlashmoq, sirlashmoq, jon do'st tarzda fikr almashmoq tarzidagi ma'nolarni ifodalaydi.

dillashmoq – holat ma'nosidagi so'z bo'lib, kishining ichki ruhiy dunyosi, his-tuyg'ularini; kimsaning dard-u alamlari, hasratlariga sherik bo'la olish holatini anglatadi.

Daryolashmoq, do'stlashmoq, dillashmoq nutqiy yasama so'zlari kishining ma'naviy, ruhiy olami, hayotiy faoliyati, olamga munosabatini ham ifoda eta oladi. Kuzatishlar ko'rsatadiki, muallif nutqi neologizmlarini hosil bo'lishida [ot+la/lan/lash], [ot+kor], [ot+dosh], [ot+zor], [ot+furush], [ot+goh], [ot+boz], [ot+siz], [ot+furush] so'z yasash modellari nisbatan faol ishtirok etadi. Bunda so'z yasaliş asosi, odatda, narsa/ shaxs/ o'rin-makon/ mavhum otlar bo'lib keladi.

Muallif nutqi neologizmlari kompozitsiya usulida ham yuzaga keladi. Qo'shma shakldagi muallif nutqi neologizmlarini yaratishda Muhammad Yusuf ijodi peshqadamlik qiladi. Ayrim misollarni kuzatamiz: Qadim O'zbekmomo kuyi yodimda/ Yodimda chechaklar kulgan chambili. She'rdagi o'zbekmomo shaxs oti o'zbek ayollarining o'tmishdagi umumlashma obrazi bo'lib, qo'shma so'z tarkibidagi momo so'zi "hurmatli, ko'pni ko'rgan, e'zoz-e'tiborli ayol" ma'no ifodasiga ega bo'lib kelgan. Yana bir misol: She'riyat bu qadim buyuk so'qmoq ekan/ Kiyikso'qmoq ekan, kiyikso'qmoq ekan. ("She'riyat") Shoir she'riyat yo'li mushkulligini, hamma ham bu yo'ldan yura olmasligini uni kiyikso'qmoqqa qiyoslashi bilan ifoda etadi. O'z o'rnida topib aytilgan ushbu obrazli tasvir to'laqonli estetik vazifa bajargan. Yana bir misol: Muhabbatim, qaydasan, qalb ardog'im/ Jayronko'zim, qirlarga qolgan ohim. ("Muhabbat") She'rda jayronko'z individual nutq neologizmi muhabbat so'zining sifatlovchisi bo'lib kelgan.

Tahlilga tortilgan misollardagi o'zbekmomo, kiyikso'qmoq, jayronko'z kabilarning izohli lug'atlarda[7] o'z ifodasiga ega emasligi ham ularning muallif neologizmlari bo'la olishi dalili

bo'la oladi. Shoir ijodini kuzatar ekanmiz, unda yolg'izbosh, tillabarmoq, kulko'rpa, yo'lbarsyurak, sirtlonpanja, kiyiknigoh, shertirnoq, boboyurt va h.k. qo'shma shakldagi nutqiy yasama so'zlarga duch kelamiz.

Qo'shma shakldagi muallif nutqi neologizmlari, odatda, ot+ot qolipi asosida yuzaga kelgan bo'lib, predmetlik hamda belgi-xususiyat ma'no ifodalarini bildirishi bilan xarakterlanadi.

Usmon Azim ijodi bilan bog'liq muallif nutqi takror so'zlari sifatida: Ko'ngilchan yomg'irlar jim-jim yog'adi – Go'yo sen-u mening yomg'irim kabi. ("Endi u ko'chaga sira bormayman") Erka-erka aldoqqa/ Konikaver, jonivor. ("Gullar hidin ufurar") Suruv-suruv qo'ylar qoladi/ Uyur-uyur otlar yaylovda... ("Baxshiyona qo'shiqlar") Maysalarday yashar olamda/ Ayyor-ayyor ishlardan basir. ("Yaxshi odam") Odamlar ko'zida/ Yosh tizim-tizim. ("Odamlar") Shoir bir she'rda balo-bad tarzidagi favqulodda juft so'zni yaratadi: 1. Qochmay elatning tanti-mardlari/ Kelsa ham do'zaxning balo-badlari kabilar kuzatiladi.

Iboralarning yangicha ko'rinishlari (qayta ishlangan, tarkibiga yangi birliklar kiritilgan, tarkibi qisqartirilgan va b.) badiiy adabiyotda keng kuzatiladi[6,36]. Misollarni kuzatamiz: 1. Muhammad Yusuf ijodidan: *Joningga jon bo'lmayman-u*, sevaman... ("Muhabbat"), Qalinga tuyam ham tushib qolgan yo'q. ("Sodda Muhammadman...") Shaytonning xizmatini qilishar bari!.. ("Menday g'aribni ham ko'rolmaslar bor") *O'z qo'lingda endi qushing, o'zing ovla*. ("Tilak"); Usmon Azim ijodidan: *Mening izzatimni qorasan loyga*. ("Ertak"), *Bosar – qalbm tortadi mayda*. ("To'yganmidim shodlikni ichib"); Farida Afro'z ijodidan: *Jonimni cho'qiydi* bir mayl. ("Har holda"), *Chang tegmas iymoningga*. ("Bolam")

Xulosa. Bilamizki, o'zbek tili lug'at qatlamining boyishida ijodkorlarning o'rni katta. Ular yaratgan so'z va iboralar, tasvirlar evaziga lug'at fondi boyib boradi. Albatta, lug'atlar nutqiy hosilalarni emas, lug'aviy birliklarni qamrab oladi. Biroq har qanday lug'aviy birlikning "dunyoga kelishi" nutq bosqichi bilan belgilanadi. Shunday ekan, muallif nutqi neologizmlari vaqt o'tib, lug'aviy birliklarga aylanib lug'atlar uchun material bo'lib xizmat qila oladi.

Xullas, iste'dodli shoir Usmon Azim so'zlari bilan obrazli tarzda aytganda „so'zlarning bemiqdor jarangi bor“. Mazkur bemiqdor, jilvakor ranglar matnda yuz ko'rsatadi, to'g'rirog'i, iste'dodli ijodkor mehnati evaziga namoyon bo'ladi. Mualliflik neologizmlari so'zning shaklan va mazmunan tubdan yangicha nutqiy (hosila) ma'nosi sanalib, badiiy, poetik nutqning yuzaga kelishida alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: “Мумтоз сўз”, 2010.
2. Тошалиева С.Н. Ўзбек тилида окказионал сўз ясашиши. Филол. фанлари номз. ... дис. автореф. –Т., 1998.
3. Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юрлари филология факультетлари талабалари учун дарслик. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
4. Умирова С. Ўзбек шеърияда лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (У.Азим шеърияти мисолида). Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Самарқанд, 2019.
5. Шодиева Д.Ш. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2007.
6. Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. док. ... дис. автореф. – Т., 2009.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. –Т.: “Ўзб. Мил. Энцикл.”, 2006–2008.
8. Қосимова М.Б. Бадиий нутқ индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари (Тоғай Мурод асарлари асосида). Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2007.
9. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.: ЎЗМЭ Давлат нашриёти, 2002.

Lobar G'ANIYEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARINI TEMATIK TASNIFLASH NAZARIYASI

Annotatsiya: maqolada terminologiya sohasidagi terminlarni mavzuviy guruhlash nazariy jihatdan o'rganilgan. Davlat boshqaruviga doir terminlarni tematik tasniflashning asosi yaratilgan. Semantik maydon tushunchasi tahlil qilingan. Tematik tasniflashdagi lingvistik yondashuvlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *lingvistik yondashuv, leksik-semantik maydon, leksik birlik, leksik element, tematik tasnif, davlat boshqaruvi terminlari.*

Аннотация: в статье теоретически исследована тематическая группировка терминов в области терминологии. Создана основа тематической классификации терминов, связанных с государственным управлением. Анализируется понятие семантического поля. Изучены лингвистические подходы к тематической классификации.

Ключевые слова: *лингвистический подход, лексико-семантическое поле, лексическая единица, лексический элемент, тематическая классификация, термины государственного управления.*

Annotation: the article theoretically studies the thematic grouping of terms in the field of terminology. The basis of the thematic classification of terms related to state administration has been created. The concept of semantic field is analyzed. Linguistic approaches to thematic classification, studied.

Key words: *linguistic approach, lexical-semantic field, lexical unit, lexical element, thematic classification, state administration terms.*

Tildagi sohaviy birliklarning lug'at tizimidagi o'rnini aniqlash va til sitemasidagi ahamiyatini belgilash maqsadida mavzuviy va ma'noviy guruhlarga tasniflab tadqiq qilishga alohida e'tibor berilgan. Shu paytga qadar leksikologiya tarixiy, qiyosiy leksikologiya, tasviriy va tavsifiy leksikologiya kabi bir necha tarmoqlarga ajratilgan holda tadqiq qilingan. Lug'aviy birliklarni guruhlash uchun tilshunoslikda ikki xil yondashuv mavjud. Bular mavzuviy guruhlash (MG) va leksik-semantik guruhlash (LSG) bo'lib, sohalarga doir terminlarni tadqiq etishda ham shu lingvistik usuldan foydalaniladi. Terminlarni tasniflash va tavsiflash, guruhlashtirish muayyan davrdagi davlat, jamiyat tuzumi, rivoji hamda fan darajasini ko'rsatib beradigan

omil sifatida ham muhimligi ta'kidlangan. Ayniqsa, davlat boshqaruvi terminlarining mavzuviy tasnifi bugungi kundagi siyosiy boshqaruv va jarayon haqida ma'lumot beruvchi, lingvistik jarayonlarni aks ettirgan asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Sohaga tegishli terminlarni tadqiq qilishda ma'noviy guruhlash va leksik-semantik guruhlash mohiyatan bir-biridan farq qiladi. Tilshunos olim A. Hojiyev leksik-semantik guruh alohida ma'noli leksemalarning umumiylik asosida birlashuvini nazarda tutib, bir umumiy ma'no asosida birlashgan so'zlarni "leksik paradigma" tushunchasi bilan qo'llashni ma'qul topgan. Demak, aytish mumkinki, leksik terminlar umumiy mazmun va ma'noga ega bo'lib, mohiyatan yetakchi semantik tushuncha

atrofida birlashadi. Lisoniy ongimizda ham shu tarzda umumiylik asosida jamlanadi. Qachonki ular reallikka o'tganda, ya'ni og'zaki yoki yozma nutqqa ko'chganda xususiy ma'nolarini kashf qiladi. Terminning semantik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularni quyidagicha belgilab olamiz. 1) terminlarning asosiy funksional maqsadi umumiy adabiy tilda so'zlashuvchilardan farqli holatda alohida adresat guruhlar uchun maxsus ma'lumotlarni yozib olish, saqlash va uzatish; 2) termin leksik birlik sifatida tilning ixtisoslashmagan so'zlariga xos umumiy lingvistik jarayonlarga bo'y so'nadi. Tilshunos olimlar leksikologiyada so'zlarni guruhlab tasniflashda semantik maydon, leksik-semantik guruh, tematik guruh, sinonimik qator va onomasiologik guruhlar haqida mulohaza yuritadilar. Bu kabi lingvistik tadqiqotlarda, asosan, ikki xil yondashuvga asoslaniladi. Birinchi yondashuvda leksik birliklar orasidagi ichki lingvistik aloqalarga asoslaniladi. Ushbu yondashuvning eng muhim xususiyati leksik-semantik guruhga kiruvchi barcha leksik elementlarning umumiy semantik xususiyatga asoslangan ko'lyatsiyasidir. Ikkinchisi, ekstralingvistik yondashuvning o'ziga xos xususiyati shundaki, terminlarni tizimlashtirish birinchi navbatda voqelik obyektlari va hodisalari o'rtasidagi tashqi aloqalarga asoslanadi. Tilshunoslar Filin F.P. va Shmelev D.N. tematik guruh leksik birliklarni voqelikdagi ma'lum obyektlar va hodisalarning munosabatlariga asoslangan holda birlashtiradi. Tematik guruhning tarkibi, birinchi navbatda, subyektiv mantiqiy omillar bilan chegaralab olinadi. Tushunchalar orasidagi tildan tashqari aloqalar so'z bilan ifodalanadi va hodisalar va voqelikning o'zi obyektlari o'rtasidagi aloqalarni aks ettiradi. Ya'ni umumiy tushuncha bilan birlashtirilgan so'z guruhlar asosida tematik guruh shakllantiriladi. Chunki ular umumiy mavzu guruhlariga birlashtiriladi.

Keltirilgan nazariy fikrlar asosida davlat boshqaruvi terminlarining tematik guruhlarini leksik-semantik nuqtayi nazardan o'rganish oqilona hisoblanadi. Leksik birliklarning tematik guruhlariga bo'linishi tilning nominativ vositalari o'rtasidagi ichki semantik munosabatlar tahlilini nafaqat istisno qiladi, balki belgilab ham beradi. Ya'ni leksik-semantik guruhlar semantik paradigmani ham vujudga keltiradi. Demoqchimizki, bir nom ostida birlashgan terminlar o'z ichki ma'nolariga ko'ra bir-biridan farq qiladi, ichki ma'nosi asosida o'zaro zidlanadi. Masalan, rasmiy raddiya termini biron-bir da'voning yoki da'volar majmuining yolg'onligini rasman asoslash mazmunini ifodalab, quyidagicha tematik guruhlariga birikadi: hujjat nomini ifodalovchi termin, qonun chiqaruvchi hokimiyatga doir termin va davlat boshqaruvi termini.

Ayrim terminologlarning fikricha, haqiqatda terminlar o'z xususiyatlarining barqarorligi uchun ichki

sababga ega, bu ularning mohiyatidir. Shu bilan birga, bu hodisalarga oid tushunchalar terminlarning ana shu mohiyatining ideal inikosi sifatida qaraladi. Ta'rifi terminlarning ushbu mohiyatini ideal aks ettiradi va mohiyatini ochishga qaratilgan matn sifatida taqdim etiladi. Masalan, Davlatchilik termini tarkibidagi ma'noli qism davlat so'zi bo'lib, arab tilidan o'zlashtirilgan, jamiyatni o'z qonun-qoidalar asosida idora qiluvchi, o'z fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy huquqlarini himoya qiluvchi, bunga qarshi turuvchi kuchlarning qarshiligini sindiruvchi hokimiyat organlari va siyosiy tashkilotlari tizimiga ega bo'lgan mustaqil mamlakat mazmunida ta'riflanib, mohiyatan ideal aks ettirilgan mazmunga ega. Shu sababli ham bu kabi terminlar uzoq vaqt davomida iste'molda saqlanadi va mohiyatini o'zgartirmaydi.

O'zbek terminologiyasining taraqqiyotiga keng ko'lamlı hissa qo'shgan olim Dadaboyev H. sohaga doir mavzuviy-semantik tizimni shakllantirishda davlat boshqaruvidagi tarixiy mansab nomlarini saroy xizmatidagi shaxslar unvonlari, ma'muriy boshqaruv xodimlarining unvon nomlari, hamda viloyat va shahar boshqaruvida mas'ul shaxslar unvon nomlari singari bir necha kichik guruhlariga bo'lgan. Bundan tashqari, Z Xolmanova va B. Abdushukurovning ijtimoiy-siyosiy ma'no ifodalovchi semantik maydon doirasidagi leksemalarni bir necha semantik guruhlariga taqsimlab tahlil qilingan ishlarida tematik tasniflash nazariyasi to'laqonli shakllantirilgan.

O'tgan asrning 30-yillarida nemis olimi I. Trier tomonidan tilshunoslikda umumiy lingvistik "semantik maydon" tushunchasi shakllantirilgan. Tematik maydon qurilishi murakkab ko'p bosqichli tuzilma bo'lib, u ikkilik jarayondir, ya'ni maydon terminologiyada aks ettirilgan voqelikning bir qismini ajratadi va shu bilan birga, semantik umumiylik asosida tahlil qilingan terminlarni birlashtiradi. Yagona leksik makonni shakllantiradi. Davlat boshqaruvi terminlari sohaning holati va uning sifat xususiyatlari qurilish davridagi moddiy va ijtimoiy-siyosiy hayotning aksi sifatida lingvistik ong darajasidan kelib chiqadi. Terminlar assotsiatsiyasining tabeati va alohida tushunchalarning umumiy qismlarini butunning tarkibiga kiritish tamoyiliga ko'ra terminologik aloqalar tizimidagi o'rni bilan belgilab beriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, umumiste'mol leksikasidan farqli holatda fan sohalariga doir terminlar bosqichma-bosqich, ya'ni iyerarxik tartibga solingan shaklda terminologik tizimlariga birlashib, faqatgina shu tizim ichidagina unga muvofiq keluvchi terminologik maydonda o'zining xususiy ma'nosiga ega bo'ladi. Ilm-fan taraqqiyotidagi har qanday rivojlanish ilmiy terminlar yaratish yoki ularga aniqlik kiritishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. –Тошкент: Академия, 2009. – Б. 44-45.
2. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Тошкент. Ёзувчи, 1991. – С. 61-69.
3. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: КомКнига, 2006. – С.92.
4. Madvaliyev A.[va boshq.] jtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: “SAHHOF” nashriyoti, 2021. 45-bet.
5. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Университет, 2004. –Б. 145.
6. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. -М.. Наука, 1982. – С. 190-211.
7. Холманова З. “Бобурнома” лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 91-96.
8. Шмелов Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. -М., 1973.;
9. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан 2010. – Б. 102-103

Manzura ERNAZAROVA,

Toshkent amaliy fanlar universiteti Rus tili kafedrası o'qituvchisi

MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIDA O'QITUVCHILARNING AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqola masofaviy ta'lim jarayonida o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish haqida so'z boradi. Hozirgi bosqichda ta'limni rivojlantirish strategiyasi ko'p jihatdan mamlakatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi, masofaviy ta'lim, o'qituvchi, universitet, yangi texnologiyalar.

Annotation: this article is about the development of information and communication competence of teachers in the process of distance education. At the current stage, the strategy of education development is largely determined by the changes taking place in the society related to the changes in the country.

Key words: information and communication competence, distance education, teacher, university, new technologies.

Аннотация: данная статья посвящена развитию информационно-коммуникативной компетентности педагогов в процессе дистанционного образования. На современном этапе стратегия развития образования во многом определяется изменениями, происходящими в обществе, связанными с изменениями в стране.

Ключевые слова: информационно-коммуникативная компетентность, дистанционное образование, преподаватель, вуз, новые технологии.

Mutaxassislar tayyorlash darajasi va uning individual fazilatlariga qo'yiladigan talablarning o'zgarishi O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish uchun asos bo'ldi. Axborot-ta'lim resurslarini jamlash, ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faol joriy etish, aholining yashash joyidan qat'iy nazar, ta'lim resurslaridan keng qatlamlari uchun erkin foydalanishni ta'minlovchi infratuzilmalarni rivojlantirish bilan faollashmoqda. O'zbekiston ta'lim sohasini isloh qilish bugungi kunda jamiyatni ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilashga olib keldi. Buning sababi zamonaviy jamiyatning asosiy qadriyati va asosiy kapitali yangi bilimlarni izlash va o'zlashtirish, nostandart qarorlar qabul qilishga qodir shaxs ekanligini anglashdir.

Kommunikativ komponent deganda, o'quv jarayoni qatnashchilari o'rtasida, shu jumladan Internet orqali masofaviy aloqalarni tashkil etish, talabalar va

o'qituvchilar o'rtasida pedagogik jihatdan munosib munosabatlarni o'rnatish uchun ta'limni boshqarish vazifalarini hal qilish uchun o'quv jarayonida hosil bo'lgan ma'lumotlardan foydalanish qobiliyati nazarda tutiladi. Telekommunikatsiya (mahalliy tarmoq va Internet) tashkil etilgan o'quv muhiti, kompyuterlardan foydalanish bilan yaxshi munosabatlar muhitini yaratadi, shuningdek, o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishida ilg'or pedagogik texnologiyalarni almashish va tarqatish uchun AKTdan foydalangan holda o'qituvchilarga professional ravishda aloqa qilish imkoniyatini yaratadi [2].

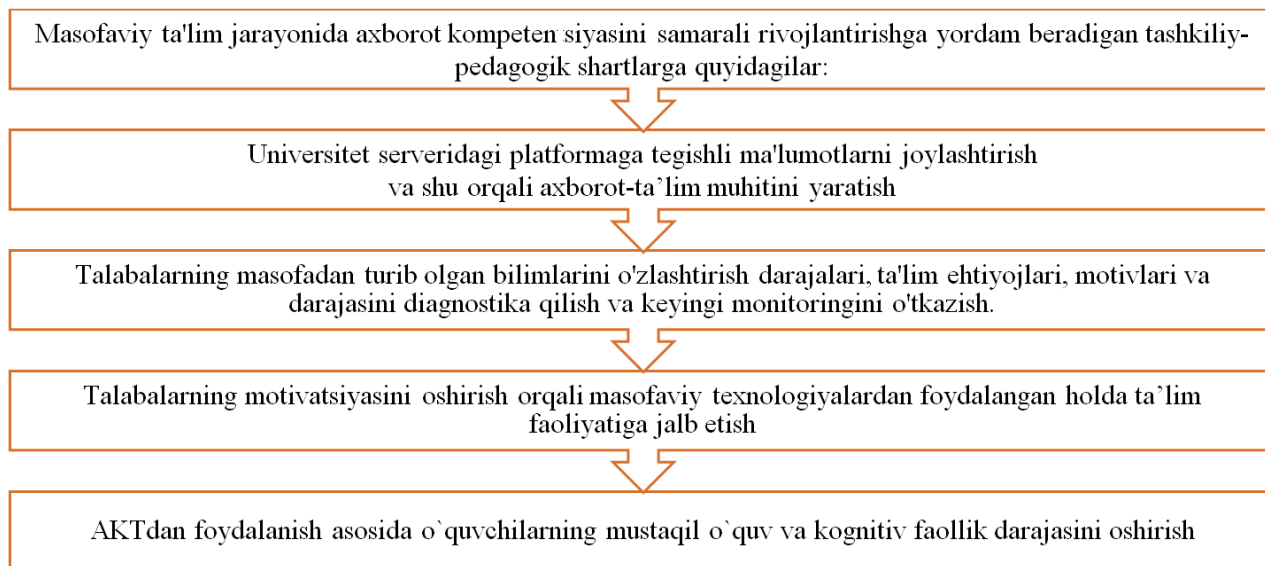
Paradigma almashinuvi zamonaviy ta'limni rivojlantirishning asosiy tendensiyalarini belgilaydi, xususan: uzluksizlik, ommaviy xarakter, fundamentallik, individuallashtirish va insonparvarlik, o'quv maqsadlari bilan tizimli ishlashni o'z ichiga olgan kompetensiyaga asoslangan yondashuvga yo'naltirish, shu jumladan,

ularni shakllantirish komponentlar shaklida. Yangi texnik imkoniyatlarning paydo bo'lishi va o'quv jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish hozirgi vaqtda "ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichda tashkil etish, uni tashkil etish shakllari va usullarini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi. Ushbu shakllardan biri masofaviy ta'limdir Andreev A.A., Polat E.S., Xutorskiy A.B. tomonidan tuzilgan ta'riflar bo'yicha [1] masofaviy ta'lim deganda o'qituvchi va talaba, o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masofadan turib, shaxsiy o'zaro ta'sirsiz, lekin axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan ta'lim shakli tushuniladi. Ta'lim jarayonini masofaviy qo'llab-quvvatlash universitetning an'anaviy o'quv jarayonida masofaviy ta'limga xos bo'lgan vositalar va usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarning masofaviy ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to'liq foydalanish imkonini beruvchi ma'lum darajadagi axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini shakllantirishni taqozo etadi.

An'anaviy ta'limdan o'tgan o'qituvchilar klassik ta'lim jarayonida masofaviy o'qitish vositalarini darhol qo'llashni boshlay olmaydilar. Turli texnologiyalar,

yangi aloqa imkoniyatlari, zamonaviy boshqaruv usullari maxsus malaka talab qiladi. Boshqacha aytganda, o'qituvchilardan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga to'liq tatbiq etish imkonini beruvchi ma'lum darajadagi axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi talab qilinadi. Tadqiqotda qo'llaniladigan axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish tizimi uning ishtirokchilarining o'z-o'zini rivojlantirish va ta'lim jarayonining yuqori samaradorligiga erishish imkoniyatini beradigan ta'lim muhitini yaratishni belgilaydi. Bunday muhit masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash muhiti deb ataladi.

Tizim umumiy maqsadga erishish uchun bir-biriga bog'langan va tashkil etilgan ko'plab qismlarning yig'indisi sifatida ta'rifiga asoslanib, masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash muhitida o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish tizimi tushuniladi, axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi modeli, axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish uchun darajali tuzilma va maqsadga erishishni ta'minlaydigan zarur shart-sharoitlar asosida.

Shunday qilib, amalga oshirilayotgan masofaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash muhitida o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini oshirish bo'yicha taklif etilayotgan tizim qisqa vaqt ichida maksimal natijalarga erishish va o'qituvchilarning ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga motivatsion qiziqishini oshirish imkonini beradi, deb hisoblaymiz.

Axborot-kommunikatsion ta'lim muhitida AKTdan foydalanish o'qituvchiga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- ❖ individual ta'lim yo'nalishlari va individual o'quv rejaları asosida o'qitishni amalga oshirish;

- ❖ o'quv faoliyatining yangi turlarini, masalan, o'qitishning muammoli, tadqiqot va dizayn usullarini amalga oshirish;

- ❖ talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish;
- ❖ o'qitishning interfaol usullarini qo'llash;
- ❖ zamonaviy aloqa vositalarini qo'llash;
- ❖ o'rganilayotgan jarayonlarning kompyuter modellaridan foydalanish.

Tadqiqotning asosiy natijalarini umumlashtirib, biz quyidagi xulosalarni shakllantirishimiz mumkin:

- ✓ Oliy maktab o'qituvchisining axborot kompetensiyasi – bu o'qituvchilik faoliyatida turli

xil ma'lumotlar bilan ishlash, axborot, yo'naltirish, safarbarlik, tashkiliy, konstruktiv, kommunikativ, o'quv faoliyatida namoyon bo'ladigan ajralmas ko'p bosqichli, kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy ta'limdir;

✓ oliy maktab o'qituvchisining axborot kompetensiyasi: zamonaviy axborot kompetensiyasini shakllantirish orqali ta'lim makonini rivojlantirish imkoniyatlarini belgilovchi obyektiv sifat hodisasi bo'lgan qadriyat sifatida qaraladi; o'qituvchilik faoliyatida har xil turdagi ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyatida namoyon bo'ladigan bilim va ko'nikmalarni

tashkil qilish tizimi orqali; shaxsning o'z ichki kuchlari natijasida, xususan, qo'shimcha kasbiy ta'lim tizimida o'z rolini tushunish va axborot faoliyatini o'z-o'zini baholashga qaratilgan.

Yuqoridagilarni xulosa qilsak, masofiy ta'lim tizimida o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish bu oliy ta'lim o'qituvchisiga pedagogik faoliyatni AKTga boy muhitda samarali amalga oshirish imkonini beradigan jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андреев А.А., Полат Е.С., Хуторский А.Б. Совершенствование организационных форм дистанционного обучения <https://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertatsiya-sovershenstvovanie>
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlan-ich-sinf-ituvchilarini-ahborot-kommunikatsion-kompetentligini-rivozhlantirish>

Maxfuza AXMADJONOVA,
Qo'qon DPI o'qituvchisi

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MATN MUAMMOSINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida badiiy matn lingvistikasi tushunchasining mohiyati va matn muammosining o'rganilish tarixi haqida fikr yuritiladi. Jahon tilshunosligida matnga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar mavjudligi haqida fikr yuritiladi. Adabiyot sifatida matnning lingvistik mohiyati bilan bog'liq bo'lgan ilmiy adabiyot, monografiya va dissertatsiyalar to'g'risida qarashlar mavjud.

Kalit so'zlar: *matn, gap, badiiy matn, nutq, nutqiy kommunikatsiya, kommunikativ mohiyat, matn nazariyasi, matn lingvistikasi.*

Аннотация: в статье рассматривается сущность понятия лингвистика художественного текста и история изучения проблемы текста в современном узбекском языкознании. В мировой лингвистике считается, что существуют разные подходы к оценке текста и этого явления. В качестве литературы существуют взгляды на научную литературу, монографии и диссертации, связанные с языковой сущностью текста.

Ключевые слова: *текст, речь, художественный текст, речь, речевое общение, коммуникативная сущность, теория текста, лингвистика текста.*

Annotation: the article discusses the essence of the concept of linguistics of artistic text and the history of the study of the text problem in today's Uzbek linguistics. In world linguistics, it is thought that there are different approaches to the evaluation of the text and this phenomenon. As literature, there are views on scientific literature, monographs and dissertations related to the linguistic essence of the text.

Key words: *text, speech, artistic text, speech, speech communication, communicative essence, text theory, text linguistics.*

Matn lingvistikasi tilshunoslikning alohida sohasi, yo'nalishi sifatida shakllandi, muttasil rivojlanib kelmoqda, yangidan-yangi nazariy umumlashmalar qilinmoqda. Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan belgilash va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Matnni lingvistik tadqiqot objekti sifatida o'rgangan I. R. Galperin "matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yetakchi jihatlardan biri sifatida yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik" ekanini alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir.[1]

Matnning lingvistik xususiyatlarini hisobga olib,

ba'zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba'zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi), gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko'ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta'kidlaydilar: bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo'shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo'ladi. Tekshiruvchilarning ko'pchiligi bu sohani birinchi qarash bo'yicha yoritmoqdalar.

O'zbek tilshunosligida matn tadqiqi xususida gap ketganda, M.To'xsanovning "Mikromatn va o'zbek badiiy nutqida uning kogerentligini ifodalovchi

vositalar” mavzusidagi nomzodlik ishini ta’kidlash joiz [2]. A.Mamajonovning 1989-yilda nashr qilingan “Tekst lingvistikasi” nomli qo’llanmasi ushbu masalaga bag’ishlangan dastlabki o’quv qo’llanmasi ekanligi bilan diqqatga sazovor.[3] M.Hakimovning “O’zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o’zbek tilining ilmiy uslubi matn kategoriyasi aspektida o’rganilgan [4].

O’zbek tilshunosligida ham matn va uning tadqiq borasida ancha-muncha ishlar qilingan. O’zbek tili ilmida birinchilardan bo’lib akademik G’.Abdurahmonov 1980-yilning 10-12-sentyabrida Toshkentda bo’lib o’tgan sobiq Ittifoq turkiyshunoslarining III konferensiyasida matn nazariyasiga bag’ishlangan ma’ruza qilib, muammoning mohiyati va yechimlari haqida o’z fikrlarini bildirgan, bir qator matn turlarini ajratib ko’rsatgan edi. [5:93] Ulkan tilshunos A.G’ulomov matnning mohiyati bo’yicha o’zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan. U dunyo tilshunosligida kechayotgan jarayonlardan muttasil boxabar keng qamrovli olim sifatida “Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis” darsligi (M.Asqarova bilan hamkorlikda)ni qayta ishlab, to’ldirib, uchinchi nashrini tayyorlar ekan, matn masalasini chetlab o’tolmaydi, ixcham bir tarzda bo’lsa-da, matn haqidagi qarashlarini kitobga kiritadi. A.G’ulomov gapdagi fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to’liqligi butun matndan anglashilishini ta’kidlab, uch abzasdan tashkil topgan yaxlit matn misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi: Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo’shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To’liq fikrni, odatda, gapdan yirik bo’lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir komponenti sanaladi. 2.Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog’langan bo’ladi. Uning o’z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo’ladi. 3.Sodda gap butunlik sostavida ma’lum sharoitlarda o’zicha bir abzasni tashkil qilishi mumkin... 4.Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruksiya tekst sanaladi. Ayrim - uzuq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi. 5.Tekst bir butunlik bo’lganligidan, u o’z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo’lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzatslarga, gaplarga) bo’linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko’rsatadi. Nutq tekst tusida namoyon bo’ladi. 6.Tekst – yirik nutq parchasi, abzas esa tekstning bo’lagi. Tekstning hamma ko’rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma’lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik.

O’zbek tilshunosligida matn lingvistikasi bo’yicha umumlashtiruvchi, ta’limiy xarakterdagi ilk ishlardan

biri A.Mamajonov tomonidan yaratilgan. Uning filolog-talabalar uchun mo’ljallangan “Tekst lingvistikasi” nomli maxsus kursida matn haqidagi ilmiy qarashlar tahlil etilgan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog’lanishi va bog’lovchi vositalari, matn birliklariaro sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar masalalari bayon qilingan.[3] Keyinroq shogirdi M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda nashr ettirgan “Matn sintaksisi” nomli o’quv qo’llanmasida matnning struktur-semantik va stilistik jihatlari, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat atroficha tahlil qilingan, tegishli xulosalar umumlashtirilgan. [6]

Dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag’ishlangan ishlarning ko’pchiligida “diskurs” termini bot-bot qo’llanadi. V.Xegay haqli ravishda ta’kidlaganidek, bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo’lsa-da, matn lingvistikasining o’zida ham yagona, ko’pchilik tomonidan e’tirof etilgan talqini, ma’nosi yo’q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab “diskurs” va “matn” terminlari ayni bir tushuncha uchun qo’llangan bo’lsa, keyinroq “matn” yozma kommunikatsiyaga nisbatan, “diskurs” esa og’zaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan. [7:63-66] Masalan, golland tilshunoslari T.A. van Deyk va V.Kinchlar “keyingi yillarda bir qator gumanitar va ijtimoiy fanlarda bog’li nutq yoki diskursni o’rganishga bo’lgan qiziqish ortgan”ligini ta’kidlar ekan, “diskurs”ni “bog’li nutq”ning sinonimi sifatida qo’llaydi. [8:153] Bog’li nutq deganda, albatta, matn tushuniladi, ko’rinadiki, “matn” va “diskurs” terminlari teng ma’noli so’zlar sifatida ishlatilgan. “Matn” va “diskurs” terminlarini bir-biridan farqli tushunchalar ifodasi uchun qo’llash ham keng tarqalganligini kuzatish mumkin.

M.Yo’ldoshev badiiy matnning lingvopoetik tahlil qilishga bag’ishlangan doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Mazkur doktorlik ishida badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo’lish tarzi o’zbek adabiyotining eng sara asarlari misolida tahlil qilingan, badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertekstuallik muammosi faktik materiallar asosida tasnif va tavsif qilingan, badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari ishlab chiqilgan, shuningdek, badiiy matnning shakllanish tarzi va unda ishtirok etuvchi lisoniy omillar o’rganilib, badiiy matnda fonografik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning poetik aktuallashish mexanizmlari tadqiq etilgan. [9] Matnning o’rganishning lingvostatistik metodlarini tahlil va tatbiq qilish ham matn lingvistikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu borada samarqandlik olimlar S.Karimov, B.Yo’ldoshev, D.O’rinboyevalarning tadqiqotlari e’tiborga sazovor.

Xulosa. Badiiy matnning lingvistik mohiyati tilshunoslikda alohida o’ringa ega tushuncha

hisoblanadi. Matnning lingvistik xususiyatlarini keltirish borasida fikrlar hamon munozarali hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlar asosida yaxlit xulosa qilishimiz mumkinki matn tilshunoslik nuqtayi nazaridan barcha lingvistik xususiyatlarni o'zida mujassam etgan murakkab tuzilmadir va u tilshunoslikning barcha sohalarining asosiy o'rganish obyektlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Galperin I.R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. 1981.
2. Tuxsanov M. Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogerentnosti v uzbekskoy xudojestvennoy rechi: Avtoref. diss. ...k-ta filol. nauk. -Tashkent, 1987.
3. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. –Toshkent, 1989.
4. M.Hakimov “O‘zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari”
5. III Vsesoyuznaya tyurkologicheskaya konferentsiya // Sovetskaya tyurkologiya. -Baku, 1981, N1, s.93.
6. Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. -Farg‘ona, 2002.
7. Xegay V. O ponyatii diskurs // Filologiya masalalari, 2006, N 2 (11), 63-66-betlar.
8. Deyk van T.A., Kinch V. Ko‘rsatilgan asar, 153-bet.
9. Yo‘ldoshev B. Matnni o‘rganishning lingvostatistik metodlari (uslubiy qo‘llanma). -Samarqand, 2008.

Sadoqat SAMANDAROVA,

*O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti*

EVFEMIK FRAZEOLOGIZMLAR TUSHUNCHASI VA UNING O‘RGANILISH TARIXI

Annotatsiya: mazkur maqolada tilshunoslikda nisbatan kam o‘rganilgan evfemik frazeologizmlar haqida umumiy tushuncha va rus hamda o‘zbek tadqiqotchilari tomonidan bu mavzuga bildirilgan munosabatlar haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Shuningdek, evfemik frazeologizmlarga misollar keltirilib ular leksikologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, evfemizm, disfemizm, evfemik frazeologizm, konnotativ ma‘no, idioma, sof ma‘nodoshlik, leksik ma‘nodoshlik.*

Аннотация: в данной статье дается общее представление об эвфемистической фразеологии, относительно малоизученной в лингвистике, и сведения об отношении российских и узбекских исследователей к этой теме. Также приводятся и анализируются примеры эвфемистической фразеологии с лексикологической точки зрения.

Ключевые слова: *фразеологизм, эвфемизм, дисфемизм, эвфемистическая фразеология, коннативное значение, idioma, чистая семантика, лексическая семантика.*

Annotation: in this article, there is a general understanding of euphemistic phraseology, which is relatively little studied in linguistics, as well as information about the attitudes expressed by Uzbek and Russian researchers to this topic. There are also given examples of euphemistic phraseology and analyzed from a lexicological point of view.

Key words: *phraseologism, euphemism, dysphemism, euphemistic phraseology, connotative meaning, idiom, absolute semantics, lexical semantics.*

Kirish. Frazеologizm (yun. phrasis – ifoda, jumla + logos - so‘z) tuzilishiga ko‘ra so‘z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma‘no anglatadigan, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug‘aviy birlikdir. [5, 364]

Frazеologizmlar turg‘un birikma hisoblanib, ko‘chma ma‘noda ishlatiladi. Bu birliklar ham evfemizmlar kabi tilning etnokulturologik xususiyatlaridan kelib chiqib shakllanadi. Ya‘ni ma‘lum bir tilning tarixiy taraqqiyotida milliy qadriyatlar ta‘sirida yuzaga kelib og‘zaki va yozma nutqda shakllanib keladi.

Frazеologizmlar, shaklan o‘zlariga o‘xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so‘zlarni

erkin tanlash, almashtirish yo‘li bilan yuzaga kelmaydi, balki ma‘no va muayyan leksik-grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qo‘llanadi, ya‘ni frazeologizm tarkibidan biror qismni chiqarib tashlash, tushirib qoldirish mumkin emas: anqoning urug‘i, arpasini xom o‘rmoq, chuchvarani xom sanamoq, terisiga sig‘may ketmoq, kapalagi uchmoq, ko‘ngli joyiga tushmoq, qo‘li ochiq, qulog‘i og‘ir va b. [7]

“Frazеologiya” atamasi taniqli shveysariyalik olim Ch.Balli tomonidan XX asrning birinchi yarim yilligida tilshunoslikka kiritilgan. Shu sabab frazeologiya grammatika, fonetika va leksikologiyaga nisbatan tilshunoslikning “yosh” sohasi hisoblanadi.

Asosiy qism. Evfemik frazeologizmlar esa murakkab lingvistik birlik sanaladi. Bunday birikmalar o'zida ham frazeologizmlar, ham evfemizmlarga xos xususiyatlarni mujassam qiladi. Frazeologik birliklarga mavjud so'zga yangi ma'no yuklash, barqarorlik (leksik hamda grammatik), kontekstual ma'no o'zgarish imkoniyatiga egalik, obrazlilik kabi xususiyatlar xos bo'lsa, tabulashgan yoki axloqiy me'yorlarga to'g'ri kelmaydigan denotatlarni yumshatish hamda pardalash funksiyalari yordamida nomaqbul so'zga majoziy ma'no yuklash esa evfemizmlarning tabiatini ochib beradi.

Evfemizmlarning vazifalaridan biri nutqda dag'al tushunchalarni yumshatishdir. Frazeologizmlarning asosiy vazifasi unday bo'lmasa-da, ular ham qulay nutqiy sharoitda evfemik vazifada voqelanishi ham mumkin. Frazeologik birlik evfemik vazifada kelishi uchun yo neytral yoki ijobiy bo'yoqqa ega bo'lishi, salbiy denotatni pardalab ifodalash xususiyatiga ega bo'lishi lozim. [3, 34]

Frazeologizmlar nutqni "uslubiy jihatdan jozibali, quloqqa yoqimli eshitiladigan" qilishi jihatidan birikma shakliga nisbatan evfemik frazeologizmlarda badiiy tasviriy ifoda yaqqol ifodalanadi.

Frazeologik evfemizmlarning tadqiq qilinish tarixiga ko'ra, rus tilshunosligida A.N.Baranov va D.O.Dobrovolskiyning monografiyalarida mavzuga oid kichik bo'limlar uchraydi. Idiomalarning diskursiv xususiyatlarini ta'riflashda mualliflar "evf." (evfemizm) va "disf." (disfemizm) belgilarini qo'shadilar:

"...evf. idiomalarning ikkita asosiy sinfi tavsiflanadi: 1) qadrsizlangan tushunchalar o'rnida ishlatiladigan idiomalar va 2) tabu nominatsiyalar o'rniga qo'llaniladigan idiomalar". [2, 558]

Shuningdek, olim Y. Arsentyeva nomzodlik dissertatsiyasida ingliz va rus tillaridagi evfemik frazeologizmlarni batafsil tahlil qilgan. Unda ikki tilning evfemik lug'atlarida uchraydigan iboralar qiyosiy ravishda o'rganilgan. Frazeologiya va evfemizmlarning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq qilinib, evfemik frazeologizmlarning maqsad va vazifalari aniqlashtirilgan: "Evfemik frazeologizmlar frazeologik birliklarning xarakterli xususiyatlarga ega. Shu bilan birga ular nominatsiyaning maxsus evfemistik turi bilan tavsiflanadi" [1, 37].

Mazkur ish rus tilshunosligining bugungi kundagi ayni mavzudagi tadqiqotlar uchun asosiy manba sifatida foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida esa A.Mamatovning "O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari" dissertatsiyasida frazeologizmlarning evfemik va disfemik jihatdan shakllanish xususiyatlari tadqiq qilingan.

Shuningdek, SH.Shamsiyevaning xitoy va o'zbek tillaridagi evfemik ifodalarning qiyosiy tahliliga asoslangan tadqiqotida Evfemik frazeologizmlarga

alohida to'xtalib, shunday fikrlar keltiriladi:

"Xitoy va o'zbek tilidagi evfemizmlarning katta qismi evfemik frazeologizmlardir. Evfemik frazeologizmlarning kelib chiqishi lingvistik jihatdan so'z birikmalarining leksikalizatsiyasiga borib taqaladi".

Mazkur tadqiqot ishida ikki tilda bir xil mazmuni yumshatishga yo'naltiriladigan o'xshash evfemik frazeologizmlar ikki turga bo'lib tasniflanadi:

1. Sof frazeologik ma'nodoshlik.
2. Leksik-frazeologik ma'nodoshlik. [6, 36]

Frazeologik ma'no konnotativ komponentning kontekstga xos ravishda o'zgarishlari, obrazlilik orqali ma'noning qayta talqin qilinishi, leksik va grammatik barqarorlik bilan tavsiflanadi. Frazeologik birliklar-evfemizmlar yordamida ijtimoiy va axloqiy jihatdan nomaqbul yoki taqiqlangan mazmuni neytral, ijobiy baholangan holda tildan tashqari denotatsiyalar, ayniqsa, yuqori tasviriy ifoda bilan ifodalash ularning so'z yoki birikma tarzidagi evfemizmlardan o'ziga xos farqli xususiyatidir.

Frazeologik birlik-evfemizmlarning belgi-denotativ ma'nosini yumshatish va pardalashning asosiy jihati mavjud vaziyatni yaxshilikka yo'yishga undashdir. Masalan, o'lim bilan bog'liq holatlarda "yolg'on dunyodan boqiy dunyoga rihlat qilish" iborasi aynan shunday maqsadda, abadiy dunyoga safar qilish ifodasi bilan mazmuni yumshatadi. Qarilik obraziga nisbatan "umrning shomi" iborasi ham shu tarzda qo'llaniladi, deb aytish mumkin.

Tilshunos olim B.Yuldoshevning ibora xususidagi qarashlari fikrimizni tasdiqlaydi. "Frazeologik birliklar so'zlardan farqli holda obyektiv reallikdagi muayyan voqea-hodisani nomlash uchun emas, balki unga nisbatan modal munosabatni ifodalash maqsadida yuzaga keladi. Tildagi frazeologik birlikning asosiy qismi ma'no jihatidan insonga qaratilgan: ular kishini biror fizik, ruhiy, axloqiy, intellektual xususiyatini, xatti-xarakatini baholaydi. Shu sababli frazeologik birliklarning ma'no tarkibida ko'pincha konnotativ element ishtirok etadi. Bu element frazeologik birlikning denotativ ma'nosiga emotsional-ekspressivlik yuklaydi". [4, 12]

Evfemik frazeologizmlarda, shuningdek, mazmuni bir me'yorga keltirish (neytrallashtirish) xususiyati ham ko'zga tashlanadi. Masalan, pul tugashi, pulsizlik bilan bog'liq holatlar, har qanday inson uchun yoqimsizdir. Shunday vaziyatda "pulning tagi ko'rinyapti" iborasini qo'llash mazmuni neytrallashtiradi.

Evfemik frazeologizmlarning yana bir o'ziga xos jihati shundaki, frazeologizmi tashkil qiluvchi turli xil leksik komponentlarni umumiy belgi funksiyasi bo'lib ifoda etilayotgan hodisaga butunlik bilan yo'naltirilganlikni amalga oshiradi. Shuningdek, madaniy komponentlarni turmush tarzi xarakteri ijtimoiy yukini o'zida mujassam qilgan aspektlar orqali namoyon bo'lishidir.

Xulosa. Evfemik frazeologizmlarni tadqiq qilish o'zbek tilining frazeologik, semantik, leksikologik, pragmatik, sotsiolingvistik, leksikografik sohalari doirasidagi qirralarini namoyon qiladi. Qolaversa, badiiy va publitsistik uslubda matn yaratish imkoniyatlarini oshiradi. Shu jihatdan, bu mavzuga o'zbek tilshunosligining ilmiy qatlamida ehtiyoj mavjud, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arsenteyeva Y. Frazeologizmi-evfemizmi v angliyskom i russkom yazikax dis. ... kand. filol. nauk. Kazan. 2012.
2. Baranov, A.N., Aspekti teorii frazeologii /A.N.Baranov, D.O.Dobrovolskiy. - M.: Znak, 2008.
3. Senichkina Y.P. Evfemizmi russkogo yazika. – M.: Visshaya shkola, 2006.
4. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. dokt... diss. avtoref. – Toshkent, 1993.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2020.
6. Shamsiyeva SH. Xitoy va o'zbek tillarida maishiy evfemizmlarning lingvomadaniy talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2020.
7. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-f/frazeologizm-uz/>

Dilzodaxon SAYDALIYEVA,
Qo'qon DPI o'qituvchisi

O'ZBEK STRUKTUR TILSHUNOSLIGINING RIVOJIDA PROFESSOR SHARIFA ISKANDAROVANING O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqola Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori Sharifa Iskandarova ham o'z ilm va hayot yo'li bilan ko'pchilikning havas va muhabbatiga erishgan olim, ilm nuri bilan o'z umrini yorug' qila olgan ustozlarimizdan biri ekanligini, bugun o'zbek filologiyasi rivojiga munosib ulush qo'shib kelayotganligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, struktura, sistem tilshunoslik, matn, strukturalizm, glossematika va deskriptiv lingvistika.*

Аннотация: в данной статье показано, что Шарифа Искандерова, профессор Ферганского государственного университета, доктор филологических наук, является ученым, завоевавшим восхищение и любовь многих людей своими знаниями и жизнью, и является одним из наших преподавателей, сумевшим осветить свою жизнь в свете науки считается, что она вносит приличную лепту в развитие узбекской филологии.

Ключевые слова: *лингвистика, сравнительное языкознание, структура, систематическая лингвистика, текст, структурализм, глоссематика и описательная лингвистика.*

Annotation: this article shows that Sharifa Iskanderova, Professor of Fergana State University, Doctor of Philology, is a scientist who has gained the admiration and love of many people through her knowledge and life, and is one of our teachers who was able to illuminate her life with the light of science. it is thought that it is adding a decent share to the development of Uzbek philology.

Key words: *linguistics, comparative linguistics, structure, systematic linguistics, text, structuralism, glossematics and descriptive linguistics.*

Taniqli tilshunos olim, professor Sh.Iskandarova tavalludining 60 yilligi munosabati bilan professor M.Mamajonov hammuallifligida yozilgan "Maktab yaratgan marg'ilonlik olim" maqolasida Sh.Iskandarovanning tilshunoslik ilmiga qo'shgan

hissasi, olim shaxsining alohida jihatlari haqida fikr yuritiladi: "Til haqidagi fan paydo bo'libdiki, bu fan vakillari til va borliq, til va tafakkur munosabatlarini aniqlash, tilning tafakkur rivoji va tafakkurning til taraqqiyotidagi o'rnini belgilash

ilinjida ter to'kadi. Tildek ko'hna hodisani tadqiq etish yo'lidagi urinishlarning ibtidosi qadim hind yurtida boshlangan va bugun ham yer yuzining qariyb barcha hududlarida tilni o'rganish ishlari bir zum bo'lsin tin olgani, to'xtagani yo'q. Tilchilikni kasb qilgan katta-yu kichik fanning eng yangi, eng ilg'or qarashlarini tatbiq qilgan holda til tilsimlarini ochish bilan band. Ana shunday azmoyish bilan til tadqiqini o'z zimmasiga olgan chin olimalar siyrak uchraydi. Butun shakl-u shamoyili hamda aqliy-ruhiy quvvatidan o'zbeklik, so'zga sadoqat barq urib turadigan tilshunos olimalardan biri, hech shubhasiz, Sharifa Iskandarovadir" .[1:12]

Maqola mualliflari Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori Sharifa Iskandarova ham o'z ilm va hayot yo'li bilan ko'pchilikning havas va muhabbatiga erishgan olim, ilm nuri bilan o'z umrini yorug' qila olgan ustozlarimizdan biri ekanligini, bugun o'zbek filologiyasi rivojiga munosib ulush qo'shib kelayotgan fidoyi olimaning umr yo'li ko'pchiligimiz uchun ibrat yo'lga, ustozning o'zi esa ayol ilmi saodatining timsoliga aylanib borayotganligini ta'kidlaydilar.

Mazkur maqolada e'tirof etilganidek, Sharifa Iskandarova Farg'ona davlat universitetining kashfiyoti, qutlug' dargohdagi ma'rifiy olamning tirik hosilasidir. U aynan shu dargohda oliy ta'limni egallab, ilm yo'lidan qadam tashlashni boshlagan. Olimalik baxtiga erishib, ustozlik maqomi bilan sharaflanishiga ham otaxon oliygohimiz vobasta bo'ldi. Ustoz o'zining bugungi toleyi, erishgan muvaffaqiyatlari zamirini Farg'ona davlat universiteti nomi bilan bog'lashi bejiz emas.

Farg'ona davlat universiteti rektori, professor B.Shermuhhammadovning "Ilmgaga muhabbat va sadoqat" nomli maqolasida istiqloqlarning dastlabki yillarida "O'zbek nutq odatining muloqot shakllari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan olim universitetdagi mehnat faoliyatiga yanada o'z shuurini baxsh etganligi, o'tgan yillar davomida bor bilim va salohiyati, iqtidorini filologiya ilmining tilshunoslik nazariyasi, leksikologiya, leksikografiya, grammatika, tilni sistema sifatida o'rganish, lingvistikada maydon nazariyasi, pragmatika, etnolingvistik singari o'nlab yo'nalishlari taraqqiyoti uchun sarflaganligi, ayniqsa, hozirgi o'zbek pragmatolingvistikasi va kognitolingvistikasining ibtidosini professor Sharifa Iskandarova nomi bilan bog'lashlik to'g'ri bo'lishi ta'kidlanadi.

"Ustoz Sharifa Iskandarovani o'zbek tilshunosligining tirik xazinasi, desak ham xato bo'lmaydi. Uning muallifligida yaratilgan 30 dan ortiq kitoblar, jumladan, darslik, monografiya va o'quv uslubiy qo'llanmalar, 300 ga yaqin ilmiy maqolalar ana shu xazinaning qimmatli gavharlari sifatida qadrlanayotgani, o'qib-o'rganilayotgani ham buning

dalilidir"., [1:13] deydi "Maktab yaratgan marg'ilonlik olim" maqolasining mualliflari.

Ta'kidlash kerakki, bugungi kunda respublikamiz ilm-fan taraqqiyotida Farg'ona filologiya maktabining o'z nufuzi va o'rni bor. Bu maktabning bunyod bo'lishi va o'z ilmiy an'analariga ega bo'lishida, tom ma'noda taraqqiy etishida Sharifa Iskandarova kabi zahmatkash va fidoyi olimlarning sa'y-harakatlari va mehnatlari beqiyosdir. Shu bois ham ustozni ana shu nufuzli maktabning onasi, Farg'ona filologiya maktabidan yetishib chiqayotgan olim ayollarning yetakchisi deb aytishga haqlimiz, albatta.

Zamonaviy tilshunoslikning muhim jihati shundaki, shu kungacha tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolayotgan, lekin muloqot jarayonining to'g'ri amalga oshirilishini ta'minlovchi omillarga e'tibor qaratila boshlandi. Natijada, tilning funksiyalashuvida "til va uning egasi" munosabatini ko'rsatuvchi kommunikativ, kumulyativ, ekspressiv, estetik kabi funksiyalarni to'laqonli yoritishga yo'l ochuvchi muhim belgilar, ya'ni uning pragmatik, kognitiv, sotsiologik va psixologik omillari tadqiqotchilar nazariga tushdi. Demak, XXI asr tilshunosligining, xususan, o'zbek tilshunosligining metodologik asosini "olam-inson-til" munosabatiga asoslangan kognitivizm tashkil qilmoqda. Til hodisalarini til-olam-inson modeli asosida tahlil etish tilshunoslikda til-madaniyat, til-ma'naviyat, til-muloqot tarzidagi tadqiqotlarning maydonga kelishiga turtki bo'ldi.

Ta'kidlash lozimki, Sh.Iskandarova tomonidan 1993-yilda himoyaga olib chiqilgan "O'zbek nutq odatining muloqot shakllari" nomli nomzodlik dissertatsiyasi til va muloqot, til va madaniyat, til va ma'naviyat munosabatlarini o'zbek muloqot odobi tahlili misolida ochib berishga qaratilgan, antroposentrik paradigma asosida olib borilgan ilk tadqiqotdir. Unda o'zbek nutq odati masalalarini nazariy aspektida o'rganish maqsad qilingani holda, o'zbek tilshunosligida ilk marotaba nutqiy odat masalalari o'rganildi, nutqiy odatning mundarijasi belgilandi, uning presuppozitsiya bilan aloqasi, ma'nodoshlik qatorlari, paralingvistik va sotsiolingvistik jihatlari ochib berildi hamda o'zbek lingvomadaniy muhitida murojaat shakllarining muloqot jarayonidagi ahamiyati yoritildi. Ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligida hozirgi kunda dolzarb muammoga aylangan va yangi tilshunoslik yo'nalishining – lingvokulturologiyaning maydonga kelishiga sabab bo'lgan lingvomadaniy masalalar Sh.Iskandarovaning e'tiborini bundan 30 yil muqaddam tortdi va zukko tilshunos ushbu yo'nalishda ham dastlabki tadqiqotni amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi.

Shunday qilib, o'z ilmiy faoliyatini nutqiy jarayonni tadqiq etishdan boshlagan professor

Sharifa Iskandarova keyinchalik tinimsiz izlanishda davom etdi va tobora toblanib til sistemasini o'zaro munosabatda bo'lgan maydonlar butunligi sifatida o'rganishda o'ziga xos lingvistik konsepsiya yarata oldi.

Bugungi kunda olim tilshunoslik nazariyasi, leksikologiya, leksikografiya, grammatika, tilni sistema sifatida o'rganish, lingvistikada maydon nazariyasi, pragmatika, etnolingvistika muammolari bo'yicha samarali ish olib bormoqda. Sh.Iskandarova qalamiga mansub 5 ta monografiya, 30 ga yaqin o'quv-uslubiy qo'llanma, 300 dan ortiq ilmiy maqolalari buning dalilidir. Ayniqsa, olimaning "Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish", "Til sistemasiga maydon asosida yondashuv" monografiyalari, universitet filologiya yo'nalishi bakalavr va magistr-talabalari uchun "O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya", "Sistem tilshunoslik asoslari", "Umumiy tilshunoslik", "Tilshunoslik nazariyasi", "Tilshunoslikning nazariy masalalari", "O'zbek tili", "Til strukturasi", "Nazariy tilshunoslik", "Tilshunoslik nazariyasi" singari darsliklari, qator o'quv qo'llanmalari ilm ahli tomonidan e'tirof qilingan.[2]

Olima qarashlariga ko'ra, o'zbek tili leksikasini FSM sifatida o'rganishda leksikani makromaydon

tarzida qaralib, u turlicha mikromaydonlarga ajratiladi", deb yozadi va ular mos ravishda ichki bo'linishlarni tashkil etadi. [2:6] Bunda olimaning o'zbek muloqotini nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda o'rganish haqidagi nomzodlik dissertatsiyasi katta nazariy ahamiyat kasb etadi. Professor Sh.Iskandarova nutqiy etiket uchun muloqotning o'rni va paytining mavjudligi, so'zlovchi va tinglovchining ishtiroki, maqsad, asos, aloqa vositalari, xulq-atvorning maxsus belgilangan shakllari, ifoda mavzusi, so'zlashuvchilarning o'zaro munosabatlariga xos xususiyatlar, ijtimoiy belgilar, vaziyatning rasmiy va norasmiylik belgilarini tanlab, ularni barqaror va o'zgaruvchan belgilarga ajratib tadqiq etadi.[3:27]

Xulosa: Professor Sh.M.Iskandarova "O'zbek nutq odatining muloqot shakllari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida turli tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiluvchi "vazifa" so'zining ma'nolari nutqiy etiketga tegishlilikini, nutqiy etiketning eng asosiy vazifalaridan biri aloqa o'rnatish bo'lib, unda xususiy va ommaviy tarzda aloqa o'rnatish va muloqotni saqlash tushunilishini, bu vazifa so'zlashuvchilarning yoshi, jinsi, tanish-notanishligi, muloqot sharoiti asosida o'ziga xos o'rin tutishini alohida ta'kidlab o'tadi.[4:6]

Foydalanilgan adabiyotlar

1 Ibragimova E., Mamajonov M. Maktab yaratgan marg'ilonlik olim // Ilmning nurafshon yo'li. – Farg'ona, 2023. 12-bet

2. Iskandarova Sh. Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish. – Toshkent: Fan, 1998; Iskandarova Sh. Til sistemasiga maydon asosida yondashuv. – Toshkent: Fan, 2007; Iskandarova Sh. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001; Iskandarova Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – Farg'ona, 2006; Iskandarova Sh. Umumiy tilshunoslik. – Andijon, 2007; O'sha muallif. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008; O'sha muallif. Tilshunoslikning nazariy masalalari. – Farg'ona, 2014; O'sha muallif. O'zbek tili. – Farg'ona, 2016; O'sha muallif. Til strukturasi. – Farg'ona, 2017; O'sha muallif. Nazariy tilshunoslik. – Farg'ona, 2019; O'sha muallif. Tilshunoslik nazariyasi. – Farg'ona, 2022.

3. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – Б.27.

4. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.6.

Dilara DOSPANOVA,
filologiya fanlari nomzodi,
TATU dotsenti

TIL VA MADANIYATNING O'ZARO TA'SIRIDA ANTROPONIMLAR

Annotatsiya: maqola turli til madaniyatlarining tarixiy o'zaro ta'siri paradigmasida antroponimlarning lingvomadaniy jihatini tavsiflashga bag'ishlangan. Shuningdek, tilda ismlar, ularning antroponim xususiyatlari haqida ham fikr bildirildi.

Kalit so'zlar: *antroponim, madaniyat, tarix, til va madaniyatning o'zaro ta'siri, antroponimik tizim.*

Аннотация: статья посвящена описанию лингвокультурологического аспекта антропонимов в парадигме исторического взаимодействия разных языковых культур. Также было высказано мнение об именах в языке, их антропонимических особенностях.

Ключевые слова: *антропоним, культура, история, взаимодействие языка и культуры, антропонимическая система.*

Annotation: the article is devoted to the description of the linguistic and cultural aspect of anthroponyms in the paradigm of historical interaction of different language cultures. An opinion was also expressed about the names in the language, their anthroponymic features.

Key words: *anthroponym, culture, history, interaction of language and culture, anthroponymic system.*

Madaniyatni o'z g'oyasiga mos keladigan faoliyat deb ta'riflash mumkin. U inson faoliyatining boshqa turlaridan (o'rganish, xayoliy ijodiy jarayon va boshqalar) ajralmas ekani ma'lum. Shu nuqtai nazardan, nutq xalq milliy madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammolaritilshunoslar, etnologlar, sotsiologlar va madaniyatshunoslarning o'rganish obyekti hisoblanadi.

Har qanday ona tilida so'zlashuvchi mavjud bo'lgan chegaralar doirasida dunyo haqidagi o'z qarashlarini shakllantiradi. U o'zining avtonom fikrlash va amaliyoti natijasida emas, balki o'zining lingvistik ajdodlarining ta'riflari doirasida va mavjud arxetiplar asosida yaratilgan.

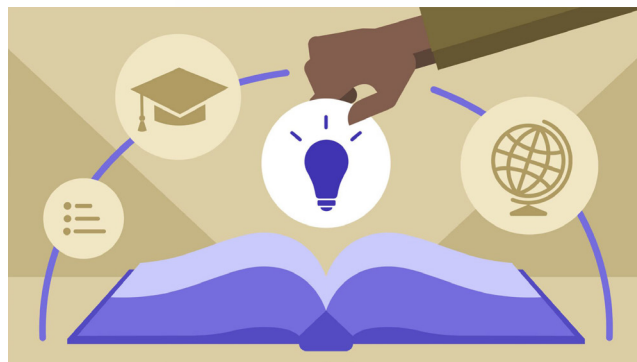
Tilning eng muhim vazifalaridan biri ona tilida so'zlashuvchilarning madaniy va tarixiy rivojlanishida dunyoni bilish tajribasini mustahkamlash. Ma'lumki, til madaniyatni saqlaydi va uni avlodlardan avlodga yetkazadi, shuning uchun u shaxs, milliy xarakter, etnik jamoa, xalq, millat shakllanishida katta rol o'ynaydi.

Butun jahon tillariga xos xususiyatlardan biri bu antroponimlikning mavjudligidir. Buning asosiy belgisi dunyodagi har qanday tilning antroponimlari o'ziga xos milliy xususiyatlarga egaligida namoyon bo'ladi. Biroq madaniy-tarixiy jarayonda turli til madaniyatlari antroponimlari bir-biriga ta'sir qilgan va shu tariqa yangi lingvistik shakllarning, jumladan, tilning antroponimik tizimining boyib borishi va to'planishi sodir bo'lgan jarayon ham bor.

Sovet va rus tilshunosi, filologiya fanlari doktori, professor, Rossiya Fanlar akademiyasining Tilshunoslik instituti bosh ilmiy xodimi, Rossiya

Federatsiyasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi. Buyuk rus ensiklopediyasining mualliflaridan biri bo'lgan Yelena Samoylovna Kubryakovaning fikricha, jamiyat tuzilmasida o'ziga xos nomlarning xususiyatlarini o'rganish bu antroponimlarning madaniy dominantlari hisoblanib, milliy-madaniy element sifatida ishlatilishini tan olish imkonini beradi. Ma'lum bir millatning, ma'lum bir turdagi lisoniy shaxsning xususiyatlarini tavsiflovchi o'ziga xos xususiyatlarni ochib berishga shu asosda ruxsat beriladi.

Ismlarning tildan tashqari assotsiatsiyalari, ayniqsa, ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan jihatlari alohida qiziqish uyg'otadigan mavzudir. Ular o'z navbatida, mamlakatning madaniy, milliy va tarixiy o'ziga xos xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Bundan tashqari antroponimika bevosita insonning mahorati, madaniyati, tarixi va dini bilan bog'liq ekanini alohida qayd etib o'tish joiz.

Ism dunyoning lingvistik rasmining ajralmas qismi

bo'lib, u voqealarning tarixiy yo'nalishini bevosita aks ettiradi. Zamonaviy lingvistik adabiyotlarda aksariyat antroponimlarning semantikasida ma'lum bir xalq madaniyati va tarixi haqidagi ma'lumotlarning o'ziga xos tarjimoni bo'lgan konnotativ madaniy komponent mavjudligi bir necha bor ta'kidlangan.

Antroponimlar nafaqat lingvistik material, balki milliy mentalitet haqidagi bilimlar manbai hamdir.

Agar dunyoning milliy-lingvistik rasmi leksik tizimda o'zining maksimal ifodasini topsa, uni tizimlashtirish mumkin. Milliy tilning lug'at tarkibi bu holda moddiy olamning real obyektlari nomlariga

va milliy til ongining konseptual artefakt nomlariga bo'linadi. Ikkinchi guruh, o'z navbatida, mavhum mantiqiy tushunchalar, subyektiv baholashlar, qadriyatlar toifalari va afsonaviy kategoriyalardan iborat.

Antroponimlarda mustahkamlangan ta'rif va ma'nolar atrofdagi jamiyat obyektlari va sifatlarining xarakterli xususiyatlarini aks ettiradi. Antroponimlar tarixi ular vujudga kelgan jamiyat madaniyati va tarixidan ajralmasdir. Antroponimlarning milliy rangga ega ekanligiga hech kim shubha qilmaydi, buni ko'pgina xalq va millatlar shaxsiy nomlari misolida yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, rus va inglizcha shaxsiy nomlari.

Tarix shuni ko'rsatadiki, ingliz va rus tillaridagi ko'pgina to'g'ri nomlar xristian an'analari va diniy matnlar bilan chambarchas bog'liq. Ularning ildizlari yunon, lotin va ibroniy tillarida. Ingliz antroponimlari uzoq tarixga ega bo'lib, u ingliz xalqi va tilning rivojlanish jarayoni bilan bog'liq. Anglo-sakslarning faqat bitta nomi bor edi, tuzilishi juda oddiy. Astasekin nomlar murakkablashdi, ularning tuzilishi bir nechta tarkibiy qismlarni o'z ichiga oldi. Ushbu komponentlar qadimgi ingliz tilidan kelgan deya xulosa qilish mumkin.

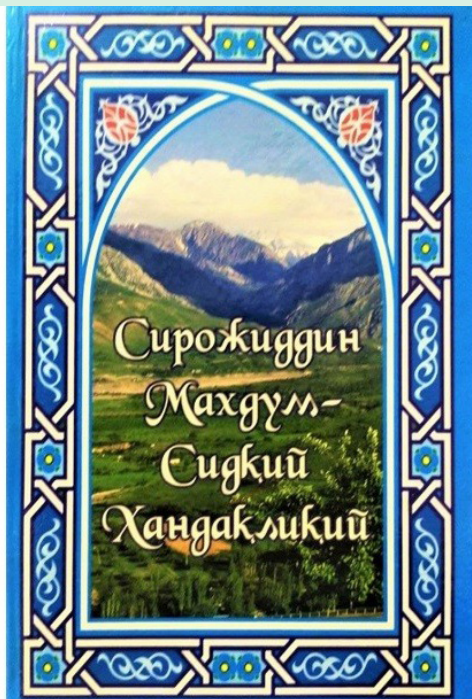
Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akhmedova, M., & Mengliev, B. (2018). Spirituality in the soul of the language: about linguoma'naviyatshunoslik and its perspectives. *American Journal of Research, USA, Michigan*, (23), 187.
2. Shaykhislamov, N. (2020). Lingvokulturologiyaning tarixiy va nazariy asoslari. *O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim*, (2), 186-188.
3. Елеусизов Мэлс Хамзаевич [Электронный ресурс]. URL: http://bnews.kz/ru/persons/eleusizov_mels_hamzaevich (дата обращения: 05.06.2017).
4. Кульдеева Г. И. Антропонимическая система современного казахского языка. Казань: Изд-во КГУ, 2001. 337 с.
5. Соколов А. Русские имена и прозвища в XVII веке [Электронный ресурс]. Казань: Типография Императорского Университета, 1891. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/_Raritetnye_knigi/Sokolov_A_Russkie_imena_XVII_1891_RSL.pdf (дата обращения: 05.06.2017).

Intizor ABDUJABBOROVA,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti filologiya fakulteti adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti) yo'nalishi 2-kurs magistranti

SIROJIDDIN SIDQIY XONDAYLIQIY "SAD IRSHODI MULLO SIDQIY XONDAYLIQIY" VA "ZARBULMASALI SIDQIY" ASARLARINING O'RGANILISHI

Annotatsiya: XX asr boshlarida yashab ijod etgan, ma'rifatparvar iste'dodli so'z san'atkorlardan biri Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiydir. Ushbu maqolada Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiy va uning "Sad irshodi mullo Sidqiy Xondayliqiy" va "Zarbulmasali Sidqiy" asarlari tahlili bilan bog'liq izlanishlarimizni e'tiboringizga havola etamiz.

Kalit so'zlar: *qo'lyozma, xattot, Begali Qosimov, Asad Asil, Muhammadsharif Gulxaniy, Nozil Xo'jandiy.*

Аннотация: Сироджиддин Сидки Хандайлики – один из талантливых просветителей слова, живших и творивших в начале XX века. В данной статье мы предлагаем вашему вниманию наши исследования, связанные с анализом творчества Сироджиддина Сидки Хандайлики и его произведений «Сад иршоди мулла Сидки Хандайлики» и «Зарбулмасали Сидки».

Ключевые слова: *рукопись, каллиграф, Бегали Касимов, Асад Асил, Мухаммадшариф Гюльхани, Нозиль Ходжанди.*

Annotation: Sirojiddin Sidki Handailiki is one of the talented educators of the word who lived and worked at the beginning of the twentieth century. In this article we bring to your attention our research related to the analysis of the creativity of Sirojiddin Sidki Khandaylyki and his works "The Garden of Irshodi Mulla Sidki Khandaylyki" and "Zarbulmasali Sidki".

Key words: *manuscript, calligrapher, Begali Kasimov, Asad Asil, Muhammadsharif Gulkhani, Nozil Khojandi.*

Sidqiy Xondayliqiy milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining iste'dodli vakillaridan biridir. Sidqiy Xondayliqiy (taxallusi) asl ism-sharifi Sirojiddin Maxdum Mirzohidoxund o'g'li 1884-yilda hozirgi Bo'stonliq tumani Xondayliq qishlog'ida tavallud topgan. Shoir, xattot, tarjimon bo'lgan, arab, fors tillarini o'rgangan. Ijodining boshlanishida "Shavkat", "Shevan" taxalluslarida ham ijod qilgan, keyinchalik barcha asarlarida "Xondayliqiy" taxallusini qo'llaydi, qo'lyozmalarini esa o'zi "Sirojiddin Maxdum Sidqiy" nomi bilan ko'chirgan. Xattotlikka muhabbat qo'yib, zamonasining mashhur xattoti Muhammad Shohmurod kotibga shogird tushib, xattotlik sirlarini o'rgangan. Karimbek Kamiy, Xislat, Miskin, Toshqin, Tavallo kabi toshkentlik shoirlar bilan juda yaqin aloqa bo'lgan. Sidqiyning shoir sifatida shakllanishida Karimbek Kamiy va Xislatlarning xizmati katta ekanligini, "ularga ulfat bo'lib, rishtai muhabbatlariga mehr ayag'in band etganini, ulardan ancha kasbi maorif qilganini yozadi". [3;326]

Shoir adabiy merosining o'rganilishi o'zi yashagan davrdan boshlangan. Uning asarlarini

sadoqatli shogirdi sharqshunos va bibliograf olim Abdulla Nosirov O'zFA Sharqshunoslik institutining Qo'lyozmalar fondiga keltirib topshiradi. 1984- yilda adabiy jamoatchilik shoir tavalludining 100 yilligini, 1994- yilda esa 110 yilligini keng miqyosda nishonladi. Shoir hayoti va ijodini o'rganish, qo'lyozmalarini hozirgi o'zbek yozuviga tabdil qilishda prof. B.Qosimov, A.Jalolov, Asad Asil va R.Javharovalar kabi olimlarning xizmatlari kattadir. Shoir hayoti va ijodiga oid materiallar to'plash, qo'lyozmalarini fanga tatbiq etishda prof. B.Qosimovning qilgan xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. Sidqiy hayoti va ijodi, asarlari tadqiqiga bag'ishlangan "Sirojiddin Sidqiy", "Din va dunyoni ushlagan shoir" (R.Javharova bilan birg.) kabi bir qancha maqolalari nashr etildi. 1984-yilda B.Qosimov so'zboshisi bilan chop etilgan "Navbahor" to'plamida shoir g'azallaridan, ijtimoiy lirik she'rlaridan, dostonlaridan namunalar berildi. 1998-yilda shoirning "Tanlangan asarlar"i nashr qilindi. Kitobga shoirning "Sad irshodi mullo Sidqiy", "Zarbulmasali Sidqiy", "Devoni Sidqiy", "Tuhfai Shavkat", "Savg'oti Shavkat", "Mezoni shariat", "Iktisob" kabi qo'lyozma asarlaridan

namunalar keltirildi. B.Qosimov ushbu kitob so'zboshisida shunday yozadi: "Qo'lingizdagi kitob Sidqiyning mustaqillik davrida chop etilayotgan birinchi kitobi. Undagi asarlarni tanlashda shoirning turli davrda yozilgan xilma-xil yo'nalishdagi va janrdagi asarlari haqida umumiy tasavvur berishga harakat qildik. Shunga ko'ra oz-ozdan bo'lsa-da, xilma-xil asarlaridan namuna berildi. Ularni tahlil qilishga shoshmadik. Nari borsa, yo'nalishini tilga olib, manbani ko'rsatish bilan cheklandik. U haqida o'ylab ko'rishni o'quvchi ixtiyoriga qoldirdik". [6;31] Filologiya fanlari doktori A.Jalolovning "O'zbek ma'rifatparvar-demokratik adabiyoti" (1978) va "Jadid adabiyotida milliy ozodlik va istiqloq g'oyalari"(1996) tadqiqotlarida XX asr boshlari o'zbek adabiyotining yetuk namoyandalari bilan bir qatorda Sidqiy ijodiga ham alohida to'xtaladi. 1996-yilda olim A. R.Javharovanning "Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiyning adabiy merosi"[7] nomzodlik dissertatsiyasi yoqlandi. Sirojiddin Sidqiy tug'ilgan Xondayliq qishlog'ida yozuvchi va jurnalist Asad Asil xizmatlarini alohida ta'kidlash joiz. Yozuvchi umrining o'ttiz yildan ziyod vaqtini Sidqiy hayoti va ijodini o'rganishga sarflagan.Yozuvchining 2008-yilda "Chirog'im men – Sidqiyman, Xondayliqiyman!.." tarixiy, badiiy, publitsistik romani, 2019-yilda "Sirojiddin Maxdum Sidqiy Xondayliqiy" romanlar, hikoyalar, she'rlar to'plamini nashr ettirdi. Sidqiy – shoir, tarjimon, noshir, xattot. Uning bu jihatlari ko'pchilikka ma'lum, bosilgan yoki bosilmagan va notamom asarlari, tarjimalari va qayta-qayta ko'chirib nashr ettirgan kitoblari haqida ko'plab ma'lumotlar berilgan. Ammo Sidqiy Xondayliqiyning hamon ko'pchilikka noma'lum qolib kelayotgan va namunalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan ijod mahsullari borki, ularni ham kitobxonlar ommasiga yetkazish bu soha mutaxassislarining muhim burchidir. Xususan, Sidqiy tomonidan to'plangan xalq maqollari, qadimiy o'zbek so'zlari lug'ati, shoirlar, xattotlar, turli kishilar bilan yozishmalarini hali-hanuz qo'l tekizilmagan xazinalar, deyish mumkin.[8] Shuncha ishlar bajarilgan bo'lsa-da, oldimizda shoir qo'lyozmalarini o'rganish, matniy jihatdan tadqiq qilish, hali to'liq o'rganilmagan asarlarini, jumladan, insho san'atining go'zal namunalaridan biri bo'lgan "Zarbulmasali Sidqiy" hamda xalq donishmandligining go'zal namunasi bo'lgan, pand-nasihatharida bitilgan "Sad irshodi mullo Sidqiy" ("Sidqiy Xondayliqiyning yuz nasihati", "Sad pand") kabi asarlarini matniy-qiyosiy jihatdan o'rganish masalalari turibdi.

"Zarbulmasali Sidqiy" asari 1932-yilda Toshkentda yozilgan va 1998-yilgacha hech qayerda nashr qilinmagan, u haqida ma'lumot ham berilmagan. 1998-yilda Begali Qosimov so'zboshisi bilan nashr etilgan "Sidqiy Xondayliqiy. Tanlangan asarlar"(1998) to'plamida ilk bor "Zarbulmasali Sidqiy"dan namunalar berildi. To'plamda jami 121 ta savol-javob berilgan bo'lib,

100 tasi O'zRFA Shl qo'lyozmalar fondidagi nusxadan, qolgan 21 ta savol-javob Sirojiddin Sidqiyning kuyovi Obid ota qo'lida saqlanayotgan dastxat nusxadan olingan.[6; 293] Asar dastlab "Savol-javobli yuz so'z" nomi bilan yozila boshlagan. Muallif birinchi qismning musavvadasidayoq savol-javobni yuztaga yetkazib qo'yadi. Biroq boshqa bir daftarda ayni shu savol-javoblarning ko'pini she'riy parchalar bilan xulosalab, ularning miqdorini besh yuzdan oshirgan, bosh varaq hoshiyasiga "Zarbulmasali Sidqiy" deb yozib qo'ygan. Hozirda shulardan 268 tasi aniqlanib, jamlandi, 253 tasi esa hozirgacha noma'lumligicha turibdi.[6;29]

Demak, "Sad irshodi mullo Sidqiy" va "Zarbulmasali Sidqiy asarlaridan namunalar chop etilgan bo'lsa-da, asarlarning matniy-qiyosiy tahlili amalga oshirilmagan, "faqat manbani ko'rsatish bilan cheklangan".[6;31] "Zarbulmasali Sidqiy" asari matni hali to'liq'icha nashr etilmagan.

"Sad irshodi Mullo Sidqiy Xondayliqiy" ("Mullo Sidqiy Xondayliqiyning yuz nasihati") Sharqda keng tarqalgan bo'lib, xalq donoligi namunasi – pand o'gitlar, maqollar, hikmatli so'zlar ko'rinishidagi qaydlardan iborat. Bu o'gitlarning ko'pchilik qismi umumiy g'oya jihatidan o'tmish donishmandlarining hikmatlari bilan hamohang hisoblanadi.

Sirojiddin Sidqiy umuminsoniy aqidalarga sadoqatgina insonga mumtozlik baxsh etishiga ishonadi va ishontirishga harakat qiladi. Adib o'z o'gitlarida hayotni past-balandliklari, ezgulik va nayranglari bilan aks ettiradi. Inson tabiatiga fazilatlar ham, zaifliklar ham begona emasligi uqtiriladi.

Sidqiy o'gitlarining asosiy g'oyaviy mazmunini donolik, hushyorlik, kechirimlilik, mardlik, ilm, oriyat, shukur shuningdek, adovat va xusumatdan saqlanish, ayollarga shafqat kabi umuminsoniy xislatlar tashkil etadi. Adib nasihatlari asosan, axloq-odobga oid bo'lib,ular diniy aqidalar, o'zaro munosabat madaniyati va fazilat kasb etish yo'l-yo'riqlaridir.

Sidqiy fikricha "Dunyoning rohati uch narsadir: zikri subhon va tilovati Qur'on va ziyorati yoron".

Zikri subhon, tilovati Qur'on,

Yaxshi qilsang ziyorati yoron.

Bu ishingdan savob topqaysen,

Bas bu xizmat sorig'a chopqaysen (37,68).

Diniy-didaktik mavzudagi ushbu hikmat orqali yozuvchi kishilarni Qur'on tilovatiga, doimo Ollohni zikr etishga, do'st-birolarlarni doimo yo'qlab turishga chorlamoqda. Agar shunday qilsa, savobga ega bo'lishi haqida aytilmoqda.

"Sad irshod Mullo Sidqiy Xondayliqiy" risolasining yetakchi g'oyalaridan bo'lgan do'stlikning (ziyorati yoron) Ollohning zikri va Qur'on tilovatidek yuksak tushunchalar bilan birga kelishi diniy va dunyoviy motivlarning hayotda ham ajratib bo'lmasligini ko'rsatadi. "Tangriga iymon keltirishdan keyingi amallarning afzali bu odamlar bilan do'stlashishdir"

(32,134), degan hadis ham buni tasdiqlaydi.

Shoirning o'z tili bilan aytganda, bu kitobida u ma'rifatga sakkiz turli bob ochgan. Bular: sultonlar haqida, faqirlar axloqi haqida, qanoatning foydasi haqida, sukutning foydasi haqida, ishq va yigitlik haqida, qarilikdagi zaiflik sifatleri haqida, tarbiyaning ta'siri haqida va suhbat odoblari haqidagi hikmat, ibratlar.

Har kishi yetti nimarsa uzra ixtiyor qilsa, eranlar martabasig'a erishur: faqirlikni boylik uzra, ochliqni to'qliq uzra, shikastliqni zo'rliq uzra, xorlikni azizlik uzra, tavozeni manmanlik uzra, g'amni shodlik uzra, o'limni tiriklik uzra.

Bu boblarning har birida ma'lum miqdorda hikoyatlar bor, har bir hikoyatning oxirida masal yoki falsafiy chekinishlar berilgan.

“Sad irshodi Mullo Sidqiy” asarining tuzilishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asar qisqa-qisqa nasriy bayon qilingan hikmatlardan tashkil topgan. Ijodkor ushbu qisqa hikmatlardagi fikrini izohlash va to'ldirish maqsadida she'riy parchalardan foydalangan.

Insho san'atining go'zal namunalaridan bo'lgan “Zarbulmasali Sidqiy”ning muallif nusxasi O'zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti fondida saqlanadi. Oddiy maktab daftari varaqlariga, asosan, qizil va ba'zi yerlari qora siyoh bilan isloh qilingan arab-o'zbek yozuvida bitilgan. Asar besh yuzdan ortiq matal, maqol va xalq naqlariga qo'yilgan savol va ularga to'g'ri, kinoya hamda kesatq ma'nolaridagi izoh yoki javoblardan iborat.

“Zarbulmasali Sidqiy” 1932-yilda yozilgan va shu vaqtgacha hech qayerda nashr qilinmagan, u haqda ma'lumot ham berilmagan.

Asar dastlab “Savol-javobli yuz so'z” nomi bilan yozila boshlangan. Muallif birinchi qismning musavvadasidayoq savol-javobni yuztaga yetkazib qo'yadi. Biroq boshqa bir daftarda ayni shu savol-javoblarning ko'pini she'riy parchalar bilan xulosalab, ularning miqdorini besh yuzdan oshirgan, bosh varaq hoshiyasiga “Zarbulmasali Sidqiy” deb yozib qo'ygan. Hozirda shulardan 268 tasi aniqlanib, jamlangan. 253 tasi esa noma'lum turibdi.

O'zbek adabiyoti tarixida “Zarbulmasal” yaratish an'anasi Muhammadsharif Gulxaniy, Nozil Xo'jandiy

(1788- 1876), Sulaymonqul Rojiy (1871- 1924) kabilar ijodida kuzatiladi. Bu mualliflar o'z didaktik qarashlarini, davr ijtimoiy masalalariga munosabatlarini ifodalashda turli badiiy – estetik usullardan foydalanishgan. Gulxaniy xalq maqollari, hikmatli so'zlari, matal, masal rivoyatlarni yagona bir qissaga birlashtirib, nazm va nasr aralash yaxlit asar yaratgan bo'lsa, Rojiy ularning barchasini masnaviyga joylaydi. Sirojiddin Sidqiy “Zarbulmasal”i esa boshdan oxirigacha savol- javobga asoslanadi.

“Zarbulmasali Sidqiy” asarida ham ayollar taqdiri “tesha tegmagan” o'xshatishlar, kulgili kinoyalar, achchiq kesatqlar ayanchli holatlar orqali bir qancha savol-javoblarda aks ettirilganki, har safar muallif fikrini hayot haqiqati sifatida ma'qullamay ilojimiz yo'q.

Jumladan:

Savol: -Yetilgan qiz nimaga o'xshaydur?

Javob: -Pishgan qovungakim, saqlab bo'lmaydur, qiz saqlaguncha tuz saqla.

Bo'yi yetgan qizni yozuvchi pishgan qovunga o'xshatyapti. Pishgan qovunni saqlab bo'lmaydi, achib qolishi mumkin. Xuddi shunday bo'yi yetgan qizni ham tengi chiqsa, tekinga ber, deganlaridek, uni ham ushlab turmaslik kerak, ya'ni o'z vaqtida egasiga topshirish kerak. Chiroyli o'xshatish bilan hayot qonuni uzviy bog'langan.

Sidqiyning “Zarbulmasali” ni Gulxaniyning “Zarbulmasal”i bilan solishtirib ko'raylik: Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari katta hajmdagi masallardan iborat bo'lib, Yapaloqqush bilan Boyqushning qudashlik voqealarini ifoda etadi. Hajmning kattaligi povest yoki hikoya kabi, voqealarning bir-biriga bog'lanib borishi, shu voqealarga bog'lanib masallarning va maqollarning berilishi murakkab syujet chizig'i va kompozitsiyaga ega bo'lishi nuqtayi nazaridan ushbu asar boshqa yozuvchilarning masallaridan farq qiladi va ko'proq “Kalila va Dimna”ga yaqin turadi.

Ushbu asarda allegorik obrazlar, realistik sahnalar, xarakterli portretlar (Yapaloqqush, Boyqush, Sho'ranul, Ko'rqush, Kordon va boshqalar), hajviy bo'yoqlar, falsafiy muhokamalar - bularning hammasi masalning eng muhim estetik fazilatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sidqiy Xondayliqiy. “Zarbulmasali Sidqiy” Inv.№7631. O'z Fa Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
2. Sidqiy Xondayliqiy. “Sad irshodi mullo Sidqiy”. Inv.№№762. Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
3. Begali Qosimov. Milliy uyg'onish - jasorat, ma'rifat, fidoyilik.– Toshkent, 2002 .324-342-bet.
4. B.Qosimov. R.Javharova “Din va dunyoni ushlagan shoir”. Sidqiy Xondayliqiy.1998.3-32-bet.
5. Sidqiy Xondayliqiy. Navbahor.To'plam.1984.
6. Sidqiy Xondayliqiy. Tanlangan asarlar.1998.
7. Javharova R. S.S.Xondayliqiyning adabiy merosi. Dessertasiya. – T, 1996.
8. Asad Asil . “Chaqqoqdek chaqqagan hayot”. “Sharq yulduzi”.2014-4.

Shohista ABDUQODIROVA,
Buxoro davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi

Guli TOIROVA,
BuxDU O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası professori, filologiya fanlari doktori, ilmiy rahbar

RAMZIY-MAJOZIY MA'NO ASOSIDA AXBOROT YETKAZISH

Annotatsiya: ushbu maqolada adabiyot fanida muhim o'rin tutadigan islomiy- ma'rifiy asarlar tizimidagi ramzlarning matndagi ma'no-mazmunini to'laqonlicha ochib berilganligini ko'rishimiz mumkin. Mumtoz adabiyotimizda qo'llanilgan so'zlarning asl ma'nosini anglash biroz mushkulroqdir. Matnning majoziy ma'nolari pragmatlingvistik tahlil tamoyillari asosida berilib, real-haqiqiy ma'nolari aks ettiriladi. Bu adabiyotning yuksalishi, asarlarning umrboqiyiligi uchun juda muhim o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: *ma'no, simvol, ramz, atov ma'no, haq/maqsad, to'siq/nafs, tolib/inson, adresant, situativ tizim.*

Аннотация: в данной статье мы видим, что в полной мере раскрыто значение символов в тексте системы исламо-просветительских произведений, занимающих важное место в науке о литературе. Немного сложнее понять истинный смысл слов, употребляемых в нашей классической литературе. Переносные значения текста даны на основе принципов прагматлингвистического анализа и отражены реальные смыслы. Это очень важно для подъема литературы и долговечности произведений.

Ключевые слова: *значение, символ, символ, значение имени, право/цель, препятствие/желание, ищущий/человек, адресат, ситуационная система.*

Annotation: in this article, we can see that the meaning of the symbols in the text of the system of Islamic-educational works, which have an important place in the science of literature, is fully disclosed. It is a little more difficult to understand the true meaning of the words used in our classical literature. The figurative meanings of the text are given based on the principles of pragmatlinguistic analysis, and the real meanings are reflected. This is very important for the rise of literature and the longevity of works.

Key words: *meaning, symbol, symbol, name meaning, right/goal, obstacle/desire, seeker/person, addressee, situational system.*

Jahon adabiyoti ilmiy tasnifi bo'yicha adabiy simbolizmning bir ko'rinishi sifatida baholanadigan islomiy ma'rifiy (mumtoz atamalarda: orifona, irfoniy, ma'naviy, zamonaviy atama sifatida: tasavvuf adabiyoti) asarlar mazmuni – barcha uchun behad oddiy, lekin o'ta serhajm va purqamrov bo'lishi bilan bir qatorda ma'no hajmi deyarli chegaralanmagan ramziy tizim bilan belgilanadi. Ma'no – muayyan sharoitda qiymatdoshlarining kengligi bilan ularni algebrik formulalarda istagan bir raqam(son)ning ramzi bo'lib kela oladigan a, b, c ... (ma'lum sonlar uchun), x, y, z... (noma'lum sonlar uchun) belgilar bilan qiyoslash mumkin. Bu ramziy tizim quyidagi uchlikdan iborat:

HAQ/MAQSAD ←←←← TO'SIQ/NAFS ←←←← TOLIB/INSON

Bu tizimdagi ramzlar sinonimik, giponimik, partonimik, graduonimik turdagi ma'noviy aloqalar, «timsolning timsoli», (atama N.Komilovniki) tamoyili asosida mumtoz badiiy-ma'rifiy asarlarda qo'llanilgan atov ma'noli deyarli barcha so'zlarni o'z tizimiga tortadi. Har bir matndagi ma'noviy qiymat faqat shu matn uchun xos bo'lgan ahamiyatni kasb etadi. Ya'ni nutqda muayyan atov ma'no bag'ishlaydi /1;2;/.

Mumtoz badiiy-ma'rifiy asarlarimizning bunday xususiyatini tushunishni oriflarimiz ma'rifat va majozni uqish (ko'chma nutqiy ma'no tushunish) deb ataganlar. Shuning uchun xoja Ahmad Yassaviy: «Ma'rifatsiz bu so'zlarni anglamaydur,» - deb yozsalar, Mir Alisher:

*Onglakim, so'z o'zga ma'no o'zgadur,
Ma'ni ongmos shog'il ulkim, so'zgadur. /4,270 /*

deb ayni fikrni ta'kidlaydilar.

Matnda kelayotgan so'zlarning– xususan, tolib/inson mavqedagi so'zning real ma'nosi asosida ayni bir asar yoki bayt (band) rang-barang ma'no kashf etishi mumkin. San'atkorlar – tabiiyki, so'z mulkingning sultoni Mir Alisher Navoiy ham – bunday majoz va buyuk badiiy imkoniyatdan yuksak mahorat bilan foydalanganlar. Shunday majoziy ma'nolar asosida matning real - haqiqiy nutqiy ma'nosi shunchalik keskin o'zgara olganki, u siyosiy-mafkuraviy – o'sha davrda ziddishar'iy - mohiyat kashf etib, orif adibni dor ostiga etaklagan. Shuning uchun Mir Alisher yuqorida keltirilgan baytlari ma'nosi (demak, butun asarda ilgari surilgan bosh g'oyani) uqqanlarni ehtiyotkorlikka chorlab, fikrlarini davom ettiradilar:

*Qush tili bilgan soʻzum fahm aylagay,
 Fahm etardan ham base vahm aylagay....
 Shart bukim, onglagʻon sharh etmagay,
 Toki tilidin boshqa ofat etmagay /4,271 /.*

Oʻzini «imomuzzamon va xalifaturrahmon» deb mustabit va muztabit (ortodoksal) – dinu iymonni shariat ahkomlarini bilan tenglashtiradigan - islomni rasmiy siyosiy mafkura sifatida oʻrnata boshlagan. Temuriylarni dahriylikda ayblab bir-bir oʻldirayotgan Muhammad Shayboniyxonning kuchayib ketayotgan davrida hatto Mir Alisher Navoiy ham oʻz soʻzlarining mana shunday usul bilan hosil qilinishi mumkin boʻlgan bunday majoziy maʼno mohiyatidan (resp zamonaviy pragmalingsvistik atamalar bilan aytganda muallif tinglovchi uqishini maqsad qilib qoʻygan haqiqiy nutqiy maʼnoviy qiymatdan va yozma nutqiy muloqot samarasidan) hayiqib, ehtiyotkorlik bilan masʼuliyatni oʻzlaridan bir muncha chetga suradilar:

*Oʻz qoshimdin solmadi bu navʻ tarh,
 Ayladim Attor asrorini sharh /4,271/
 Har parishon soʻzki, yozdim , yo Karim,
 Barchadin astagʻfirulloh al-azim /4,303 /.*

Chunki orif Mirning:

*Kim sen-oʻqsan har nekim maqsud erur,
 Sendin oʻzga yoʻq nekim mavjud erur /4,270 /*

degan soʻzlari mutaassib va maʼrifat dushmani Shayboniyxon uchun adibni dor ostiga yoʻllash yoki terisini soʻyib somon tiqishga sharʼiy ruxsat olish uchun yetarli dalil va asos boʻla olardi . Ramziy -majoziy maʼnolar asosida ayni bir soʻz xilma-xil matnda mana shunchalik maʼnoviy va taʼsirchanlik bilan axborot yetkazish rang-barangligiga ega boʻlishi mumkin. Bunday maʼno rang-rangligi, yuqorida eslatib oʻtganimizdek, tolib/inson ramzi ostida kim nazarda tutilganligi, shu bilan bogʻliq ravishda bu «kim» oldida qanday maqsad (haq) turganligi, bu maqsadga (haqqa) erishishda haqqoniy (real) hayotda, voqelikda qanday qiyinchiliklarni bosib oʻtish, qanaqa toʻsiqlarni bartaraf etish, oʻzgalarga ziyon keltirmasdan, oʻziga hamda oʻzgaga yaxshilik qilish zarurati va imkoniyatlari bilan bogʻliq. Zeroki Mir Alisher Navoiy tasavvufning shakllanish oʻq ildizi xoja Abdulxoliq Gʻijduvoniya borib tiqaladigan, bosh shiori «Dil ba yoru dast bakor» («Xaq/maqsad - qalbda, qoʻl /shu maqsad yoʻlida/ ishda») boʻlib, keyinchalik oʻnlab suluku tariqatlarga (jumladan, «Naqshbandiya»ga ham) asos vazifasini oʻtagan yoʻnalishi muridlari (targʻibotchilari, izdoshlari, payravlari)dir. Bu yoʻnalish esa insonda meʼyoriy dunyoviy nafsoniy qiziqishlarni - oʻzgalar ziyoniga va hisobidan emas, balki oʻz solih halol mehnati, faoliyati, aqli-yu zakovati bilan oʻzgalarga ham, oʻziga ham manfaatmandlikni - inkor etmaydi. Ularni Alloh bandasi zoti-yu tabiatida bandalik belgisi sifatida Yaratuvchining oʻzi mujassamlagan xislatlar – dengizda boʻlishi tabiiy va ilohiy boʻlgan mavjlar-u toʻlqinlar deb baholaydi. Mutafakkir adib haqqa/maqsadga yetishning asosiy usuli insonda boʻlgan nafsoniyatni yengish ekanligini quyidagi misralarida targʻib etgan holda:

*Chun riyozat rafʻ etib ruhoniyat,
 Salb boʻlgach kimsadin nafsoniyat,
 Qolmagʻay ruhoniyatdin oʻzga hech...
 Kim qilib meʼroji vahdatga guzar,
 Li maʼ Alloh sirridin bergay xabar /4, 269 /,*

Shu bilan birga komil inson sifatida ilohiy dengiz, lekin zotan nafsoniy yaratilmish sifatidagi bandasida oddiy dunyoviy qiziqishlarni – dengizdagi mavjlarni - rad etmaydi. Bu gʻoyani adib, jumladan, quyidagi misralarda ifodalagan:

*Haq vujudi bahri mavj etkach ayon,
 Nafs mavjiddin tengizga ne ziyon?!
 Suv vujudidin tengiz boʻldi tengiz,
 Boʻlsa ul mavjligʻ, gar mavjsiz /4, 269 /.*

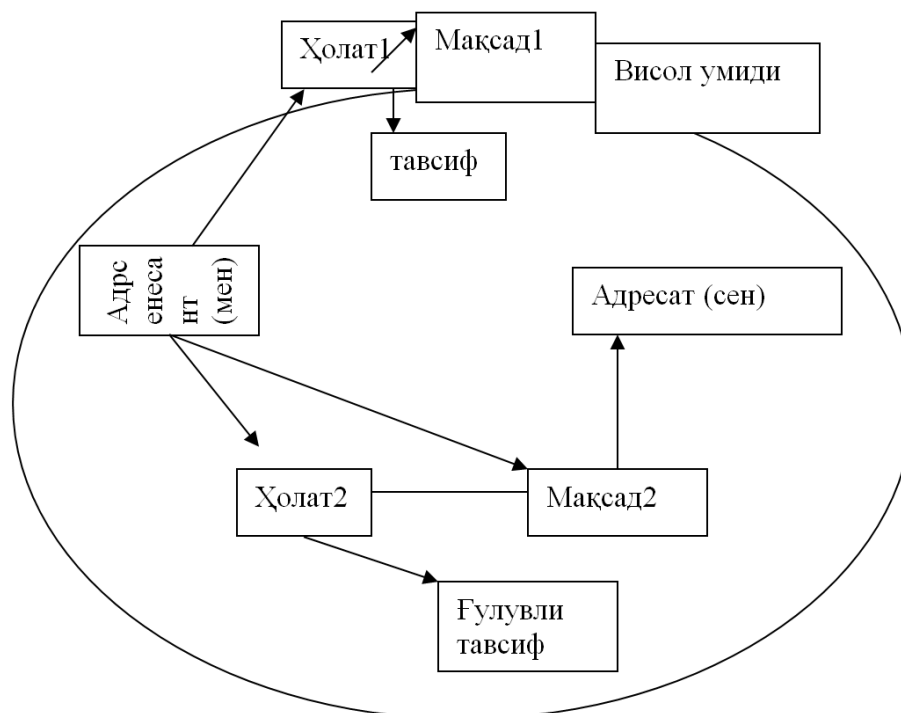
Hayotga mana shunday dunyoviy, ongli yondashuv, xoja Hofiz taʼbirilari bilan aytganda, «Ikki dunyoni bir qoʻlda tutish», Mavlono Rumiy taʼbirlari bilan, «Tavakkalni Allohga emas, ishda qilish», ibodatni (Allohga qullik burchini) toatdagina emas, xayrli ishlarda koʻrish, katta samarali, barchaga manfaatli faoliyatga daʼvat tuzilish jihatidan formulaviy (simvolistik) tabiatga ega boʻlgan maʼrifiy-badiiy asar negizida yotgan ramzlarni mistik (xayoliy, orzuviy) va hayotiy-dunyoviy maʼnoli markaziy tushunchalar bilan toʻldirishga, har bir asarni - oddiy bir baytmi, ulkan masnaviyi – xilma-xil tushunishga imkon beradi. Badiiyat va ijod-u tafakkur oldiga keng yoʻl ochadi. Shuningdek bunday serqamrovlilik va ramzlarning real qiymatlariga koʻra real mazmunning oʻzgaruvchanligi mumtoz matnlarimizga nutqiy muloqotning zamonaviy tadqiq usullari – pragmalingsvistik tahlil tamoyillari bilan yondashishga /5;6;/ undaydi. Adiblarimiz mahoratining yangi qirralarini koʻz-koʻz qilish, tariximizni oʻz zamonaviy koʻzimiz bilan koʻrish va umumbashariy qadriyatlar bilan hamohang meʼyorlarimiz bilan oʻlchab baholash imkoniyatlarini ochib

beradi. Shu nuqtayi nazardan adibning «G'aroyib us-sig'ar» devonidan o'rin olgan musammaning yettinchi bandini olib ko'ramiz. Matni uning quyidagicha:

*Ko'hi darding za'fliq tan birla chektim muddate,
Kim, visol ummididin ko'nglumda erdi quvvate,
Emdi rahm etkilki, yuzlanmish ajoyib holate,
Ne ko'ngulda quvvate qolmish, ne tanda sihhate,
Ne qaroru sabr, ne tobu tavon, ne toqate,
Ne ko'ngul, ne jonu, ne ruhu ravon, ne paykare /3,510/*

Matnning umumiy ma'nosi: tolib/inson mavqeyida turgan lirik qahramonning (adresantning) ma'lum bir maqsad yo'lida aniq bir umid bilan ma'lum muddat og'ir qiyinchiliklarni chekkani, endilikda holat o'zgarganligi, uning g'ululi tasviri asosida umidi qaratilgan manbadan (adresatdan) hamiyat-u shafqat-u qo'llash ilojisi berilgan.

Bu yozma nutqiy muloqotni bir situativ (oniy) tizim sifatida olsak, uning ichki qurilishini quyidagicha berish mumkin (1-chizma)

Bunda *tolib* (maqsadli shaxs) ramzi mavqeyida lirik qahramonning (shoirning) o'zi – «men», ya'ni adresat kelgan. Mana shu yozma nutqiy muloqot orqali erishilishi kerak bo'lgan *haq/maqsad* ramzi ham, nutqning kimga qaratilganligi (ya'ni adresantning) ham matnning tayanch tushunchalari sifatida yuzaga chiqadi. Adresantning nutqiy muloqoti uning maqsadlari bilan bog'liq bo'lgan *dard, visol ummidi, rahm qilg'il, ajoyib holat* kabi ramzlarga borib taqaladi. Adresantning ilk holat tavsifi (*ko'hi g'am, za'fliq tan, chekmoq, muddate*) va uning keyingi holati g'ululi tavsifini beradigan 3-6-misralarda qo'llanilgan so'zlarning haqiqiy nutqiy qiymati «men» (adresant) ramzi bilan uzviy bog'liq. Mana shu «men» (adresant) ramzining qanday shaxs, kim bilan to'ldirishi bandning butun mazmuniga - unda ishlatilgan so'z-ramzlarning kommunikativ-pragmatik qiymatiga muayyanlik, aniqlik kiritadi. Chunonchi:

1. Adresant «men» ↔ **orif, so'fiy.**

Bunda **HAQ/maqsad** → *Alloh/HAQ; dard* → har bir tariqat-u suluk uchun xos bo'lgan solik Haqqa yetish uchun bartaraf etishi lozim bo'lgan qiyinchilik-u, aziyat-u, nafsni (o'zlikni) tiyish yo'l va usullari; *visol* → ilk ko'rinishda dengizdan ajralib bug'u, yomg'ir tomchisi-yu, daryo/buloq suvchi zarrasi-yu, o'simlik tarkibidagi suv-u... v.h.lar sifatida «sargardonlik-u ovoragarchilik»larni boshdan kechirgan tomchiday o'zi ajralib chiqqan dengizga qaytadan tushganday HAQqa, Mutlaqlikka singish va o'zligini tomoman yo'qotish maqsadi;

1-holat → dardni chin dildan ado etmoq; 2-holat → kuchdan qolganligi, zaiflashganligi (na quvvati, na sog'lig'i, na sabru toqati, na jonu-tani, na ruhi, na paykar.... qolganligi) sababli dardni o'zi xohlagandek chekolmayotganligi va endi HAQdan rahmat-u shafqat tilab, umidvor bo'lish holati;

2. Adresant «men» ↔ obid/zohid /shayx,..., oddiy musulmon;
Bunda HAQ/maqsad → Alloh, xudo, tangri; dard → shariat u dunyoda jannatdan joy olish uchun bu dunyoda bajarishni talab etadigan amallar; visol → jannatda huzur-u halovat bilan abadiy yashash;

1-holat → bu dunyoda shariat ahkomlarida to'la rioya qilgan holda yashash;

2-holat → qarib, zaiflashgani sababli shariat talab qiladigan ahkomlarni to'la bajarolmaydi, shuning uchun Xudodan rahmat-u shafqat tilaydi.

3. Adresant «men» ↔ **ota, padar**;

Bunda HAQ/maqsad → farzand, bola ; dard → ta'lim-tarbiya qiyinchiliklari; visol → farzand ulg'ayib voyaga yetgach, uning soyasida yashash, huzurini ko'rish mamnuniyati;

1-holat → bir farzandni o'stirib, ulg'aytirish, o'qitib tarbiyalash va voyaga yetkazish mehnatlari;

2-holat → qariganligi, zaiflashgani sababli «aqlga kirmagan» farzanddan iltijo qilish holati.

4. Adresant «men» ↔ **ustoz, murabbiy**.

Bunda HAQ/maqsad → shogird, izdosh ; dard → ta'lim-tarbiya qiyinchiliklari; visol → shogirdning kamolga yetishishi, ustozning ishini davom ettirishi, ustoz hurmatini joyiga qo'yishi;

1-holat → bir shogirdni voyaga yetkazish mehnatlari;

2-holat → «izdan chiqqan» shogirdan iltijo qilish holati.

(Buni quyidagi sxema asosida davom ettirish mumkin:

Adresant «men» ↔ ...Bunda HAQ/maqsad → ...; **dard** → ...; **visol** → .....; **1-holat** → ....; **2-holat** →...)

Mana shu usuldagi «formula»da har bir «sitamkash» o'ziga tegishli qiymatlarni qo'yib, unda o'zini ko'rish mumkin.

Sharq, jumladan, o'zbek mumtoz ramziy badiiy-ma'rifiy asarlarining nafaqat jahon adabiyotida, balki butun san'atida simbolizm yo'nalishining rivojlanishi kuchli aks etgan. Mubolag'asiz aytish mumkin, Leonardo De Vinchi va Gyote asarlari ming yillar davomida turli din-u, mintaqa-yu, millat-u, mafkura-yu turli kasb-korli ziyolilar uchun hamma davrlarda bir xilda matlub-u marg'ubdir. Buning sababi undagi mana shunday ramziy mohiyatning borligidadir. Ma'rifatli har bir inson tolib ramzida o'zini, tasvirda esa o'z holat-u kechinmalarini ko'ra oladi. Shuning uchun uni sevib o'qiydi, qayta-qayta takrorlaydi va uzluksiz davom ettiradi. Bu adabiyot - riyoziyotdagi bir real (qo'shish) va bir ideal (tenglashtirish) mohiyatning turli voqelanishlari bo'lgan to'rt amalday, mohiyatini saqlagan holda har bir davrning o'z ehtiyojlari uchun shu davrga xos va mos xizmat qiladi. Takomillashib boradi hamda davrni olg'a yetaklaydi.

Mumtoz ma'rifiy asarlarimizning (G'arbiy Yevropa Renessansi asarlarining ham) umrboqiyliги siri ham shundadir – ular go'zallik ramzi sifatida barcha davrlar uchun marg'ub-u matlub.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduqodirova Sh ,Sifatning pragmatik xususiyatlari, O'zbekistonda milliy tadqiqotlar : davriy anjuman. – Toshkent, 2022, 25-27-betlar.

3.Abduqodirova Sh ,Leksik-semantik razmetkalash nazariyasidagi qarashlar Modern scientific research: achievements innovations and development prospects ,Germaniya ,2023

4.Toirova G. About the technological process of creating a national corps. // Foreign languages in Uzbekistan. Electronic scientific-methodical journal. - Tashkent. 2020, № 2 (31), –B.57– 64. <https://journal.fledu.uz/uz/2-31-2020>

5.Toirova G. The importance of linguistic module forms in the national corpus//Zamonaviy fan, ta'lim va tarbiyaning dolzarb muammolari (Mintaqada zamonaviy fan, ta'lim va tarbiyaning dolzarb muammolari) (Elektron ilmiy jurnal), – Урганч. 2020, № 5, –Б.155-166. http://khorezmscience.uz/public/archive/2020_5.pdf

8. Vohidov R., Ne'matov H., Mahmudov M., So'z bag'irida ma'rifat. – Toshkent: Yozuvchi, 2001.

9.Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Birinchi kitob. – Toshkent: Yozuvchi,1996.

10. Navoiy Alisher, Mukammal asarlar to'plami. O'n ikkinchi chi tom.. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1996.

11. Safarov SH. Pragmalingvistika. – T: O'zME, 2008. 285-b.

12. Safarov SH., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragsmatik tahlil asoslari. O'quv qo'llanma. – Samarqand, 2007. 40-b.

Zilola MIRQODIROVA,
University of World Language
English philology student

THE ROLE OF PRONUNCIATION FOR ENGLISH STUDENTS

Annotation: pronunciation is crucial for English students as it directly impacts their ability to communicate effectively and be understood by others. Improving pronunciation not only enhances language proficiency but also boosts students' overall confidence and fluency in English communication.

Key words: *sounds, stress, intonation, speech, interaction.*

Annotatsiya: ingliz tilida to'g'ri talaffuz qilish o'quvchilarning samarali muloqotiga va boshqalar tomonidan to'g'ri tushunilishiga yordam beradi. O'quvchilarning talaffuzida ishlash ingliz tilida muloqot qilinyotganda o'ziga bo'lgan ishonch va til ko'nikmalarini shakllantirishda katta yordam beradi.

Kalit so'zlar: *tovushlar, urg'u. ohang, nutq, muloqot.*

Аннотация: произношение имеет важное значение для изучающих английский язык, поскольку оно влияет на их способность эффективно общаться и быть понятыми другими. Улучшение произношения не только улучшает знание языка, но также повышает общую уверенность учащихся и улучшение общения на английском языке.

Ключевые слова: *звуки, ударение, интонация, речь, коммуникация.*

Pronunciation is seen as a key aspect of learning a second language, because it plays a significant role in enhancing English listening and speaking skills. Pronunciation involves producing sounds to convey meaning, encompassing specific sounds in a language, as well as elements of speech beyond individual sounds like intonation, stress, timing, and rhythm. It also includes how the voice is used (voice quality) and, in a broader sense, paying attention to gestures and expressions that accompany speech. Each aspect of pronunciation is briefly described below, with suggested resources for further exploration.

As a result, educators and researchers have studied and implemented strategies for teaching pronunciation. The way we speak immediately communicates information about ourselves to those around us. Learners who have good pronunciation in English are more likely to be understood, even if they make mistakes in other areas. On the other hand, learners with unclear pronunciation may struggle to be understood, even if their grammar is flawless. [1] This can lead to a reluctance to speak in English, resulting in social isolation, challenges in finding employment, and limited opportunities for further education, which can impact their integration into Australian society. Additionally, people often make judgments based on how others speak, so individuals with poor pronunciation may be unfairly perceived as incompetent, uneducated, or lacking knowledge, even though these judgments are solely based on their pronunciation. Yet many learners find pronunciation one of the most difficult aspects of English to acquire, and need explicit help from the teacher [2].

Aspects of pronunciation:

A comprehensive understanding of pronunciation includes both individual sounds and specific features. While these aspects are often discussed separately, it's important to remember they all interact when we speak and are best learned together as part of spoken language. Teachers should grasp the theory behind these aspects, but learners may not need a deep understanding and should focus more on practice. Traditional pronunciation teaching has emphasized segmental features, which are easier to work on as they relate to written letters [3]. However, newer approaches suggest that suprasegmental features may have a greater impact on intelligibility for some speakers. Ideally, learners should pay attention to both aspects, with some needing more help in certain areas. Starting with suprasegmental features can be beneficial as it can help learners from diverse language backgrounds improve their segmental skills simultaneously.

Stress

Stress refers to the prominence given to certain syllables within words, and to certain syllables or words within utterances. It is signalled by volume, force, pitch change and syllable length, and is often the place where we notice hand movements and other gestures when we are watching someone talking. One famous linguist who has made significant contributions to the study of stress in pronunciation is Peter Ladefoged [4]. In his book "A Course in Phonetics," Ladefoged discusses stress as a prosodic feature that plays a crucial role in the rhythm and intonation of spoken language. He explains how stress patterns vary across languages and how they can impact the overall

intelligibility of speech. Another influential figure in the field of phonetics and phonology is John Laver [5]. In his book "The Phonetic Description of Voice Quality," Laver delves into the acoustic properties of stress and how it can be analyzed and measured using spectrographic techniques. He also explores the relationship between stress and other suprasegmental features such as pitch and duration. William Labov, a prominent sociolinguist, has conducted extensive research on the social aspects of pronunciation, including stress patterns [6]. In his work on African American English, Labov has highlighted how stress can be used as a marker of identity and social belonging within certain communities. These scholars' ideas and explanations provide valuable insights into the complex nature of stress in pronunciation and its significance in the study of spoken language. Their research serves as a foundation for understanding how stress patterns are produced, perceived, and interpreted in different linguistic contexts.

Intonation

Intonation, or change of pitch, is crucial in signalling speaker meaning, particularly interpersonal attitudes. Since intonation patterns

are language-specific, learners will need to acquire new ones for English in order to avoid inappropriate transfer from their first language, and thus perhaps inadvertently causing offence [7]. Crystal's book "Prosodic Systems and Intonation in English" provides a comprehensive analysis of intonation patterns in English, exploring the role of pitch, stress, and rhythm in conveying meaning and pragmatic functions in spoken language [8].

Pierrehumbert's doctoral dissertation on "The Phonology and Phonetics of English Intonation" is a foundational work that examines the phonetic and phonological aspects of intonation in English, highlighting the interaction between pitch contours and linguistic structure [9].

In conclusion, mastering pronunciation is necessarily for English students as it enhances communication clarity and overall language proficiency. Accurate pronunciation not only aids in conveying meaning effectively but also boosts confidence in verbal interactions. By focusing on intonation and stress students can improve their spoken English skills and strive for greater fluency and understanding in both academic and real-world contexts.

References:

1. Derwing, T., & Munro, M. (2005). Second language accent and pronunciation teaching: A Research-based approach. *TESOL Quarterly*, 39(3), 379-397.
2. Morley, J. (1994). *Pronunciation pedagogy and theory: New views, new directions*. Alexandria, VA: TESOL.
3. Fraser, H. (1999). *ESL Pronunciation teaching: Could it be more effective?* Paper presented at ALAA Conference 1999, Perth, Western Australia.
4. Ladefoged, P. (2010). *A Course in Phonetics*. Cengage Learning.
5. Laver, J. (1980). *The Phonetic Description of Voice Quality*. Cambridge University Press.
6. Labov, W. (1972). *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. University of Pennsylvania Press.
7. Rogerson, P and J B Gilbert 1990. *Speaking clearly*. Cambridge University Press
8. Crystal, D. (1969). *Prosodic Systems and Intonation in English*. Cambridge University Press.
9. Pierrehumbert, J. B. (1980). *The Phonology and Phonetics of English Intonation*. Ph.D. dissertation, Massachusetts Institute of Technology.